

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ALTIN ORDA DEVLETİ’NİN TÜRKLEŞME SÜRECİ

Ömür ÖZDEMİR

2501190264

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Muallâ UYDU YÜCEL

İSTANBUL – 2022

ÖZ

Altın Orda Devleti'nin Türkleşme Süreci

Ömür Özdemir

Türkistan tarihinde oldukça önemli bir yer tutan Altın Orda Devleti, gerek Moğol gerek Türk tarihi açısından kayda değer bir geçmişe sahiptir. XIII. yüzyılın başında Büyük Moğol Devleti'nin kurulmasının ardından Cengiz Han komutasında geniş coğrafyalara yayılan Moğollar, özellikle Türkistan coğrafyasında birçok devlet kurmuşlardır. Türkler tarafından asırlar boyu yurt tutulan Deşt-i Kıpçak coğrafyası da köken olarak Moğol olan Altın Orda devletinin kurulduğu bölge olmuştur. Cengiz Han'ın torunu Batu Han tarafından kurulan Altın Orda Devleti, başta Kuman/Kıpçak, Uygur, Oğuz ve Bulgar boyları olmak üzere birçok Türk boyundan çeşitli alanlarda etkilenmiştir. Siyasi, dinî, kültürel ve dil konularında kurulduğu coğrafyanın etkisinde kalan Altın Orda Devleti, zamanla devletin içindeki nüfus çoğunluğunu oluşturan Türklerin etkisiyle Moğol kimliğinden sıyrılıp bir Türk-İslâm devleti haline dönüşmüştür. İlk olarak bürokrat Uygurlardan, sonra ordu içindeki Kuman/Kıpçak ve Oğuzlardan etkilenen Altın Orda Moğolları, Türkler aracılığı ile hem İslâm diniyle tanışmışlar hem de dil ve edebiyat alanında Türkçe çok önemli eserlerin yazılmasına katkı sağlamışlardır. Bu çalışmada Altın Orda devletinin kuruluşundan önce Deşt-i Kıpçak'taki Türk varlığı, kuruluşundan fetret devrine kadar Altın Orda Moğollarının Türklerden nasıl etkilendikleri ve bu Türkleşme sürecinde hangi faktörlerin öne çıktığı ayrıntıları bir şekilde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda, Türkistan, Moğol, Türk-İslâm, Kuman/Kıpçak

ABSTRACT

The Golden Horde State, which has a very important place in the history of Turkestan, has a significant past in terms of both Mongolian and Turkish history. The Golden Horde State, founded by Batu Khan, the grandson of Genghis Khan, in the Deşt-i Kipchak geography was influenced by many Turkish tribes, especially Cuman/Kipchak, Uyghur, Oghuz and Bulgarian tribes. The Golden Horde State, which was influenced by the geography it was founded in political, religious, cultural and linguistic matters, turned into a Turkish-Islamic state by getting rid of the Mongolian identity with the influence of the Turks in the state. The Golden Horde Mongols, who were influenced first by the bureaucrat Uyghurs and then by the Cuman/Kipchak and Oghuzs in the army, both met the religion of Islam through the Turks and created patronage for great Turkish works in the field of language and literature. In this study, the Turkish presence in Deşt-i Kipchak before the establishment of the Golden Horde State, how the Golden Horde Mongols were affected by the Turks from its foundation to the interregnum, and which factors came to the fore in this Turkization process were examined in detail.

Keywords: Golden Horde, Turkestan, Mongolia, Turkish-Islamic, Cuman/Kipchak

ÖNSÖZ

Türk ve Moğol tarihi için önemli bir devlet olan Altın Orda Devleti, ardında birçok soru işareti bırakan bir devlet olmuştur. Özellikle Rusya Federasyonu’nda yapılan çalışmaların fazla olması bizi hem Moğol hem de Türk tarihinin yararı için detaylı olarak çalışılması gerektiği düşündüğümüz bir alana sürüklemiş ve bu alan ile ilgili aklımızda oluşan soruların cevaplarının peşine düşürmüştür. Cengiz Han’ın torunu tarafından kurulan ve kuruluşunda birçok Moğol boyunun bulunduğu Altın Orda devletinin hangi aşamalardan geçip Türkleştiği konusunda ülkemizde tatmin edici bir çalışmanın olmaması bizi bu konu üzerinde çalışmak için ayrıca motive etmiştir. Özellikle Deşt-i Kıpçak coğrafyasının Türkler açısından asırlar boyunca önemli olduğu düşüncesi ile yola çıktığımız bu süreçte, Kuman/Kıpçakların hareketli ve maceralı hayatlarının sihrine kapılıp Türk-Moğol tarihi alanında faydalı olacağını düşündüğümüz bir tez konusu üzerine yoğunlaşmaya çalıştık. Hem siyasî, hem de sosyolojik bir konu olduğunu düşündüğümüz “Altın Orda Devleti’nin Türkleşme Süreci” konusu hakkında dönemin kaynaklarını titizlikle tarayıp işimize yarayan bilgileri daha sonra yapılan akademik çalışmalarla harmanladık.

İlk bölümde Deşt-i Kıpçak sahasındaki Türk varlığını özet bir şekilde aktarmamızdaki amaç, bu bölgenin Türk tarihi açısından öneminin anlaşılması ve Altın Orda sahasındaki Türklerin geçmişi hakkında farkındalık oluşturma isteğimizdir. İkinci bölümde ise artık tezin ana konusu üzerine özellikle ana kaynakları değerlendirerek bir değerlendirme yapmaya çalıştık. Üçüncü bölümde de özellikle kültürel anlamda önemli olup daha sonra kendini tarihin tozlu sayfaları arasında kaybeden dev isimlerin Moğollar üzerinde oluşturduğu mirası aktarmaya çalıştık. Kültürel ve siyasî bir süreci anlatmaya çalıştığımız bu tezin, faydalı bir çalışma olarak görülmesi emeklerimizin boşa olmadığını kanıtlayan yegâne düşünce olacaktır.

Bu uzun ve sabır dolu süreçte, çalışma azmimi kuvvetlendiren, ilmî anlamda beni yetiştiren ve bana bir anne şefkati duygusuyla danışmanlık yapan Sayın Prof. Muallâ UYDU YÜCEL’e teşekkürlerimi sunarım. Öğrencileri olarak bize sadece öğretmenlik değil aynı zamanda arkadaşlık da yapan, yaşadığımız tüm sıkıntılara çözüm bulmaya çalışan Sayın Dr. Öğr. Üyesi Fatma Aysel DINGİL ILGIN’a ayrıca teşekkür ederim.

Uzun yıllar süren eğitim hayatım boyunca en zorlandığım anlarda her zaman benim yanımda olduklarını bildiğim başta sevgili ailem olmak üzere, bana her alanda her zaman

sonsuz yardımları bulunan kıymetli Didem İŞÇİMEN ile can dostum Mert TAŞAN'a bana güvendikleri ve desteklediklerini esirgemedikleri için de çok teşekkür ederim.

ÖMÜR ÖZDEMİR

İSTANBUL, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ	II
ABSTRACT.....	III
ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR.....	VIII
ANA KAYNAKLAR	IX
I. Moğol ve Altın Orda Kaynakları	IX
II. Arap Kaynakları	X
III. Fars Kaynakları.....	XI
IV. Seyahatnâmeler	XII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DEŞT-İ KIPÇAK COĞRAFYASINDAKİ KÜLTÜRLER VE TÜRK VARLIĞI

1. Deşt-i Kıpçak Coğrafyasındaki Kültürler.....	6
1.1. Afanasyevo Kültürü	6
1.2. Andronovo Kültürü	6
1.3. Karasuk Kültürü	8
2. Deşt-i Kıpçak Coğrafyasında Altın Orda Devleti'nin Kuruluşundan Önce Türk Varlığı.....	9
2.1. İskitler.....	8
2.2. Sarmatlar	12
2.3. Hunlar	13
2.4. Ogurlar	19
2.5. Sabirler	21
2.6. Avarlar.....	22
2.7. Hazarlar	23
2.8. Macarlar	25

2.9. Bulgarlar	26
2.10. Peçenekler	28
2.11. Uzlar	30
2.12. Berendiler	31
2.13. Kuman/Kıpçaklar	32

İKİNCİ BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİ’NİN TÜRKLEŞME SÜRECİ

2.1. Moğolların Türkistan Seferleri ve Türkleşme Sürecine Etkisi.....	47
2.2. Altın Orda Devleti’nin Kuruluşu ve Türkleşme Süreci	58
2.3. Kuman/Kıpçakların Türkleşme Sürecine Etkisi.....	65
2.4. Uyğurların Türkleşme Sürecine Etkisi	78

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİ’NİN İSLÂMLAŞMA SÜRECİNDE VE EDEBİYATINDA TÜRKLERİN ETKİSİ

3.1. Altın Orda Devleti’nin İslâmlaşma Sürecinde Türklerin Etkisi.....	84
3.1.1. Altın Orda Devleti’nin Kuruluşunda Dinî Hayat	84
3.1.2. Berke Han Döneminde Türkleşme Süreci.....	89
3.1.3. Nogay Mirza Döneminde Türkleşme Süreci.....	98
3.1.4. Özbek Han Döneminde Türkleşme Süreci	102
3.2. Altın Orda Dili ve Edebiyatında Türklerin Etkisi	109
3.2.1 Altın Orda Dili ve Türkleşme Süreci	109
3.2.2. Altın Orda Edebiyatı ve Türkleşme Süreci	111
SONUÇ	115
KAYNAKÇA	117
EKLER.....	159

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

a.g.t.: Adı geçen tez

Bkz/bkz.: Bakınız

C: Cilt

ev.: Çeviren

DİA: Diyanet İslâm Ansiklopedisi

Ed.: Editör

Haz.: Hazırlayan

İSAR: İslâm Tarih, Sanat ve Kùltürünü Araştırma Vakfı

İÜEF: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakùltesi

s.: Sayfa

S: Sayı

t.y.: Tarihi yok

TDAV: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

TDK: Türk Dil Kurumu

TKAE: Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü

TTK: Türk Tarihi Kurumu

y.y.: Yayınevi yok

Yay.: Yayınları

ANA KAYNAKLAR

I. MOĞOL VE ALTIN ORDA KAYNAKLARI

I.I. Manghol-un Niuça Tobça'an (Moğolların Gizli Tarihi)

Moğolların türeyiş efsanesinden başlayarak Ögeday Han zamanına kadar geçen Moğol tarihini ve o dönem aralığındaki önemli olayları anlatan *Manghol-un Niuça Tobça'an*, Moğol tarihi hakkında yazılan en önemli birinci el kaynaktır. Yazarı bilinmeyen eserin Uygur harfleri ile Moğolca olarak yazıldığı ve 1240 yılında tamamlandığı tahmin edilmektedir. Eser, sadece dönemde değil daha sonraki Moğol tarihinde de önemli bir eser olmuş ve Moğol tarihi üzerine çalışan araştırmacılar için uzun yıllar önemli bir kaynak olma niteliğini korumuştur. *Moğolların Gizli Tarihi* olarak da bilinen bu kaynak, Cengiz Han'ın doğuşu ve bir devlet adamı olarak yükselişinin hikâyesinin yanı sıra Türkistan sahasına yapılan seferler hakkında bilgileri de içermektedir. Bu kaynağın Türkçe tercümesi 1948 yılında Ahmet Temir tarafından yapıpı yayınlanmıştır.¹

I.II. Altan Topçı

Önemli bir başka Moğol kroniği olma özelliği taşıyan *Altan Topçı*'nin 1604 yılında yazıldığı tahmin edilmekle birlikte eserin içerik bakımından *Moğolların Gizli Tarihi*'ne yakın olduğu ve benzer olayları aktardığı bilinmektedir. 126 paragraftan oluşmasından dolayı kısa bir kronik olarak değerlendirilen eser, 4 nüsha halinde bulunmaktadır.² Bu eserin üzerinde özellikle Tuncer Gülensoy'un tercüme çalışmaları olmuştur.

I.III. Çengiz-nâme

Hive Hanlığının kurucusu İlbars Han'ın³ himayesinde iyi eğitilmiş bir saray tarihçisi olduğu anlaşılan Ötemiş Hacı tarafından XVI. yüzyılda yazılan *Çengiz-nâme*, günümüze 2 nüsha halinde (Taşkent ve Orenburg) ulaşmıştır. Eser, Altın Orda hanedan tarihinin öğretilmek istenmesinden dolayı Doğu Türkçesi (Çağatay Türkçesi) ile yazılmıştır. *Çengiz-name*, Altın Orda Devleti hakkında günümüze ulaşan en önemli birinci el Türkçe kaynaklardan biridir. Cengiz Han'dan başlayarak Cuci, Batu, Orda İçen, Şiban, Berke, Mengü Timur, Tokta, Özbek,

¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 4.Baskı, çev. Ahmet Temir, Ankara, TTK Yay., 2010, s. I- LII.

² Tuncer Gülensoy, "Altan Topçı", *Belleten*, C.XXXVIII, S.152., s.587-602.

³ Mustafa Budak, "İlbars Han", *DİA*, C.XXII, 2002, s.78.

Tinibek, Canibek, Berdibek ve Toktamış Han gibi kuruluş ve yükseliş devri Altın Orda hanları hakkında bilgilerin derlenmesi ile yazılan eserde Cengiz Han ve Toktamış Han'a kadar Altın Orda devletinin tarihi hakkında eşsiz bilgiler bulunmaktadır.⁴ *Çengiz-name* Türkistan tarihi üzerine çalışan Zeki Velidî Togan, V.P. Yudin, Mustafa Kafalı ve Tuncer Gülensoy tarafından da akademik alanda incelenmiştir. Bu kaynak İlyas Kemaloğlu tarafından 2009 yılında Taşkent nüshası baz alınarak günümüz Türkçesine aktarılıp yayınlanmıştır.⁵

II. ARAP KAYNAKLARI

II.I. İbnu'l Esîr:

Uzun süre Musul atabeği Nureddin Arslan'ın hizmetinde çalışan tarihçi İbnu'l Esîr, (1160-1233) kaynak kişilerden dinleyerek yazdığı *El-Kâmil* adlı eserinde 1230-31 yıllarına kadar olan olaylardan bahsederken Moğolların Türkistan sahasında yaptıkları savaşlar hakkında da önemli bilgiler vermektedir.⁶ Eser Türkçe olarak da çeşitli yayınevlerinden çıkmış olup Orta Çağ tarihi alanında çalışan araştırmacılar tarafından sık kullanılan bir kaynaktır.⁷

II.II. İbnu'l- Abdüzzahir:

Memlûk sultanı Baybars'ın kâtibi olarak tanınan İbnu'l- Abdüzzahir, bu dönemde özellikle Memlûk devleti ve Altın Orda devleti arasındaki mektuplaşmalarda önemli bir rol oynamıştır. Abdüzzahir, Sultan Baybars'ın saltanatı sırasında *Siretu 'l- Melik ez-Zahir* adlı bir eser yazmıştır.⁸ Bu eser daha sonraki Memlûk tarihçileri ve İslâm tarihçileri tarafından da sıkça kullanılan bir eser olmuştur. Eser, 2 nüsha halinde günümüze ulaşmış⁹ ve Türkçeye tercüme edilmiştir.¹

II.III. Rükneüddîn Baybars el -Mansûrî:

Rükneüddîn Baybars (ö.1325) Mısır'da doğup yetişmiş bir asker olarak Sultan Kalavun ile çeşitli savaşlara katılmıştır. Zamanla saltanat nâipliği makamına kadar yükselen Baybars,

⁴ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 2009, s. 20-29.

⁵ Ötemiş Hacı, *Çengiz-name*, 3.Baskı, haz. İlyas Kemaloğlu, Ankara, TTK Yay., 2018, s.VIII-XI.

⁶ W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, s.1.

⁷ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, İSAR Yay., 1998, s.138.; Ayrıca bkz.: İbnü'l Esir, *el- Kamil fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırak-Abdülkerim Özeydin- M. Beşir Eryarsoy-Abdullah Köşe-Hacı Yunus Apaydın-Zülfikar- Tüccar, İstanbul, Ocak Yay., 2016

⁸ Şeşen, *a.g.e.*, s.156.

⁹ Asri Çubukçu, "İbn Abdüzzâhir", *DİA*, C.XIX, 1999, s.289.

¹ Aydın Usta, *Katibinin Gözünden Sultan Baybars*, İstanbul, Yeditepe Yay. 2021

özellikle Altın Orda ve Memlûk devletleri arasındaki mektuplaşmalar hakkında oldukça önemli bilgileri kaydetmiştir. Baybars, *Tarih-i Baybars* adıyla tanınan *Zübdetü'l-Fikre Fi Tarihi'l-Hicre* adlı 11 ciltlik genel bir tarih ansiklopedisi yazmıştır.¹ Bu eser, Memlûk devletinin Altın Orda devleti ile ilişkilerinin anlaşılması açısından oldukça kıymetlidir. Eserin bazı yerleri 1941 yılında Şerefüddin Yaltkaya tarafında da Türkçe olarak yayınlanmıştır.¹

2

II.IV. Nüveyrî:

1279 yılında Mısır'da doğan Nüveyrî, Suriye'de devlet işleriyle uğraşan bir yönetici olarak 30 ciltten oluşan *Münteha'l-ereb fî 'ilmi'l-edeb* adlı büyük bir ansiklopedi yazmıştır.¹ Özellikle tarih konularını ele aldığı 5 ciltlik bölümde önceden yazılmış birçok tarih kitabından da faydalanarak devletler tarihi yazmıştır. Memlûk ve Altın Orda devletleri arasındaki ilişkiler hakkında önemli bilgiler içeren eserin Avrupa kütüphanelerindeki nüshaları bulunmuş ve tercüme edilmiştir.¹ Nüveyrî, 1333 yılında Kahire'de ölmüştür.

II.V. El-Ömerî:

Mısır sultanı Melik en-Nâsir'in kâtipliğini yapan el-Ömerî, birçok devletin tarihi hakkında detaylı bilgiler veren *Mesaliku'l Ebsâr fî Memaliki'l Emsâr* adlı bir eser yazmıştır. Genel bir tarih kitabı özelliği taşıyan eserde Altın Orda devleti ve milleti hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Eserin Altın Orda kısmında Deşt-i Kıpçak'ta bulunan Arap tüccarlardan edinilen bilgiler yer almaktadır. Eser Ahsen Batur tarafından 2014 yılında Türkçeye tercüme edilip yayınlanmıştır.¹

5

III. FARS KAYNAKLARI

III.I. Alaaddin Ata Melik Cüveynî

1226 yılında doğan Fars asıllı Cüveynî, özellikle Moğolların Türkistan coğrafyasına gelişi hakkında önemli bilgiler veren kaynak bir kişidir. Önce Büyük Moğol devleti, ardından da İlhanlı devleti içinde önemli bürokratik görevlerde bulunan Cüveynî, bu dönem içerisinde kendi yaşadığı ve gördüğü olayları da anlattığı *Tarih-i Cihân Güşa* adlı 3 ciltlik bir tarih kitabı

¹ Şeşen, a.g.e., s.176; Asri Çubukçu, "Baybars", *DİA*, C.V, 1992, s.210.

¹ *Baypars Tarihi*, 2. Baskı, çev. Şerefüddin Yaltkaya, Ankara, TTK Yay., 2000

¹ Şeşen, a.g.e., s.180-181.

¹ Tiesenhausen, a.g.e., s.243.

¹ İbn Fazlullah el- Ömerî, *Meşâlikü'l-Ebsâr*, 2.Baskı, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay, 2014

yazmıştır.¹ Cüveynî, eserin ilk cildinde Büyük Moğol devleti hanı Güyük Han dönemine kadar olan Moğol tarihini, ikinci cildinde Harzemşahlar Devleti ve İran coğrafyasındaki Moğolların tarihini, üçüncü cildinde de Büyük Moğol Devleti hanı Mönge Han'ın tahta geçişinden sonraki olayları anlatmaktadır. Eser Orta Çağ tarihi açısından oldukça önemli bir kitap olduğu için çeşitli dillere de tercüme edilmiştir. Eserin Türkçe çevirisi ise 2013 yılında yayınlanmıştır.¹

III.II. Reşîdüddîn Fazlullâh el-Hemedânî

1248 yılında doğan Yahudi asıllı Reşîdüddîn, İlhanlı devletinin içinde önemli bürokratik görevlerde bulunmuş ve Gazan Han döneminde de vezirlik yapmıştır. Tıp eğitimi aldığı bilinen yazarın 3 cilt olarak yazdığı *Câmiu't- Tevârih* adlı eseri Moğol tarihi hakkında yazılmış en önemli eserlerden biridir. Gazan Han'ın isteği üzerine yazılan eserde Moğolların yanı sıra çeşitli milletler hakkında da bilgiler bulunmaktadır.¹ Eserde Moğolların ve Türklerin adetleri, türeyiş efsaneleri gibi konular da işlenmektedir.¹ Gazan Han'dan sonra tahta geçen İlhanlı hanı Olcaytu tarafından 1304 yılında idam ettirilen Reşîdüddîn'in *Câmiu't- Tevârih* adlı eseri Türkçe de dahil olmak üzere çeşitli dillere tercüme edilip yayınlanmıştır.²

III.III. Vassâf

1264 yılında doğan Vassâf, iyi bir tahsilden geçip *Tarih-i Vassâf* adında 5 ciltlik bir ansiklopedi yazmıştır. 1298-1303 yılları arasında yazıldığı tahmin edilen eserde özellikle İlhanlılar dönemi hakkındaki bilgiler önemlidir.² Eser dili ve üslûbu bakımından ağır bir Farsça ile yazılmıştır.

IV. SEYAHATNÂMELER

IV.I. Plano del Carpini Seyahatnâmesi

Hristiyan Fransiskan tarikatına mensup olduğu bilinen Carpini, 1182 yılında soylu bir ailenin üyesi olarak doğmuştur. Carpini, 1243 yılında Papalık tarafından Moğollara yollanan ve Moğolların dini üzerinde misyonerlik faaliyetleri yapmak isteyen bir elçidir. Altın Orda hanı Batu Han ve Büyük Moğol Devleti hanı Güyük Han ile görüşen Carpini, gezdiği ve geçtiği

¹ Şeşen, a.g.e., s.165.

6

¹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, TTK Yay., 2013

¹ Ramazan Şeşen, "Câmiu't- Tevârih", *DİA*, C.VII, 1993, s.289.

¹ Şeşen, a.g.e., s.235.

9

² Ayrıntılı bilgi için bkz.: Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't Tevârih*, çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour, Ankara, TTK Yay., 2013

² Osman Gazi Özgüdenli, "Vassâf", *DİA*, C.XLII, 2012, s.558.

yerleri detaylı bir şekilde kaydederek eserini yazıp ülkesine geri dönmüştür. 1253 yılında öldüğü tahmin edilen Carpini'nin Moğolların yaşam tarzları, âdetleri, savaş taktikleri ve Moğol hanlarının özellikleri gibi birçok konuyu içinde barındıran bu seyahatnâmesi, Orta Çağ'da birçok dile tercüme edilmiştir. Avrupalıların gözünden Moğolları öğrenmek için önemli bir kaynak olan bu eser, 2015 yılında Türkçeye de tercüme edilip yayınlanmıştır.²

2

IV.II. Wilhelm von Rubruk Seyahatnâmesi

Flaman kökenli rahip Wilhelm von Rubruk, (1220-1293) özellikle Fransa kralının Avrupa'ya yaklaşan Moğol ordularını durdurmak istemesi üzerine Büyük Moğol Devleti hanı Möngge Han'ın yanına yollanmıştır. Özellikle coğrafya bilgisi, Moğolların yaşam tarzları ve hanların hayatları hakkında önemli bilgileri barındıran eser, tıpkı Carpini'nin seyahatnâmesi gibi birçok Avrupa diline tercüme edilmiştir. Eser özellikle Moğolların din algısı ve âdetlerinin öğrenilmesi açısından önemli bir kaynaktır. Seyahatnâme, 2012 yılında Türkçeye de tercüme edilip yayınlanmıştır.²

3

IV.III. İbn Battûta Seyahatnâmesi

Mağrip kökeni olduğu bilinen İbn Battûta, Orta Çağ İslâm seyyahları arasında önemli bir yer tutmaktadır. 1304 yılında doğan Battûta, döneminde birçok ülkeyi gezmiş ve bu ülkeler hakkında önemli kayıtlar tutmuştur. Özellikle Altın Orda hanı Özbek Han zamanında hanın yakınında bulunması ve iyi bir şekilde karşılanması üzerine Deşt-i Kıpçak coğrafyası hakkında uzun uzun bilgiler aktarmıştır. Özbek Han dönemindeki din adamları, halkın etnografik yapısı ve Deşt-i Kıpçak bölgesindeki yapılar hakkında önemli bilgiler içeren bu eser üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Tezimizde kaynak olarak A. Said Aykut tarafından Türkçe tercümesi yapılarak 2004 yılında çıkan kitap kullanılmıştır.²

4

² Ayrıntılı bilgi için bkz.: **Planò Carpini'nin Seyahatnâmesi**, çev. Ergin Ayan, (y.y.), Gece Kitaplığı Yay., 2015; **Plano Carpilini Johannes**, çev. Altay Tayfun Özcan, İstanbul, Ötüken Yay., 2022

² Wilhelm von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, 2.Baskı çev. Ergin Ayan, İstanbul, Ay Işığı Yay., 2012

² A. Said Aykut, "İbn Battûta", **DİA**, C.XIX, 1999, s.368.

GİRİŞ

Tarihte ilk kez Herodotos'un (M.Ö. 484-425) kitabında "Skythia" (İskitya) ya da "Sarmathia" olarak tanımı yapılan¹ Deşt-i Kıpçak bölgesi, XI. yüzyıldan sonra Fars ve Arap kaynaklarında (ilk kez Fars kökenli yazar Nâsır-ı Hüsrev'in *Divan* adlı eserinde²) Kıpçak nüfusunun fazla olmasından dolayı Farsça 'çöl' anlamındaki 'deşt'³ ten türetilen bir tamlama olan "Deşt-i Kıpçak" (Kıpçak Çölü, Bozkır) terimi ile adlandırılmıştır. Bu coğrafyaya yakın olan Ruslar ise bu sahayı "Pole Polovetskoye"⁴ veya "Zemlya Polovestkaya" (Kıpçak Çölü, Ülkesi, Sahası) olarak tanımlamışlardır.⁵ Ruslar için bu bölgenin sınırlarının Özi ve İtil ırmakları arasındaki bölge olduğu tahmin edilmektedir. Latinler ise daha sonraki yıllarda (XIII. yüzyılda) bu bölge için "Cumania" adını kullanmışlardır.⁶

Ebülgazi Bahadır Han (XVII. yüzyıl) ise eseri *Şecere-i Terâkime*'de Deşt-i Kıpçak bölgesini şu efsane ile açıklamaktadır: "*O oğlanı (Oğuz Kağan'ın evlat edindiği Kıpçak adlı oğlan⁷) (Oğuz) Han kendi yanında büyüttü. Yiğit olduktan sonra Urus, Ulak ve Macar, Başkurt illerine çok halk ve maiyet verip o tarafa, Ten, (Don) İtil suyunun kenarına gönderdi. Kıpçak*

¹ "Skythia" bölgesi için Herodotos'un anlatıları kitabının *Melpomene* bölümünde parça parça geçmektedir. Hem Antik Çağ yazarları hem de daha sonra bu yazarların terimlerini kullanan Bizanslı tarihçiler, bu coğrafik tanımı kullanmaya devam etmişlerdir. Bkz.: Herodotos, **Tarih**, 8.Baskı, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yay., 2012, s.295-349.

² Esasında ilk kez W. Barthold'un öne sürdüğü bu iddiaya Mustafa Kafalı ve Faruk Sümer şüpheli yaklaşmaktadır. Fakat Nâsır-ı Hüsrev, muhtemelen Deşt-i Kıpçak olarak Oğuzlarla birlikte gelen (Tuğrul ve Çağrı Beyler zamanı) Kuman/Kıpçakların bulunduğu Ceyhun ırmağının yukarısındaki bölgeyi kastetmektedir. Zira Nâsır-ı Hüsrev'in "جيحون اطراف بر رستهستند كه : ققچاق و غزست بال پر نبات" (*Oğuz ve Kıpçak, Ceyhun'un etrafında biten belalı otlardır*) satırı Kuman/Kıpçakların günümüz İranının üstündeki bölgelerdeki varlığını kanıtlamaktadır. Ayrıca Bkz.: Mehmet Çalışkan, "Nâsır-ı Hüsrev'e Göre Türkler", **Yeditepe Üniversitesi Tarih Araştırma Dergisi**, C.I, S.2, 2017, s.77.

³ "دشت" 'çöl, bozkır, saha, kır, ova' anlamına gelmektedir. Bkz.: Mehmet Kanar, **Büyük Türkçe-Farsça Sözlük**, Tahran, Şirin Yay., t.y., s.90.

⁴ Dimitri Yeremeyev, "Orta Çağ'da Rus-Türk İlişkileri", **Erdem Dergisi**, C.XII, S.35, 2000, s.669.

⁵ Rusçada 'поле' 'kır, saha, alan, zemin, tarla' anlamına, 'земля' kelimesi ise 'ülke, dünya, arazi' anlamına gelmektedir." Bkz.: **Fono Rusça-Türkçe Sözlük**, haz. Ali Bayram-Galina Stoletneya, İstanbul, Eko Ofset, 2005, s.211, s.88.

⁶ Istvan Vasary, **Osmanlı Öncesi Balkanlarda Doğulu Askerler: Kumanlar ve Tatarlar**, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2008, s.21.; Arap gezgin ve coğrafyacı Muhammed el-İdrisî (XII.yy.) Kumaniye adlı bir yerden bahseder, yazar bu yeri Kiyev'e yakın ve Hazarlar ile Macarların hemen sınırında bir yere konumlandırır. Bkz.: Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2.Baskı, Ankara, TTK Yay., 2001, s.119.; Ak ve Kara Kumaniye olarak ayrılan bu sahanın Türklerdeki renk bazı sınıflandırma sistemine göre ayrıldığı da düşünülmüştür. Bkz.: Mualla Uydu Yücel, "Kuman/Kıpçaklar", **Ortak Türk Tarihi**, C.II, ed. Bilgehan Atsız Gökdağ-Osman Karatay-Saadettin Gömeç, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2019, s.510.; Ayrıca bkz.: Jaroslav Drobný, "Etnonim ve Toponim Arasında Kumanlar ve Kıpçaklar", çev. Ebru Emine Oğuz, **Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi**, C.IV, S.1, 2020, s.155-166.

⁷ Ahmet Gökbel, **Kıpçak Türkleri**, İstanbul, Ötüken Yay., 2000, s.27-28.

300 yıl o yerlerde padişahlık kılıp oturdu. Bütün Kıpçak halkı onun neslindendir. Oğuz Han'ın zamanından tâ Çingiz Han'a kadar Ten ve İtil ve Yayık bu 3 suyun yakasında Kıpçak'dan başka il yoktur. 4000 yıla kadar o yerlerde oturdular. Bu yüzden o yerlere Deşt-i Kıpçak derler.”⁸

Kuman/Kıpçaklar bu coğrafyaya gelmeden önce Deşt-i Kıpçak bölgesinin doğusundaki Oğuzların topraklarını tanımlayan Arap coğrafyacılar, bölgeye (Aral ve Seyhun'un etrafına) “el-mefâzâtü'l-Guzziyye” (Oğuz Çölü) demişlerdir.⁹ XI. yüzyıldan sonra doğudan batıya Türk boylarının göçü devam ettikçe bu sahanın nerelerle sınırlı olduğu konusu oldukça farklılık göstermiştir. Kaynaklarda bu bölge başta Hazar bölgesinin doğusundaki bölge ile sınırlıyken¹ bölgenin tanımı zamanla esas anlamından evrilerek daha büyük bir bölgenin sınırlarını ifade etmiştir. A.Yu. Yakubovskiy “Deşt-i Kıpçak'ın sınırları kesin değildir. Bunun nedeni o dönemin kaynaklarının azlığı değil, kaynakların kesin olarak belli bir sahaya işaret edememesidir.” demektedir.¹ Bu sınırlama konusunda daha ayrıntılı bir değerlendirme yapan Mustafa Kafalı ise Deşt-i Kıpçak sahasını hem dar anlamda, hem geniş anlamda tanımlamıştır. Kafalı, kaynakları baz alarak dar anlamıyla XI. yüzyılın ortalarından XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar -Moğolların bu sahaya gelmesine kadar- Kıpçak Türklerinin yayıldığı sahaya Deşt-i Kıpçak olarak tarif etmektedir. Bu yüzden de İrtiş ve Yayık ırmakları arasındaki sahaya bu adla nitelendiren tarihçi, kaynakların ışığında Deşt-i Kıpçak'ın en doğusundaki sınırını İrtiş ırmağı olarak kabul etmektedir.¹ İrtiş ırmağından batıya doğru Yayık ırmağına kadar, Balkaş Gölü'nün kuzeyi, Aral Gölü'nün kuzeydoğusu ve kuzeyindeki saha da dar anlamıyla Deşt-i Kıpçak sahasına dahildir. Geniş anlamda ise Deşt-i Kıpçak Batı Sibirya olarak adlandırılan bölgeyi de kapsayarak¹ Hazar Denizi'nin doğusu, kuzeyi ve batısından İtil ırmağı, Kuban ve

⁸ Ebülğazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime**, haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser Kervan Yay., (y.y), (y.t.), s.32.

⁹ Faruk Sümer, “Oğuzlar”, **DİA**, C.XXXIII, 2007, s.326.; S.G. Agacanov, **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, İstanbul, Selenge Yay., 2002, s.59.; V.V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, haz. Hüseyin Dağ, Ankara, Çağlar Yay., 2004, s.102.

¹ A.Yu. Yakubovskiy, **Altın Ördü ve Çöküşü**, 2.Baskı, çev. Hasan Eren, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1976, s.3.; Şeşen, **a.g.e.**, s.67.; Peter B. Golden, “Qıpçaq”, **Turcology and Linguistics**, ed. Nurettin Demir-Birsel Karakoç-Astrid Menz, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yay., 2014, s.188.; Akdes Nimet Kurat, **IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara, TTK Yay., 2019, s.73.; Akdes Nimet Kurat bu isim üzerine *Peçenekler* adlı eserinde kısa bir değerlendirme yapmıştır ve Deşt-i Kıpçak'ın bu bölgeye Moğol istilası sonrası verilen bir isim olmadığını da ayrıca belirtmiştir. Bkz: Akdes Nimet Kurat, **Peçenekler**, haz: Ahsen Batur, Ankara, TTK Yay., 2016, s.217-218.; Ayrıca Kurat, Deşt-i Kıpçak sahasının özelliklerini yine bu eserinde saha içerisinde bulunan doğal kaynaklardan sahanın iklim özelliklerine, sahada kurulan yerleşim alanlarından önemli şehirlerine kadar ‘Güney Rusya Bozkırları’ başlığı altında detaylı bir şekilde anlatmıştır. Bkz.: Kurat, **a.g.e.**, s.61-64.

¹ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.4.

¹ Mustafa Kafalı, **Altın Orda Devletinin Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul, İÜEF Basımevi, 1976, s.11.

¹ N.A Tomilov, **Batı Sibirya Türkleri**, çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2013, s.40.

Terek ırmaklarının sınırlarından Kuzey Kafkasya, Karadeniz'in kuzeyi ve Özi ırmağının batısından Karpatlara kadar uzanan bir bölgeyi kapsamaktadır.¹

4

Deşt-i Kıpçak, genel olarak geniş ovalardan ve düz bir coğrafyadan oluşmakla birlikte yer yer dağlık olan ve yüksek rakımlı sahalara da sahiptir. Bölge, çok kurak ve sıcak düzlüklerden, soğuktan dolayı donan uzun ırmaklara kadar uç iklimlerin olduğu devasa bir coğrafyayı içinde barındırmaktadır. Kurak ve ılıman iklimlerin yanında sık ve uzun ağaçlıklı bölgeler de görülmektedir. Kuzeyin yağışlı bölgelerine göre güney bölgeleri daha az yağmur aldığı için tuzlu topraklara sahiptir ve bu yüzden de bölgedeki vadilerin zamanla çölleştiği görülmektedir.¹ Muhtemelen “Deşt” (Çöl) kelimesi de bu tuzlu ve çölleşmeye yakın toprakların olduğu bölgeyi tarif etmektedir. Bölgenin batısındaki Ukrayna, Kırım ve çevresinin nemli bir iklimi olmakla birlikte, bölgenin doğusundaki Kazakistan'a doğru iklim kuraklaşır ve mikro iklimler görülür. Bölgedeki bu iklimler arasında en baskını bozkır iklimidir ve Türkistan coğrafyasındaki Türkler için en uygun iklim de bu coğrafyadaki bozkır sahasında bulunmaktadır. Şerit halinde batı-doğu yönünde uzanan bu iklim Hangay ve Kentey dağlarından Altay bölgesine kadar uzanmaktadır. Hayvancılık başta olmak üzere bölgenin kuzeyine doğru tarım için de uygun topraklar bulunmaktadır. Bölgedeki bozkırın ortalama yağış miktarının 25-50 mm. arasında olduğu tahmin edilmektedir.¹ Kısaca Deşt-i Kıpçak⁶ coğrafyası tek tip bir iklime ve coğrafi şekle sahip olmayıp kuzey-güney ve doğu-batı yönünde birçok iklim ve yer şekli geçişinin olduğu bir tabiata sahiptir.

Deşt-i Kıpçak bölgesindeki Türk varlığı, konumuz olan Altın Orda devletinin bu coğrafyada kurulmasından çok daha öncesinde kendisini hissettirmiştir. Bu bölgeyi incelerken günümüzdeki ülkelerin sınırlarını göz önünde bulundurursak Kazakistan'dan Macaristan'a kadar büyük bir coğrafyanın ve buradaki Türk unsurlarının incelenmesi bölgedeki Türk tarihinin temelini iyi oturtulması için oldukça önemlidir.

Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki eski kültürler hakkında oldukça fazla arkeolojik kazı çalışması yapılmıştır. Özellikle Türklerin ana yurdunun neresi olduğu konusunda birçok varsayım ve tez, bu sahayı da kapsayacak şekilde ortaya atılmıştır.¹ Dil bilimciler, arkeologlar

¹ Mustafa Kafalı, “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S.25, 1971, s.180.

¹ Salim Koca, “Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim, İnsan Unsuru”, **Asya Araştırmaları Dergisi**, C.I, S.1, 2017, s.3.

¹ Robert N. Taaffe, “Coğrafi Öftam”, çev.Mete Tunçay, **Erken İç Asya Tarihi**, 8.Baskı, ed. Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yay., 2017, s.51-55.

¹ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Mîlî Kültürü**, 34. Baskı, İstanbul, Ötüken Yay., 2012, s.48.; Ayrıca bkz.: Bahtiyar Tuncay-Osman Çataoluk, “Orta Asya Türk Hikâye ve Destanlarında Türk Halklarının Etnik Gelişim Aşamalarının İzleri ve Türklerin İlk Ana Yurdu Meselesi”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C.I, S.2, 2014, s.1-49.

ve tarihçiler son iki asırda bu konu üzerine birçok çalışma yapmışlardır. Bu konu hakkında bilimsel ve modern anlamdaki ilk çalışmalar İsveçli subay P.J. von Strahlenberg tarafından başlatılmıştır.¹ Zamanla J.Klaprothe,⁸ J.v.Hammer, A.Vambéry, E.Oberhummer, İ.Zichy, W.Radlov, L.Ligeti, Gy.Neméth gibi bilim insanları Altaylardan İtil ırmağına kadarki coğrafyada Türklerin anayurdu üzerine oluşturdıkları tezlerini öne sürmüşlerdir.¹ Bu bilim insanları arasında Neméth, dil verilerini de değerlendirdiği araştırmalarının sonucunda Türklerin ana yurdunun Aral Gölü civarı ve Kazakistan'ın batısı arasındaki bir bölgede olabileceğini söylemiştir.² Ligeti ise İtil bölgesinden Urallara kadarki bölgeyi “Türklerin ikinci ana yurdu” olarak nitelendirmiştir.²

Doğu Deşt-i Kıpçak bölgesinin ilk Türk yurdu olduğu üzerine dair kuramlar, arkeolojik kazılarla birlikte kuvvetlenirken özellikle Viyana ekolüne sahip araştırmacılar bu bölgede birçok eski kültürün olduğunu da ortaya çıkarmışlardır.² Rus bilim insanlarının² Türkistan sahasında yaptığı kazılar,² Türklerin bu bölgedeki tarihini eski çağlardan itibaren incelememizi sağlamıştır.

Modern anlamda Radlov ile 1860 yılından itibaren başlayan arkeolojik kazılar, Türklerin toprak altındaki kültürel kalıntılarını Türkoloji alanına kazandırmıştır. W.Radlov, “*Bugün at üzerinde etrafta bir gezinti yaptım, her tarafta büyük kurganlar gördüm. Bunların etrafı kısmen çukurlarla çevrili ve her tarafta bozkır karakteri hüküm sürüyor.*”² sözüyle bu coğrafyada,⁴ belki de toprak üstündeki somutlaşmış tarihî kanıttan çok daha fazla tarihî kanıtın toprak altında kaldığına işaret etmiştir. Bu coğrafyada Türklerle ilgili olduğu tahmin edilen kültürler sırasıyla Afanesyevo, Andronovo ve Karasuk kültürleridir. Anav Kültürü² ve Tagar Kültürü, coğrafi olarak Deşt-i Kıpçak bölgesinde olmadığından dolayı çalışmamızda bu kültürlerden bahsedilmemiştir. Bunun yanında bu coğrafyada birçok Türk kağanlığı da kurulmuş ve Deşt-i

¹ Kazi T. Laypanov-İsmail M. Miziye, **Türk Halklarının Kökeni**, çev. Hatice Bağcı, İstanbul, Selenge Yay., 2008, s.32.; ‘Strahlenberg 1709'da Poltova Savaşı'nda esir düşmüş ve Sibirya'ya Ruslar tarafından sürgün edildikten sonra bu coğrafyayı gezmiştir. Orhun ve Yenisey Yazıtları hakkında incelemelerini “*Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia*” adıyla 1730 yılında 13 yıllık sürgün hayatından sonra yayınlamıştır.’; Hasan Eren, **Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar**, Ankara, TDK Yay., 1988, s.7.; Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, 3.Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1975, s.12-13.

¹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.48.

² Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 3.Baskı, Ankara, TKAE Ankara Üniversitesi Yay., 1993, s.3.

² L.Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, çev. Sadrettin Karatay, Ankara, TTK Yay., 1986, s.17.

² A. Zeki Velidi Togan, **Umûmi Türk Tarihine Giriş**, 2.Baskı, haz. Emre Yalçın-Pınar Güven, İstanbul, İş Bankası Kültür Yay., 2019, s.18-19.

² Hasan Bahar, “Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.1, 1994, s.235.

² W.Radloff, **Sibirya'dan**, C.I, çev. Ahmet Temir, İstanbul, Maarif Basımevi, 1954, s.116.

² “İç Asya'nın en eski kültürlerinden biri Aşkabad'ın yakınlarında bulunan Anav bölgesindeki kültürdür. M.Ö 4500'de başlayan bu kültürün Türklerle alakası henüz tam olarak bilimsel metodlarla kanıtlanmış değildir.”; Nejat Diyarbakirli, **Hun Sanatı**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1972, s.4.

Kıpçak'taki Türk varlığını sağlamlaştırmışlardır. Bu kısımda eski Türk kültürleri ve kağanlıklarını anlatmamızın nedeni ise Türklerin Altın Orda Devleti öncesi Deşt-i Kıpçak bölgesindeki varlıkları hakkında bilgilerin aktarılması ve Altın Orda devletinin Türkleşme sürecinde etkili olan bölgedeki Türk boylarının tarihinin anlatılmasıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEŞT-İ KIPÇAK COĞRAFYASINDAKİ KÜLTÜRLER VE TÜRK VARLIĞI

1. DEŞT-İ KIPÇAK COĞRAFYASINDAKİ KÜLTÜRLER

1.1. AFANASYEVO KÜLTÜRÜ

S.V. Kiselev ve S.Ş. Çernikov tarafından yapılan arkeolojik çalışmalarla ortaya çıkan Afanasyevo Kültürü, İrtiş ırmağının kuzeyindeki bir bölgede hüküm sürmüştür. Bu kültür “atlı konar-göçer” kültürünün yavaş yavaş doğduğu bir kültür olması bakımından Türk tarihini yakından ilgilendirmektedir.⁵ Kiselev’in Yenisey bölgesindeki⁵ Afanasyev bölgesinden¹ yola çıkarak “Afanasyevo” olarak adlandırdığı bu kültürün, M.Ö. 2500- M.Ö.1700 yılları arasında hüküm sürdüğü tahmin edilmektedir. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bu bölgedeki kalıntılarda at, koyun ve çeşitli av hayvanları kemiğine rastlandığı için bölgede hâkim bir şekilde hayvancılığın yapıldığı tahmin edilmektedir. Bu kültürün en çok yayıldığı bölgeler ise Afanasyev civarındaki Bateney, Sıda, Tes, Kopen civarı ile Kızıl-Yar’dır. Bu kültüre ait mezarlarda 2-4 litrelik kaplar, vahşi hayvan ve sığır kemikleri, çakmak taşından ok uçları, bakır tellerden yapılmış süs eşyaları bulunmuştur.⁵

2

1.2. ANDRONOVO KÜLTÜRÜ

Deşt-i Kıpçak sahasında Afanasyevo’dan sonra en etkili kültürlerden biri de Andronovo Kültürü’dür. Andronovo Kültürü’nün ismi bu kültüre ait mezarların Güney Sibirya’daki Açinsk şehrine bağlı Andronovo köyünde bulunmasından dolayı verilmiştir. Andronovo Kültürü sahasında yapılan çalışmalar ilk kez 1913 yılında B.V. Andriyanov önderliğinde başlamıştır. Bunun yanında 1927 yılında M.P. Gryaznov’un Batı Kazakistan’da bir mezar bulmasıyla bu kültürün etki alanının Batı ve Doğu Kazakistan boyunca uzandığı ve Minusinsk Bölgesi ile Ural

⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Bôzkır Kültürü**, Ankara, TKAE Ayyıldız Matbaası, 1987, s.6.

⁵ Diyarbekirli, **a.g.e**, s.7. ¹

⁵ Bahaeddin Ögel, **İslamiyettén Önce Türk Kültür Tarihi**, 2.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1984, s.19.

Dağları arasında varlık gösterdiği ortaya çıkmıştır.⁵ Arkeologlar bu kültürün üç devire ayrılması gerektiğini söylemekle birlikte kültürün M.Ö.1700- M.Ö.1200 yılları arasında hüküm sürdüğü tahmin edilmektedir. B.Ögel'in "*Andronovo insanı diye adlandırılan bu ırk Altayları ve Tanrı Dağlarını kaplamıştı. (Bu kültür) Hun devri ve hatta Köktürk çağına kadar devam etmiştir. Andronovo insanı denen bu ırk, Türk ırkının bir prototipini (öntip) teşkil ediyordu.*"⁵ dediği bu kültürdeki insanlar, hem tarım ile ilgilenmişler hem de yazlak-kışlak olarak belirlenmiş bölgelerde hayvancılık yapmışlardır.⁵ Türk tarihi açısından bu kültür, "atlı konar-göçer" tarzının bariz şekilde görüldüğü bir kültür olmasının yanı sıra madencilik açısından da önemli bir yer tutmaktadır. Altından, tunçtan, bakırdan yapılmış ev eşyalarının yanında⁵ yine değerli madenlerden yapılmış süs eşyaları ve at koşum takımlarının bulunduğu bölgedeki çalışmalarda⁵ Andronovo Kültürü'nün⁷, birçok kültürü barındıran ortak bir medeniyet olduğu ortaya çıkmıştır.⁵ Türkistan'ın Bronz Çağı döneminde varlığını sürdüren⁵ bu kültür, merkez olarak Minusinsk havzasını alıp Kazakistan'dan itibaren Güney Uralları da kapsayarak Deşt-i Kıpçak bölgesinin doğusunu büyük oranda kaplamıştır. Andronovo Kültürü, aynı zamanda yerleşim yerlerinde Türklerin kullandığı tarzda keramikler barındırması⁶ ve bu kültürde yaşayanların Kuzey Sibirya'daki verimli tayga ormanlarına rağmen bozkırlarda hayvancılık ile hayatlarını sürdürmeleri bakımından da Türk tarihi için ayrıca çok önemlidir. Andronovo Kültürü'nün bir diğer önemi ise ardından gelen kültürleri büyük oranda etkilemesidir.⁶ Böylelikle Andronovo Kültürü gelecek kuşakların hayat tarzlarını etkilemekle birlikte zamanla Türkistan için bir kültürel milat da oluşturmuştur. Bugün, Türklerin bilinen en erken tarihi

⁵ Kazakistan İlimler Akademisi³, **Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar**, çev. Abdulvahap Kara, İstanbul, Selenge Yay., 2013, s.36-37.

⁵ Ögel, **a.g.e.**, s.7.

⁵ A.P. Okladnikov, "Tarihin Şafağında İç Asya", çev. Alaeddin Şenel, **Erken İç Asya Tarihi**, 8.Baskı, ed. Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yay., 2017, s.123.

⁵ İlyas Topsakal, **Sibirya Tarfhi**, İstanbul, Ötüken Yay., 2017, s.49.

⁵ Andronovo Kültürü üzerine⁷ A.P. Okladnikov'un önderliğinde yapılan kazılardan çıkan malzemeler, Ermitaj Müzesi'nde saklanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gözde Sazak, "Ermitaj Devlet Müzesi'ndeki Türk Kültürüne Ait Arkeolojik Buluntular", **Marmara Türkiyat Dergisi**, C.III, S.2, 2016, s.239-249.; A. İnan, "Sovyet Rusya Devlet Ermitaj Müzesi Şark Kültürü ve Sanat Tarihi Bölümünün Mesaisi", **Belleten**, C.VIII., S.31, 1944, s.471-476.

⁵ **Eski Devirlerden Kazakistan ve Kazaklar**, s.36-37.

⁵ Bahar, **a.g.m.**, s.238.

⁶ Kurman Muratayev-Erlan Asembayuly-Tokkoja Kojagulov, "Symbolism of Ceramics of the Bronze Age Kazakhstan", **Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi**, C.IV, S.9, 2018, s.348-353.

⁶ Andronovo Kültürü'nün Hird-Avrupa kökenli bir kültür olduğu konusunda çeşitli iddialar da bulunmaktadır. Fakat bunlar özellikle dil kuramları üzerinden yorumlanan Avrupaî tarzda tarih çalışmalarında görülmektedir. Bkz.: Elvin Yıldırım, **Andronovo Kültürü**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s.153.; Bu tez kitap olarak basılmıştır. Bkz.: Elvin Yıldırım, **Andronovo Kültürü**, İstanbul, Ötüken Yay., 2020

konusunda -kanıtlarıyla birlikte- Andronovo Kültürü'nün esas alınması da bize bunu göstermektedir.⁶

2

1.3. KARASUK KÜLTÜRÜ

Deşt-i Kıpçak bölgesinin kuzeyi ve kuzey doğusunda konumlanmış, ismini Yenisey'in bir kolu olan Karasuk ırmağından alan Karasuk Kültürü'nün M.Ö.1200- M.Ö.700 yılları arasında hüküm sürdüğü tahmin etmektedir. Bu kültür üzerine yapılan antropolojik çalışmalar Türkler haricinde Mongoloid ırkın da Karasuk Kültürü içinde bulunduğunu ispatlamıştır.⁶ Kiselev, Karasuk Kültürü zamanında keçeden yapılmış at arabalarının olduğunu da değerlendirerek doğudan gelen Mongoloid boylarla birlikte 'Kang-ı' Türklerinin de bu sahaya geldiğini iddia etmiştir.⁶ Balkaş Gölü'nün yukarısında İrtiş Irmağı ve Ob Irmağı arasında hüküm süren bu kültürde mezarlar büyük bir önem taşımaktadır. M.P Gryaznov, G. Maksimenkov, Ziep Din Hoa gibi bilim insanları bu kültürün Andronovo Kültürü'nün devamı olduğunu söylemiştir.⁶ Hatta Karasuk Kültürü'nde yaşayanların Kırgız ve Köktürklerin ataları olduğu da iddia edilmiştir.⁶ Karasuk Kültürü'nün önem arz eden tarafları ise bu kültürde Türklerin uzun yıllar kullandığı tamgalara benzer işaretlerin olduğu çeşitli taşların bulunması⁶ ve Türkçe'nin bu dönemde lehçelere ayrıldığı düşüncesidir.⁶

8

2.DEŞT-İ KIPÇAK COĞRAFYASINDA ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDAN ÖNCE TÜRK VARLIĞI

2.1. İSKİTLER

Bu kültürlerden sonra Deşt-i Kıpçak sahasında sadece Asya'nın değil Avrupa'nın da tarihi içinde birçok olayda başrol oynayan İskitler görülmektedir. İskitler hakkında yapılan

⁶ Şevket Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi", **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.73; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.49.

⁶ Ögel, **a.g.e.**, s.32.; İ. Kafesoğlu, Mongoloid kültürün bu kültürde baskın hale gelmesinden dolayı Andronovo Kültürü ile Karasuk Kültürü'nün birbirinden farklı olduğunu söylemektedir. Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.52.

⁶ Emel Esin, **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş (Türk Kültürü el- Kitabı II Cild I/b'den Ayrı Basım)**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978, s.11.

⁶ Topsakal, **a.g.e.**, s.51.

⁶ Esin, **a.g.e.**, s.494.

⁶ Emel Esin, **Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler**, haz. Ergun Kocabıyık, İstanbul, Kabalcı Yay., 2004, s.66.

⁶ A. Dilâçar, "Batı Türkçesi", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, C.I, S.1,1953, s.88.

çalışmalar Avrupa ve Asya’da çok geniş yankılar bulmakla birlikte özellikle onların kökenlerine dair birçok görüş ortaya atılmıştır. Ancak ideolojinin de içine girdiği bu araştırmalar zamanla daha duru ve kanıtlara dayalı bir biçimde sürdürülünce İskitlerin tarihi yeniden yorumlanmıştır.⁶ Bu konu üzerine çalışma yapan E.H. Minns “*Etnografya ile ilgili hiçbir mesele İskitlerin soyu problemi konusu kadar konuşulmadı.*” derken İskitlerin kökeni hakkında Avrupalı bilim insanlarınca Pers kökenliliği, Slav bilim insanları tarafından Slav kökenliliği ve günümüzde de gittikçe kuvvetlenen Ural-Altay kökenliliği tartışılmıştır.⁷ Fakat İskitler hakkında en önemli yazılı kaynak olan Antik Çağ yazarlarından Herodotos’un kitabı bize bu konu hakkında birçok bilgi vermektedir. Herodotos, İskitlerin kökeni hakkında ‘*Melpomene*’ adlı dördüncü kitabında (bölümünde) şunları yazmıştır: “*Ben de şu an inanıyorum ki göçebe İskitler Asyadaydılar. Massagetlerle yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar, Araxes (Aras) ırmağını geçtiler Kimmerlerin yanına göç ettiler. İskitlerin oturdukları yerler eskiden Kimmerlerinmiş, öyle derler.*”⁷ İskitlerin M.Ö. VIII.¹ yüzyılda Kimmerler ile birlikte Karadeniz’in kuzeyinde olduğu Homeros’un *İlyada*’sında onlardan ‘kısırak sütü içenler’ olarak bahsetmesiyle daha da kuvvetlenmektedir.⁷ İskitlerin Asya’dan geldiği yönündeki bu yazılı bilgilerin yanında⁷ arkeolojik veriler de bize İskitlerin Batı Sibirya bölgesinden geldiğini kanıtlamaktadır.⁷ M.Ö. I. yüzyılda Romalı filozof Plinius “*Yaksart’ın (Sirderya’nın) öteki kıyısında İskit boyları bulunmaktadır. Persler genel olarak onlara Saka demektedir. İskit halkının nüfusu çok kalabalıktır.*” demekle birlikte Persler de tıpkı Herodotos’un yaptığı gibi İskitleri 3 kısma ayırmıştır. 3 kısma ayrılan İskitler, Pers kaynaklarında Paradarayya (denizin öteki tarafındaki İskitler), Haomayarga (Homa şerbeti yapan İskitler), Tigrahauda (sivri böklü İskitler) olarak kayıt altına alınmıştır. Deşt-i Kıpçak bölgesindeki İskitlerin çoğu ise Paradarayya İskitleridir.⁷

5

⁶ “Özellikle Sovyetler Birliği zamanında yapılan bilimsel çalışmaların sonuçları, Komünist ideolojinin belli sansür kıstaslarına göre aktarılmıştır. Bunlar arasında Türkler hakkındaki çalışmalarda -özellikle çiftçi İskitlerin Slav ırkının ön (proto) hali olduğu iddiası gibi- payını alması, arkeolojik verilerin yorumlanmasında yanlışlara yol açmıştır.” Bkz.: Kurat, **IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s.2.

⁷ İlhami Durmuş, **İskitler (Sakalar)**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2008, s.13-14.

⁷ Herodotos, **Tarih**, s.298.

⁷ A.İ. Melyukova, “İskitler ve Sarmatlar”, çev. İsenbike Togan, **Erken İç Asya Tarihi**, 8.Baskı, ed. Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yay., 2017, s.142-143.

⁷ V.V.Barthold, **Orta Asya**, çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2010, s.19.

⁷ Zaur Hasanov, **Çar İskitler**,⁴çev. İlyas Topsakal, İstanbul, TDAV Yay., 2009, s.3.

⁷ **Kazakistan ve Kazaklar**, s.54-55.

Konargöçer yaşam tarzını benimseyen İskitlerin Kazakistan'dan Hazar çevresine, ardından Karadeniz'e⁷ Kafkasya'dan⁷ Anadolu içlerine⁷ ve Trakya'ya⁷ kadar yayıldığı bilinmektedir.

Yapılan birçok arkeolojik kazılar sonucu⁸ Deşt-i Kıpçak sahasındaki Türk varlığı İskitler vasıtasıyla kanıtlanmaya devam etmiştir.⁸ İskitlerin Türk kimliğini taşıdığına dair en bariz örnekler ise kurgan tipindeki mezarları ve bu mezarlardan çıkan silahlar ile takılarında kullandıkları hayvan üslûbu ile bezenmiş buluntular olmuştur.⁸ M.Ö. VIII. yüzyıl ve M.Ö. I. yüzyıllar arasında yapılmış Kuban, Taman, Kırım, Özi, Kiyev, İtil, Poltava gibi yerlerdeki kurganlar bu konuya ışık tutmaktadır.⁸ İskit ve Türk kültürü arasında, kurgan şekillerinin aynılığı, ölüye at kurban edilmesi,⁸ atın matem belirtisi olarak kuyruğu kesik bir biçimde gömülmesi⁸ ölüm-ahiret inançları^{8 5} vb. şeylerde büyük bir benzerlik görülmektedir.⁸ Son zamanlarda yapılan DNA çalışmaları ile Karasuk, İskit ve hatta Hun döneminde kullanılan atların aynı cinsten olduğu ve aynı genetik özellikler taşıdığı da kanıtlanmıştır.⁸ Bunun yanında İskitlere 'Bozkırın Kuyumcuları' isminin verilmesini sağlayan hayvan üslûbu ile bezenmiş altından yapılma araç gereçler ve takılar,⁸ bunun yanında üzerinde⁹ geyik motifleri olan taşlar,⁹

⁷ İbrahim Tellioglu, **Doğu Karadeniz'de Türkler**, Trabzon, Serander Yay., 2004, s.25.

⁷ Mir Fatih Zekiye, "Ön ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz'in Kuzeyi, İdil-Ural ve Batı Sibirya'daki Eski Türkler", **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.424-431.

⁷ İbrahim Tellioglu, "Kimmer⁸ ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C.XI, S.27.2005, s.243; İlhami Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", **Belleten**, C.LXI, S.231, 1997, s.279.; M. Tamer Tarhan; "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", **Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri**, C.I, Ankara, 1984, s.113.; Oktay Özgül, "Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer-İskit Yer Adları", **Belgü Dergisi**, S.2, 2015, s.166.

⁷ Muzaffer Demir, "İskitli Okçuların Atına'ya Getiriliş Tarihi Üzerine Yeni Bir Yorum (M.Ö. 5. Yüzyıl), **Belleten**, C.XLV., S.244., 2001, s.905-910.

⁸ Ruslar bu kazıları Sovyetler Birliğinin 'haklı gururu' olarak görmektedir. Zira Türkistan topraklarında ve eski Sovyet topraklarında yapılan çoğu kazının başkanı ve araştırma grubu Rus arkeologlar ile tarihçilerinden oluşmuştur. Bkz.: **Slavs and the East**, ed.Mikhail Tikmohirov-Babadjan Gafurov, Paris, Unesco Publishing, 1965, s.18.

⁸ Bagdaulet Sızdıkov, "M.Ö. 1. Binde Avrasya Bozkırlarında Yaşayan Atlı Göçebe Kavimlerin Zırları", **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S.90, 2019, s.1-19.

⁸ Melyukova, **a.g.m.**, 145; Orta Asya'da hayvan üslûbu hakkında Bkz.: Nejat Diyarbekirli, **Hun Sanatı**, s.114-125.

⁸ Kürşat Koçak, "Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı", **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi**, C.I, S.25, 2015, s.68-69.

⁸ Taner Tarhan, "İskitler'in Dini İnanç ve Adetleri", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S.23, 1969, s.164.; Yaşar Çoruhlu, "Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği", **Tarih ve Medeniyetler Tarihi**, C.I, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Kültür Kurumu Yay., 2012, s.1055.; Yaşar Çoruhlu, "Eski Türklerde Ölüm Kültü ve Sembolizminde Atın Yeri", **Z Dergi**, (At Sayısı) İstanbul, S.3, 2018, s.154-164.; Semra Kır Şimşek, "Pazırık Kurganlarında At", **Z Dergi** (At Sayısı), s.148-154.; Ayrıca Bkz.: M.P. Gryaznov, "Öteki Dünya İçin Hazırlanan Atlar" **Unesco'dan Görüş**, S.12, 1976, s.38-41.

⁸ Ögel, **a.g.e.**, s.68.

⁸ Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 3. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1986, s.191.

⁸ Jean Paul Roux, **Altay Türklerinde Ölüm**, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul, Kabalcı Yay., 1999, s.260.

⁸ "Tracking Five Millennia of Horse Management with Extensive Ancient Genome Time Series"; <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/31056281/> (Erişim tarihi: 13.09.2020)

⁸ Boris Mozolevsky, "Scythians' Idyll On A Royal Breastplate", **The Unesco Courier**, S.12, s.19-21.

⁹ Askarov- Volko- Odjav, **a.g.m.**, s.472.

mumyalanmış cesetler üzerindeki dövmeler, kurgandan çıkan kap-kacak üstündeki yazılar büyük oranda Hun dönemindeki mezarlarda da görülmektedir.⁹ Şüphesiz bu İskit-Türk¹ tarzı kurganların en somut örneği 1929 yılında Pazırık bölgesinde Gryaznov ve S.I. Rudenko'nun önderliğinde uzun süre ve aralıklarla devam etmiş çalışmalar sonucu ortaya çıkan Pazırık kurganlarıdır. Neredeyse gömülen her şeyin kurgan içinde sağlam kalması⁹ Türk tarihi adına büyük bir buluşa neden olmuştur. İskitlerin kültürel olarak etkisi Deşt-i Kıpçak bölgesinin hem batısında hem de doğusunda görülmekle beraber, M.Ö. III. ve M.Ö. II. yüzyıllar arasındaki İskit kültüründe Asya Hunlarının -erken dönemlerindeki kültürlerinde- pantolon gibi özgün süvari giysileri de kullanılmıştır.⁹ Bunların yanında Herodotos'un İskitleri anlatırken bahsettiği yas gelenekleri de kadim Türk yas gelenekleriyle aynıdır.⁹ Yine Herodotos'un anlattığı ant kültürü de Türklere özgü geleneklerden biridir.⁹

Yukarıda da bahsettiğimiz İsveçli subay P.J. von Strahlenberg ise XVIII. yüzyılda, İskitler hakkında etnoloji ve dil tartışmalarının bilimsel olarak başlamasından çok daha önce yazdığı yazılarında Hakas Türkleri üzerine değerlendirmelerde bulunmuş ve “*Biz bu halkların (Türk boyları) Asya'dan Avrupa'ya göç etmiş ve Herodotos'un devrine kadar orada yaşamış olan İskitlerin çocukları olduklarını düşünebiliriz.*”⁹ demiştir. Bugün İskitler hakkında yapılan birçok çalışma gösteriyor ki İskitler tamamen Türk kökenli boylardan oluşmasa da yönetici ve hâkim zümrenin Türk kökenli olduğu kesinlik kazanmıştır.⁹ Günümüzde Avrupalı tarihçilerin de İskitler hakkındaki görüşlerini yavaş yavaş değiştirmesiyle bu gerçek büyük oranda kabul edilmiştir.⁹ Deşt-i Kıpçak bölgesi ve çevresinde uzun süre varlıklarını devam ettiren İskitler,

⁹ Tilla Deniz Baykuzu, **Asya Hun İmparatorluğu**, Konya, Kömen Yay., 2012, s.206.; Bu sanat stilleri çok uzun yıllar Türkler arasında kullanılmıştır.; Kenan Bilici, “Anadolu Taş Tezyinatında Hayvan Üslubu”, **Sanat Tarihi Dergisi**, C.II, S.2. 1983, s.21.

⁹ Mariya P. Zavitukhina, “Pazyryk” **The Unesco Courier**, S.12, s.31.; Junhi Han, “Impact of the Climate on the Frozen Tombs in the Altai Mountains”, **Heritage at Risk**, S.5, 2015, s.215-217; Bu mezarlar üzerinde Unesco önderliğinde yapılan çalışmalar hakkında ayrıca bkz.: Vyacheslav I. Molodin, “The Frozen Scythian Burial Complexes of the Altai Mountains: Conservation and Survey Issues”, çev. Lise Sellem, **Unesco: Preservation of the Frozen Tombs of Altai Mountains**, ed. David Tresilian, Paris, y.y., 2008, s.25-31.

⁹ Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, 2.Baskı, C.I, Ankara, TTK Yay., 2015, s.140.

⁹ Mehmet Ali Hacıgökmen, “Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları”, **Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof Dr. Nejat Göyünç'e Armağan**, ed. Hasan Bahar- Mustafa Toker- Mehmet Ali Hacıgökmen- H. Gül Küçükbezi, Konya, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Yay., 2013, s.407.

⁹ Bahaeddin Ögel, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 4.Baskı, İstanbul, TDAV Yay., 2001, s.292-297.; Zaur Hasanov, “İskitlere ve Türk-Moğol Halklarına Ait Aynı Gelenekler, Kültür ve Psikolojik Özellikler”, çev. Bağdagül Musa **Belleten**, C.LXXX, 2018, s.644.; Abdulsalam Arvas, “Türk Destanlarında Ant İçme Ritüeli Üzerine Bazı Tespitler”, **Folklor/Edebiyat Dergisi**, C.XV., S.100, 2019, s.997-1009.

⁹ Laypanov- Miziyeve, **a.g.e.**, s.32.

⁹ Laszlo Rasonyi, **Doğu Avrupada Türklük**, 3.Baskı, haz. Yusuf Gedikli, İstanbul, Selenge Yay., 2019, s.42.

⁹ Hasanov, **a.g.e.**, s.50-51.;⁸B.Ögel İskitler ve onların ardılları hakkında yaptığı değerlendirmesinde bu toplulukların bir ‘kavimler konfederasyonu’ olduğunu söylemiş ve İskitler ile Sarmatlar hakkında verilen bilgilerle dönemin Çin kaynaklarındaki Hun Türklerinin devlet yönetimi, tarımdaki farklılıkları ve anaerki toplum yapısı vs. bakımından farklı olduğu kanısına varmıştır. Saka, Sarmat ve İskit kelimelerinin kaynaklarda genel adlar olarak kullanıldığını vurgulayan Ögel, bu toplulukların içlerinde Türk etkisinin ya da Türk-Moğol boylarının

özellikle Sarmatların Kırım bölgesinde güçlenmesiyle büyük bir daralmaya gitmişler ve merkezi otoritenin zayıflaması ile M.Ö. II. yüzyılda çeşitli milletlerle kaynaşarak tarih sahnesinden çekilmişlerdir. İskitler kendilerinden sonra yaşadıkları coğrafyada büyük bir etki bırakmışlar, bu dönemden sonraki kaynaklarda Karadeniz ve çevresinde bulunan bütün Türk boyları için genel bir ad olarak da ‘İskitler’ tabirinin kullanılmasını sağlamışlardır.⁹

2.2. SARMATLAR

Batı ve güneye doğru sürdükleri İskitlerin gölgesi altında kalan Sarmatların, Herodotos’un kitabında bahsedilen Sauromatlar ile bir olup olmadığı ya da bu iki grubun etnik olarak mı terim olarak mı bir olduğu konusu tartışmalı bir konu olmuştur. Tarihçiler ve arkeologlar bu konu hakkında farklı görüşleri savunmaktadır.¹ Sauromatlar hakkında⁰ tıpkı İskitlerde oldu gibi yine Herodotos’un eserinde verdiği bilgiler büyük bir önem taşımaktadır. Herodotos kitabında İskit coğrafyasını anlatırken “*Tanais’i (Ten Nehri) geçtikten sonra burası artık İskitya değildir. Buradaki ilk ulus Sauromatlardır. Bu ülke çıplaktır, ne elle yetiştirilmiş ne de kendiliğinden yetişmiş bir ağaç vardır. Daha kuzeyinde ise çok ağaçlık bir bölge vardır.*”¹ ve “*Tanais ırmağı İskitler ile Sauromatlar drasındaki sınırı çizer.*”¹ notunu düşmüştür. Sarmatlar her ne kadar Güney Urallar civarında bulunsun da etkisinin Deşt-i Kıpçak bölgesinin doğusu ve kuzey doğusunda da hissedilebileceği bir kültür oluşturmuşlardır.¹ Arkeolojik veriler Sarmatların da İskitler gibi bir mezar (kurgan) içine ölülerini gömdüklerini göstermekle birlikte bu kazılar sonucunda özellikle M.Ö. I. ve M.S. III. yüzyıllar arasında oluşturulan kurganların bolluğu dikkat çekmiştir. Karadeniz’in kuzeyi, Kırım, Kuban, Kafkasya’nın kuzeyi, İtil civarı gibi yerlere yayılan Sarmatlar, doğu yönünden gelen boyların

olabileceğini de şüpheli bir üslupla belirtir.; Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C.I, s.128-137.; Osman Karatay, Sarmatların çeşitli boylardan oluştuğunu ve tıpkı İskitler gibi yöneticilerinin Türk kökenli olduğunu söylemektedir. Yazığ, Ugor, Alan, Roksolan ve Sirak boylarının oluşturduğu Sarmatların Yazığ ve Sirak adlı boyları kaynaklara göre XI. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yapılan araştırmalar sonucu bu boyların Türk oldukları kesinleşmiştir. Bkz.: Osman Karatay, “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları: Altın Orda Öncesi Dönem”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.3, 2004, s.7.

⁹ Muallâ Uydu Yücel, **Türkiştan’dan Tuna’ya Peçenekler**, İstanbul, Doğukütüphanesi Yay., 2020, s.28.,98.; Anna Kommena, **Alexiad**, çev. Bilge Umar, İstanbul, İnkılâp Yay., 1999, s.28.; Lajos Ligeti, “Attila Hunlarının Menşei”, **Attila ve Hunları**, ed.Gyula Neméth, Türkçeye çev. Şerif Baştav, Ankara, Ankara Üniversitesi Yay., 1982, s.10.; İskitler hakkında yapılan çalışmaların bibliyografyası hakkında bkz: Erhan Karaoğlu- Ali Gezgin, “Türkiye’de Yapılmış Olan İskit/Saka Çalışmalarına Dair Bir Bibliyografya Denemesi”, **Turan Dergisi**, S.36, 2018, s.123-128.

¹ İlhami Durmuş, “Sarmatlar”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.10, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.671.; Melyukova, **a.g.m.**, s.160.

¹ **Herodotos**, s.302.

¹ **Herodotos**, s.317.

¹ Ögel, **İslam Öncesi Türk Kültürü**, s.7.

etkisinde kalmıştır. Nitekim çöküş yıllarına yakın bir zamanda Sarmatların kurganlarında Hun etkisi de görülmüştür.¹

0

4

2.3. HUNLAR

Sarmatların yıkılışına doğru bir zamanda Hunların etkisi Deşt-i Kıpçak'ın doğusunda kendini hissettirmiştir. Deşt-i Kıpçak sahası ve Asya Hun Kağanlığının coğrafi olarak birbirinden uzak olması ilk bakışta birçok kişinin bu konuya ön yargı ile yaklaşmasına neden olmuştur. Fakat birçok göç yolu Türklerin anavatanların farklı coğrafyalara ulaşmasını sağlamış ve Türklerin tarihte bir ucu Çin'de bir ucu Balkanlar'da olacak şekilde büyük bir coğrafyada görünmesini kolaylaştırmıştır.

Deşt-i Kıpçak sahası üzerinden geçen ve Türklerin Avrupa düzlüklerine kadar yayılmalarını sağlayan göç yollarından birisi de literatürde 'Kuzey Göç Yolu' olarak adlandırılan güzergâhtır.¹ Bu göç yolunun ⁰güzergâhında günümüzde Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Rusya'nın güneyi, Kırım, Ukrayna, Romanya ve Macaristan ülkeleri bulunmaktadır. Bu güzergâh Kafkasya'daki meşhur Derbent'i (Demir Kapı) bulundurması bakımından önemli bir göç yoludur. Günümüzde Dağıstan sınırlarında kalan ve birçok arkeolojik kalıntı içeren bu geçit¹ Hun Türklerinin ardından birçok Türk boyu için² de önemli bir kavşak noktası olmuştur. Türkler siyasî, askerî, hastalık, kıtlık vb. sebeplerden dolayı birçok kez bu geçitten geçerek Batı Deşt-i Kıpçak ve Macaristan düzlüklerine kadar göç etmiştir.

Tarih literatüründe, Hun Kağanlığı Asya ve Avrupa Hun kağanlıkları şeklinde ikiye ayrılmış bir biçimde geçmektedir. Avrupa Hunları Deşt-i Kıpçak sahasında Asya Hunlarına göre daha uzun süre bulunsa da Avrupa Hun Kağanlığını anlamak için Asya Hun Kağanlığının da bilinmesi gerekmektedir. Zira Avrupa Hunlarının kökeni meselesi de zamanında bu iki kağanlık hakkında verilen bilgilerin karşılaştırılması ve değerlendirilmesi ile çözümlenmiştir.

¹ Melyukova, **a.g.m.**, s.165. ⁰

4

¹ Salim Koca, "Türklerin Göç⁰ ve Yayılmaları", **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.663.; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.53.

¹ Oktay Özgül- Nezahat Ceylan, "Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C.IV., S.13., 2017, s.40.

M.Ö. 209 yılında Motun Han'ın (Mete) sistemli bir onlu teşkilat oluşturmasıyla¹ Hun Kağanlığı'nın kurulduğu varsayılmaktadır.¹ Hiung-nu (Hsiung-nu veya Hun) olarak⁸ kaydedilen Çin sınırındaki Türkler, çok daha önce bu coğrafyalarda bulunmuş ve siyasi-askeri birlikler kurmuşlardır.¹ Fakat bilinen ilk 'şahyü' Tuman (Tümen, Teoman) zamanında kaynaklarda *Hiung-nu* olarak geçen Türk birlikleri ile Hunların batısındaki bölgelerde bulunan diğer boylar henüz tek çatı altında olmamışlardır. Hunların güneyinde Yüe-çi'ler¹ ve doğularında da Tung-hu'lar olmuştur.¹ Hunlar Çin'in kuzeyinde konargöçer bir hayat sürdürürken bu milletlere ve diğer Türk boylarına hâkim olmuştur. Hunlar hakkındaki bu tarz bilgileri düşmanları olarak görülen Çin'in 'İlk Han Hanedanı' döneminde yazılan kayıtlardan edinmekteyiz.¹

M.Ö. 177 yılında Motun'un Çin sarayına gönderdiği mektupta 26 boyu ve çeşitli milletleri yendiğini belirtmesiyle¹ Hun Kağanlığı'nın sınırlarının doğuda Kore'ye,³ kuzeyde Kerulen, Tola, Selenge, Yenisey, Ob, İrtiş, İşim ırmakları civarında, batıda Balkaş ve Aral göllerinin kıyılarına, güneyde ise Karakurum ve Altındağ adıyla bilinen sahaya ulaştığı anlaşılmaktadır.¹ Hun Kağanlığı ile Çin¹ arasında zamanla çeşitli⁴ ticari anlaşmalar olmuş ve Hunlar, Çin tarafından gitgide batı yönünde itilmeye çalışılmıştır.¹ Güney ve Kuzey Hunları Çin'de ticarete devam ederken Güney Hunları Çin içlerine gitgide yerleşmeye başlayıp zamanla bu bölgede eriyip asimile olmuşlardır. Kuzey Hunları olarak bilinen Hunlar ise batıya doğru

¹ Ahmet Taşağıl, "Türk Askerî Teşkilatının Başlangıcı: Hün Ordusu", **Hunlardan Günümüze Türk Askerî Tarihi**, ed. A.Sefa Özkaya, İstanbul, Kronik Yay., 2019, s.142.; Abdülkadir Donuk, "Kuruluşunun 2200. Yıldönümünde Türk Ordusu", **Türk Kültürü Dergisi**, S.340, 1991, s.455.

¹ **Atsız: Basılmayan Makaleleri**, haz. Aslıhan Yılmaz-Onur Tunçbilek-Uğur Demirci, İstanbul, Togan Yay., 2012, s.98-99.; Masao Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.9, 1978, s.210.

¹ Nuraniye H. Ekrem, "Çin Kaynaklarına Göre Milattan Önceki Türklerin Yurdu", **Erdem Dergisi**, C.IX, S.27, 1997, s.1097.; Alimcan Ziyai, "Orijinal Çin Kaynaklarına Göre Hun-Türk Tarihi I", **Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.XXX, S.3, 2010, s.90.

¹ Bahaeddin Ögel, "Yüe-çi'ler", **Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.XV, S.1-3, 1957, s.251.

¹ Ayşe Onat-Sema Orsoy- Konuralp Ercilasun, **Han Hanedanı Tarihi Bölüm 94 A/B Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, 2.Basım, Ankara, TTK Yay., 2015, s.5.

¹ Ayşe Onat, **Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri**, Ankara, TTK Yay., 2012, s.2.; M.Ö. 206- M.S. 8 yıllarında Çin'de hüküm süren 'İlk Han Hanedanlığı' döneminde birçok açıdan gelişme kaydeden Çin, geleneksel tarih tutma adetlerinden dolayı *Shih Chi*, *Han Shu* gibi Türk tarihi açısından da oldukça önemli eserlerin yazıldığı bir dönemi yaşamıştır. Bu hanedan, Çin'in yıllar boyu sürecek devlet felsefesi, bürokrasisi ve diplomasi yöntemlerinin oluşması bakımından Çin tarihi içinde büyük bir yer kaplamıştır. Ayrıca bkz.: Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi**, 5.Baskı, Ankara, TTK Yay., 2019, s.114-115.; Baykuzu, **a.g.e.** s.2-3.

¹ Onat- Orsoy- Ercilasun, **a.g.e.**, s.11.

¹ Lajos Ligeti, "Asya Hunları", **Attila ve Hunları**, ed.Gyula Neméth, Türkçeye çev. Şerif Baştav, Ankara, Ankara Üniversitesi Yay., 1982, s.33.

¹ Ayşe Onat, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206- M.S. 220)", **Belleten**, C.XL, S.200, 1987, s.612-613; Ayşe Onat, "Han Döneminde Bazı Türkistan Devletleri ", **Belleten**, C.LV, S.212,1991, s.76.

akınlar yapmışlar ve ilerleyen Avrupa'ya kadar gidecek olan Türklerin göç yolunu oluşturmuşlardır.¹

1

6

Asya'dan Avrupa'ya doğru uzanan bu Hun göç yolunun olduğu sırada Türkler için bir kırılma noktası ise M.Ö. 54 yılında Chih-Chih ve onun kardeşi Hu-han-yeh arasında başlayan kavganın patlak vermesi olmuştur. Bu kavga Hu-han-yeh'in Han Hanedanına sığınıp Çin'in hizmetine girip çalışmaya başlamasıyla devam etmiş ve sonunda Chih-Chih de kendine tâbi olan boyları alıp daha da batıya gitmiştir.¹ Chih-chih, gittiği bölgedeki Hun bakiyelerini ve Motun zamanında itaat altına alındığı düşünülen diğer boyları yeniden kendine bağlamıştır.¹ Bu boylar arasındaki en önemlileri Çin kayıtlarında Chien-kun olarak geçen Kırgızlar¹ ve yine kaynaklarda Ting-ling olarak geçen daha ve sonra Töles boylarını oluşturduğu tahmin edilen kalabalık boylar grubudur.¹ Ting-lingler, Motun zamanında itaat altına alındığında Baykal Gölü'nün batısından Yenisey coğrafyasına kadar yayılmıştır. Yine bu topluluk Avrupa Hunlarının da oluşumunda görülen büyük bir topluluk olmakla birlikte yukarıda bahsedilen Karasuk Kültürü'nün bakiyeleri olduğu tahmin edilen bir topluluk olmuştur.¹ Kırgızlar ise Yenisey ırmağının kuzeyi ve orta taraflarından Sibirya'nın güneyine kadar yayılmış vaziyette yaşayan bir boy olmuştur.¹ Chih-chih bu saldırılara karşı itaat altına aldığı boyları da alıp kendi hakimiyetini Aral Gölü civarına kadar genişletmiş ve ardından Çu vadisine giderek Talas şehrini kendi devletin başkenti ilan etmiştir.¹ Bu da Deşt-i Kıpçak'ın doğu tarafının kısmen de olsa Chih-chih liderliğinde Hun toprakları içinde olduğunu göstermektedir.

2

3

¹ İzgi, **a.g.e.**, s.104.

1

6

¹ Hu-han-yeh'in bu teklifine¹ etrafındaki boy beyleri şu şekilde karşı çıkmıştır; “*Hsiung-nuların geleneğinde güçlü olmak yüceltici, hizmet etmek ise küçültücüdür. Hsiung-nular at üstünde savaşarak saygı kazanmışlardır. Kardeşler birbiriyle taht için savaşabilir ama torunları devlete tâbi olacaktır. Neden Han devletine tâbi olacağız?*” Hu-han-yeh ise bu muhalefete “*eğer Han devletine tâbi olursak huzur bulacağız.*” diyerek karşı çıkmıştır.; Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, **a.g.e.**, s.55.; Chih-chih'in bu bağımsızlık taraftarı tutumu Türk tarihi açısından ilk milliyetçi hareketlerden biri olarak görülmektedir. Bkz.: Hüseyin Namık Orkun, **Türkçüğün Tarihi**, 2. Baskı, Ankara, Kömen Yay.,1977, s.21.; İbrahim Kafesoğlu, **Türk İslam Sentezi**, 7.Baskı, İstanbul, Ötüken Yay., 2018, s.23.; Abdülkadir Donuk, “İlk Türk Milliyetçisi Çi-Çi Tanhu”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 1987, S.3, s.44-45.

¹ Ligeti, **Asya Hunları**, s.47.¹

8

¹ Mehmet Kıldıroğlu, **Kırgızlar ve Kıpçaklar**, Ankara, TTK Yay., 2013, s.30.; Mayramgül Dıykanbayeva, “Kırgız Adı Üzerine”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C.XVII, Erzurum, S.43, 2010, s.205.; Kırgızlar ve Ting-linglerin akrabalığı için bkz: Mustafa Kalkan, “Kırgızların Diğer Orta Asya Kavimleri İle Etnik Temasları”, **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, S.25, 2009, s.108-109.; Üçler Bulduk-Abdrasul İsakov, “Bahaeddin Ögel'in Kırgızlar Hakkındaki Düşünceleri”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.IV, S.1, 2019, s.126-127.

¹ Bahaeddin Ögel, “İlk Töles Boyları”, **Belleten**, C.XII, S.48., 1948, s.801.

¹ Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, 2.Basım, Ankara, TTK Yay., 2013, s.7-9.; Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş**, s.10.

¹ Gülnisa Aynakulova, “İslâm Coğrafyacıları ve Tanrı Dağlı Kırgızlara Dair İlk Bilgiler”, **XV. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.II, Ankara, TTK Yay., s.330.

¹ Rene Grousset, **Stepler İmparatorluğu**, çev. Halil İnalcık, Yayına haz. Ertuğrul Tokdemir-Mustafa Dönmez, Ankara, TTK Yay., 2012, s.54.; Ögel, **İlk Töles Boyları**, s.802.

Motun zamanında ulaşılan ama daha sonra isyanlarla yeniden parçalanıp gücünü kaybeden Hsiung-nuların, Chih-chih önderliğinde yeniden teşkilâtlanıp güçlenmesi M.Ö. 36 yılında Kan-yen shou, Ch'en Tang ve Wu Chi adlı Han hanedanı yöneticileri tarafından oluşturulmuş bir ordunun, Chih-chih'i kalesinde baskınla öldürmesiyle büyük bir sekteye uğramış ve ardından bu genişleme durmuştur.¹ Chih-chih'e bağlı olan boylar dağıldıktan sonra Asya 'Hsiung-nu'larının bakiyeleri olarak Avrupa Hunlarının atalarını oluşturduğu tarihçilerce ortak görüş olmuştur. Bu olaylardan sonra Moğol kökenli Wu-huanlar ve Hsien-piler'in Hunları batıya doğru iterek Çin ile iş birliği yaparak Hunların üzerine akınlar yapması M.S. 87 ve M.S. 155 yılları arasında Hun boylarını daha da uzağa sürüklemiştir.¹ Asya ve Avrupa Hunlarının birbiriyle bağlantıları da tarihte bu olaylar sonucundaki değerlendirmeler ile tespit edilmiştir.¹

Hunların Deşt-i Kıpçak coğrafyasına gelmesiyle birlikte Avrupalı boylar da onları yakından tanımaya başlamıştır. Özellikle modern araştırmalarda Hunlar hakkındaki kayıtlar artık Çin kaynaklarından daha ziyade Avrupalıların kayıtlarında aranmaya başlanmıştır. Avrupa Hunlarının menşei hakkındaki tartışmalar uzun süre bilim dünyasını meşgul etmiştir. Çünkü incelenen tarihî kayıtların birbirinden farklı olması, Avrupalıların kayıt tutma geleneklerinin Çin'in kayıt tutma geleneklerine göre daha yüzeysel ve genelleyici bir üslûpla yazılmış olması bu konuyu daha girift bir hale getirmiştir.¹ Avrupa Hunlarının menşei hakkında belli başlı kuramlar Türk, (Hsiung-nu) Pers, German ve Slav oldukları yönünde

¹ Onat, **Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri**, s.37.; Bu olay yıllar sonra yeniden Çin yıllıklarında da geçmiştir; Bkz.: İsenbike Togan-Gülnar Kara-Cahide Baysal, **Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a**, 2.Basım, Ankara, TTK Yay., 2017, s.46.

¹ Peter B. Golden, **Dünya Tarihinde Orta Asya**, 3.Basım, çev.Yahya Kemal Taştan, İstanbul, Ötüken Yay., 2018, s.59.; Bahaeddin Ögel, **"Yüce-çi'ler"** s.265.

¹ Miklos Erdy, "Hsiung-nu² ve Hunlar Arasındaki Üç Arkeolojik Bağlantı", **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.928-941.

¹ Hsiung-nular (匈奴) hakkındaki kayıtların sadece Çin'in resmî devlet belgelerinde olması, yazılan ve yapılan çalışmaların bu kaynaklar üzerinden yürütülmesine sebep olmuştur. Bu da bilim adamlarının sonuçta aynı noktaya gelmesini neden olurken Çin belgeleri, araştırmacılar için âdeta bir tekel oluşturmuştur. Son zamanlarda bu 'tekel' özellikle İç Moğolistan'daki arkeolojik çalışmalarla giderilmeye çalışılmaktadır. Bkz.: Eyüp Sarıtaş, "Arkeolojik Kazılarda Ortaya Çıkarılan Hun Damgaları", **Doğu Araştırmaları Dergisi**, S.6, 2010, s.28-30.; Fakat Avrupa Hunları hakkında tutulan kayıtlar daha çok bireysel kayıtlardan oluşmuştur. Bu da tutulan kayıtların çeşitli, daha edebi hatta öznel fikirleri içeren metinler olmasına neden olmuştur. Avrupa Hunları hakkında özellikle Bizans kaynaklarının incelenmesi için bkz.: Fatma Aysel Dıngıl Ilgın, **Türk Tarihinin Bizans Kaynakları ve Byzantinoturcica Işığında Avrupa Hunları**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2018, s.1-79.; Çin kaynaklarının en meşhurları hakkında ise bkz.: Eyüp Sarıtaş, "Çin Kaynaklarından T'ung Tien ve Bunun Türk Tarihi Açısından Önemi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S.4., 2000, s.219-221.

olmuştur. Birçok arkeolog Avrupa Hunlarının kökeni hakkında yazılı kayıtlar gibi arkeolojik delillerden yararlanarak çalışmalar yapmıştır.¹

2

8

F. Hirt, Wei adlı Çin yıllığından yola çıkarak Alana adlı bir yere Hu-ni olarak kayıtlı bir boyun M.S. 355 yılında yerleştiğini aktarmıştır. Roma kayıtlarındaki bilgilerin yanı sıra kronolojik olarak düşünüldüğünde de bu görüş destek bulmuş olsa da Hu-ni kelimesinin Hunları mı kastettiği soru işareti olarak kalmıştır. L. Ligeti tüm köken kuramların ve tarihi bilgileri değerlendirip bu konu hakkında Avrupa Hunlarının en azından yönetici ailesinin Türk kökenli olduğu ve bunun isimlerden yola çıkılarak anlaşıldığını¹ ama Hsiung-nu ile Attila Hunlarının bağlantılı olup olmadığı konusunun şüpheli bir kuram olduğu sonucuna varmıştır.¹ Bunların yanında yapılan güncel çalışmalarla anlaşılmıştır ki Avrupa Hunları, tamamen Türk boylarından oluşmamış, yer yer Mongoloid tiplerin görüldüğü¹ ve Avrupa'ya doğru gelirken savaşta mağlup ettiği yabancı boy ve milletleri önüne katıp onları ordusuna dahil eden bir topluluk olmuştur. Ayrıca Avrupa Hunları Türkistan'dan gelirken daha kuzeydeki Moğol boylarının da onlara katıldığı düşünülmüştür.¹ Nitekim dönemin kaynaklarında yazılan '*gözleri bir delik gibi, burunları aşırı yassı ve korkunç çehreli*' betimlemeler alışlagelmiş Türk tipine uymamıştır.¹ Kısaca Avrupa Hunları³ arasındaki boylar, dönemin anlatılarına göre kesin bir homojenlik göstermemiştir.¹ Fakat tıpkı İskitlerde olduğu gibi Avrupa Hunları⁴ içinde de yönetici tabakanın Türk olduğu ve itaat altına alınan boylarda da Türk ırkının baskın olduğu görülmektedir.¹

3

5

Avrupa Hunlarının Deşt-i Kıpçak sahasına gelişi Avrupalıların kayıtlarında da görülmüştür. Bu kayıtlarda Avrupa Hunlarının Sarmatlar, Kafkasya'daki Alanlar ve çeşitli Got

¹ Rasonyi, **Doğu Avrupada Türklik**, s.47.; Denis Sinor, "Hun Dönemi", çev. Mete Tunçay, **Erken İç Asya Tarihi**, 8.Baskı, ed. Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yay., 2017, s.280.

¹ L. Ligeti, P. Vaczy, Gy. Németh gibi bilim insanları isimler⁹ konusunda Türkoloji incelemelerinde bulunmuştur. Bkz.: Gyula Moravcsik, "Hunlar Meselesinin Bugünkü Hali", çev. Şerif Baştav, **Tarih Dergisi**, C.II Sayı 3-4, 1952, s.109-117.

¹ Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, s.32.; Lajos Ligeti, **a.g.m.**, s.11-26.

¹ Vaszy, **Hunlar Avrupa'da**, s.54.; Gyula Németh, dil konusundan yola çıkarak bu kanıya varmış ve bu bilgileri Hunlar hakkında yazılan kaynaklardaki terimler üzerinden değerlendirmiştir. Bkz: Németh, **Hunların Dilleri**, s.187-194.

¹ İbrahim Kafesoğlu, "Szász Bela, A Hunok Története Attila Nagykirály (Hun Tarihi) Kitabiyat", **Türkiyat Mecmuası**, C.IX, 1951, s.197.

¹ Türk ve Moğol ırklarının karşılaştırılması, benzerlikleri ve farklılıkları hakkında Türkiye'de yapılmış çalışmalar Z.V. Togan ve İ. Kafesoğlu arasındaki bir tartışmayla başlamıştır. İ. Kafesoğlu bir makalesiyle bu iki ırkın genetik olarak farklı fakat kültür olarak benzer yanlarının olduğunu ve Türklerle Moğolların literatürde de ayrışması gerektiğini belirtmiştir. Bkz: İbrahim Kafesoğlu, "Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi", **İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi**, C.V, S.8, 1953, s.105-136.

¹ Abdullah Üstün, **Geç Roma Tarihyazımında Hunlar**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2013, s.119.

¹ Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1982, s.82.

boylarını iterek Avrupa'ya yaklaştığı görülmektedir. Hunlar yukarıda bahsedilen bu grupları da iterek 374 yılında İtil ırmağını geçmişler ve yavaş yavaş bölgedekilerle savaşımaya başlamışlardır. Bu esnada Hunların başında -bilinen ilk başbuğ- Balamir adında biri bulunmuştur.¹ Balamir doğudan Kafkasya'ya doğru gelirken ilk olarak, kaynaklarda tıpkı Hunlar gibi yaşadıkları anlatılan Alanları yenmiş ve onları kendi ordusuna dahil etmiştir.¹ Kendilerine gittikçe yaklaşan Hunlardan kaçan Got boyları ise bu dönemde Doğu Roma (Bizans) sınırlarına gelmişler ve Hunlara karşı imparatorluğun gücünü yanlarına almak istemişlerdir.¹

3

8

Claudianus, Hunlar hakkında 391-392 yılında "...buzlu Tanais'in (Ten) ötesindeki İskitya'nın doğusunda bir kavim vardır. Kuzey bölgesi bunlardan daha cesur ve haşin bir kavim yetiştirememiştir."¹ notunu yazdığı sıralarda Deşt-i Kıpçak bölgesinin güneydoğusunda bulunan Azerbaycan, Ermenistan¹ ve Kafkasya üzerindeki Anadolu'ya meşhur Hun akınları başlamıştır. Ukrayna topraklarında yurtlarını kuran, dönemin Romalı rahiplerinden Hieronymus'un anlatımıyla "süratli atlarıyla uçarak istila ettikleri yerlerdeki halkları büyük bir paniğe uğratan" Hunlar, büyük ganimetler elde ederek Suriye'ye kadar gidip;¹ Derbent yoluyla tekrar yurtlarına dönmüşlerdir.¹ 412 yılında Romalılar tarafından yollanan² Olympiadoros'un Ten ırmağı civarında oturan Hunların başbuğu Karaton'a ateşkes anlaşması yapması için gitmesi, Hunların ne kadar büyük bir coğrafyaya yayıldığını göstermektedir.¹

Deşt-i Kıpçak bölgesini neredeyse tamamen kaplayan hakimiyet alanıyla Avrupa Hunları, önemini Avrupayı şekillendiren 'Kavimler Göçü'nün başlatıcısı olarak kanıtlamış ve Hazar'dan günümüzdeki İngiltere'ye kadar uzanan çeşitli etnogenez oluşumlara sebep olmaları bakımından da önemini arttırmıştır.¹ Hakimiyet altına aldıkları çeşitli Türk, Fin-Oğuz, Slav

¹ Ali Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hunları", **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, 3. Baskı, ed. Osman Karatay – Serkan Acar, İstanbul, Kitabevi Yay., 2016, s.116-118.

¹ Savaş Eğilmez, "Hun-Alan Mücadelesi ve Yeni Bir Çağın Başlangıcı", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.II, S.28-29, 2002, s.193-195.; Marget Büro, "Hunların Kafkasyadaki Varlığı", çev. Savaş Eğilmez, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.22, 2003, s.223-231.

¹ A.A. Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, çev. Arif Müfid Mansel, C.I, Ankara, Maarif Matbaası, 1943, s.106-107.; Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 8.Basım, çev. Fikret İşıltan, Ankara, TTK Yay., 2015, s.48.

¹ Vaczy, **a.g.m.**, s.63.

3

9

¹ Gıyaseddin Geybullayev, **Kadim Türkler ve Ermenistan**, haz. Hüseyin Adıgüzel, İstanbul, Turan Kültür Vakfı Yay., 2009, s.51.

¹ Alparslan Ceylan, "Doğu Anadolu'da İlk Türk İzleri", **XV. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Eylül 2006**, Ankara, C.I, s.216.

¹ Abdullah Üstün, "Hunlar Anadolu'da: Bir Seferin Dört Edebiyattaki İzleri" **Çukurova Araştırmaları Dergisi**, C.I, S.1, 2015, s.23-26.

¹ Ahmetbeyoğlu, **a.g.m.**, s.138.

3

¹ Lev Nikolayeviç Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, 3.Baskı, çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2003, s.178.

ve Got milletleriyle birlikte İtalya, Balkanlar, Fransa gibi Avrupa ülkelerini; Macaristan, Romanya gibi ‘Küçük İskitya’ tabiri ile bilinen Deşt-i Kıpçak’ın en batı kıyılarını elinde bulunduran Hunlar, bu dönemde Avrupa ve Avrasya’da Türklük adına büyük etkiler bırakmışlardır.¹ Özellikle Attila zamanında Avrupa’nın birçok bölgesine giden Türk boyları, bu dönem içinde Avrupa kayıtlarında da psikolojik etkilere sebep olmuştur. Avrupa’daki milletler karşısında stratejik hamleleri ve askerî gücüyle katıldığı birçok savaşı kazanan Attila bu sayede Macaristan merkezli büyük bir kağanlığı yönetmiştir. Dönemin önemli kaynaklarından Priskos’un da anlatımıyla oldukça karizmatik bir lider olan Attila Avrupa’da yaptığı savaşlar sonucunda Batı Deşt-i Kıpçak topraklarını Türkler için büyük bir yurt yapmıştır. Hunların en kudretli kağanı Attila’nın İlek, Dengizek ve İrnek¹ adlı oğullarından İlek, Deşt-i Kıpçak’ın doğu sınırı olan Balkaş ve Ural arasında bulunmuş, babasının ölümünden sonra da Hunların kağanı olmuştur. Fakat Avrupa’da eski güçlerini kaybeden Hunlar, İlek Han zamanında özellikle Got boylarının isyanıyla sarsılmış ve devlet bu zamanda büyük bir darbe almıştır.¹ Attila’nın diğer oğlu İrnek ise kendine ait boylarla birlikte Tuna civarına yerleşirken, kardeşi Dengizek Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki atak Hun boylarını yanına alıp eskisi gibi Doğu Roma topraklarına akınlar düzenlemek istemiştir. Fakat Dengizek 469 yılında Roma ordularına karşı yenilmiş ve kesik başı İstanbul’daki At Meydanı’nda sergilenmiştir. Böylece, uzun süre Avrupa’nın doğusu ve Karadeniz’i elinde tutan Hunlar siyasi olarak büyük bir çözülmeye gitmiştir.¹ Avrupa Hunları içinde barındırdığı Türk boyları ve Avrupa topraklarının hızlıca hakimiyet altına alınması bakımından Avrupa’daki Türk tarihi açısından oldukça büyük bir öneme sahip olmuştur.

2.4. OGURLAR

Avrupa Hunları içerisinde bulunan çeşitli Türk boyları, Attila’nın bu geniş toprakları kendi ülkesine katmasının ardından birçok yere dağılmış şekilde Deşt-i Kıpçak ve Kafkasya civarlarında bulunmuştur. Hun bakiyeleri olan bu Türk boyları ele geçirdikleri bu bölgelerde

¹ Grouesset, a.g.e., s.91-95.;⁴Carter Vaughn Findley, **The Turks in World History**, New York, Oxford University Press, 2005, s.37.; Hicran Yusufoglu, “Macarlarda Hun-Macar Akrabalığı Geleneği”, **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Dergisi**, S.387, 1995, s.398.; Nander Fettich, “Hunlar Zamanına Ait Olup Szeged-Nagyszekes’te Bulunan Prens Mezarı Hafriyatında Bulunan Eşya”, **II. Türk Tarih Kongresi 20-25 Eylül**, İstanbul 1937, s.328.

¹ Saadettin Gömeç, “Attila’nın Çocuklarının Adları”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XIII, S.36, 2004, s.120.

¹ Hüseyin Namık Orkun, **Attila ve Oğulları**, İstanbul, Bilge Karınca Yay., 2013, s.108.

¹ Ali Ahmetbeyoglu, “Attila’nın Oğlu Dengizek’in Devleti İhya Mücadelesi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XVIII, S.2, 2012, s.305-310.

Hunlarınki kadar çok büyük etki oluşturmamışlardır. Kafkasya ve Avrupa üzerine akınlar yapan çeşitli boylar zamanla daha büyük boylara tâbi olmuşlar ve daha sonra bir boylar grubu şeklinde birlikte hareket etmişlerdir. Bunlar arasında en çok bilinenler daha sonraki yıllarda kaynaklarda ‘Bulgar’ adı altında birleşecek olan Ogur boyları olmuştur. Dönemin yazarlarına göre (Prokopios, Priskos, Agathias, Jordanes) İrnek’in varislerine bağlı şekilde Tuna’dan İtil ırmağına kadar bir sahada bulunan Ogurlar, ‘Saragur, On-ogur, Otuz-ogur’ gibi isimlerle kayıt altına alınmışlardır.¹ Bu Ogur boylarının Huñ coğrafyasına gelmesi Priskos’un anlatısına göre Sabirlerin onları ve Avarların da Sabirleri itmesiyle olmuştur.¹ ‘Boylar Birliği’ anlamına gelen Ogur adı altında birleşen bu konfedere boylar, henüz Avrupa’da görülmeden önce Çin kaynaklarında ‘Ting-lingler’ adıyla kaydedilmişlerdir.¹ Bu bakımdan bu boyların Doğu Sibirya’dan kalkıp¹ 463 yılında Avrupa’ya doğru bir göç dalgasıyla gelen ve bu bölgede özellikle kürk ticaretinde büyük başarı ve zenginlik yakalayan boylar olduğu anlaşılmaktadır.¹ Oğuzlar ile akraba olduğu tahmin edilen Ogur boylarının bazıları Orta Ten civarında ve Deşt-i Kıpçak’ın çeşitli yerlerinde hayatlarını devam ettirmiş ve zaman zaman Bizans ordusunda da görünüp¹ önce Avar sonra da Hâzarlara tâbi olmuşlardır.¹ Ogurların Türk tarihindeki en belirgin özellikleri bulundukları coğrafyada çok uzun süre hareketsiz olarak hayatlarını devam ettirmeleridir. Nitekim Macarların ve Bulgarların kökeninde onların izine rastlanmasıyla¹ Ogur ismi zamanla diğer toplulukların da arasına girmiş ve bölgede kurulan devletlerin özellikle ticarî anlamda büyük bir gücünü oluşturmuştur.

¹ İbrahim Kafesoğlu, “Türk-Bulgar’ların Tarih ve Kültürüne Bir Bakış”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S.10-11, 1982, s.95.; Sergey G. Klyastorniy, “Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi”, çev. Egemen Çağrı Mızrak, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C.I, S.1, 2014, s.198.

¹ Ali Ahmetbeyoğlu, **Grek Şeyyahı Prisko (V. Asır)’a Göre Avrupa Hunları**, İstanbul, TDAV Yay., 1995, s.65.; Peter B. Golden, “Güney Rusya Bozkırlarının Halkları”, çev. Ayda Arel, **Erken İç Asya Tarihi**, 8.Baskı, ed. Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yay., 2017, s.347.; Geza Feher, **Bulgar Türkleri Tarihi**, (çev. Kolektif), Ankara, TTK Yay., 1984, s.4.

¹ Gülçin Çandarlıoğlu, **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, İstanbul, TDAV Yay., 2003, s.87; Ahmet Taşağıl, **Eski Çin Kaynaklarında Türk Boyları**, 2.Baskı, Ankara, TTK Yay., 2013, s.13.

¹ Istvan Zimonyi, “Bulgarlar ve Ogurlar”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.606-607.; Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz: Osman Karatay, “Ziezi ex quo Vulgares: Orta Asya’da Bulgar Aramak”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, C.III, S.5, 2008, s.48-67.

¹ Osman Karatay, “Oğurlar”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, 3^ü Baskı, ed. Osman Karatay – Serkan Acar, İstanbul, Kitabevi Yay., 2016, s.248.

¹ Golden, **a.g.m.**, s.350. ⁵

⁴

¹ Muallâ Uydu Yücel, “Hazar Hakanlığı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.448.; Kafesoğlu, **Türk-Bulgar’ların Tarih ve Kültürüne Bir Bakış**, s.96.

¹ Kafesoğlu, **a.g.m.**, s.93. ⁵

⁶

2.5. SABİRLER

Ogurları iten Sabirler, Hun döneminden sonra Deşt-i Kıpçak'ın orta ve kuzey bölgelerinde varlıklarını göstermişlerdir. Sabirler kaynaklarda Suvar, Subar, Sabar, Sabir şeklinde de geçmiştir.¹ 'Suvar' kelimesi Kaşgârlı Mahmud'un *Dîvânu Ğugâti't-Türk* eserinde ve daha çok İslâm kaynaklarında karşımıza çıkmaktadır.¹ Sabirlerin 'Sabir' adıyla batı kaynaklarında görülmesi ise yukarıda da bahsedilen Ogurların anavatanlarından kovulması olayı üzerine olmuştur.¹ Sabirler, V. yüzyılın 5'sonunda İtil ırmağının doğusunda büyük bir güç olarak toplanmışken¹ 506 yılında Ogurları 6'terek Kafkasya kuzeyine yerleşmişlerdir. 558 yılına kadar bu topraklara hükmeden Sabirler, bazı Ogur boylarını da kendi ordusuna katmışlardır.¹ Sâsânî ve Bizans ordularında ücretli askerlik de yapan bazı Sabir boyları özellikle Kuban, Terek, Kür civarında ve Azerbaycan coğrafyasında iskân edilmişlerdir. Sabirler askerî olarak çeşitli devletlere destek verdikçe zamanla dağılmaya ve güçsüzleşmeye başlamışlardır. Çünkü askerî güçleri kendi boy beylerinin etrafından daha çok ücret için diğer devletlerin güçlerine kaymıştır. Bu da Sabirlerin bulundukları bölgede merkezî bir güç oluşturmalarını zorlaştırmıştır. Nitekim kısa sürede hızlı yayılma ve çöküş yaşayan Sabirler, doğudan gelen diğer bir Türk boyu olan Avarların darbesiyle toplu bir şekilde teşkilatlanıp hareket edememişlerdir. 558 yılında Bizans imparatorluğunun başkenti İstanbul'a gelen Avar elçileri hakkında bilgi veren Menandros, Avarların artık Sabirler üzerinde hâkim olduğunu ve Sabirlerin Avarların ordusuna dahil olduklarını aktarmaktadır.¹ Bunun yanında dönemin en güçlü devletleri arasına giren Köktürk Kağanlığının batı kanadı lideri Türk-Şad'ın Bizans'ın gönderdiği elçilere Köktürkler'den kaçan Avarların ilerleyişine karışmadığı ve Sabirleri de bu ilerleyişte engelleyici unsur olarak kullanmadığı için elçilere hiddetlendiği bilinmektedir.¹ Bu kısa süreli bağlılığın ardından Sabirlerin Avarlardan sonraki varlığı Köktürkler bünyesinde devam etmiştir.¹ Hatta Köktürkler'den 6'ayrılarak bir kağanlık kufan Hazarların Selencer ve

¹ Umut Üren, "Suvarlar", **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, 3. Baskı, ed. Osman Karatay – Serkan Acar, İstanbul, Kitabevi Yay., 2016, s.189.

¹ Osman Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kâvmi", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.X, S.1, 2010, s.100.; Golden, **a.g.m.**, s.349.

¹ Şerif Baştav, "Sabir Türkleri" **Belleten**, C.V, S.17-18, 1941, s.58.; Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, 2.Basım, çev. Osman Karatay, Çorum, Karam Yay., 2006, s.121.

¹ Üren, **a.g.m.**, s.193.

¹ Karoly Czegledy, **Turan Kâvimlerinin Göçü**, çev. Günay Karaağaç, İstanbul, Turan Kültür Vakfı Yay., 1999, s.22.

¹ Baştav, **a.g.m.**, s.68; Czegledy, **a.g.e.**, 23-24; Üren, **a.g.m.**, s.197.; Golden, **a.g.m.**, s.350.

¹ Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara, TTK Yay.,³2012, s.33.

¹ Mario Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar, Göktürkler", **VII. Türk Tarih Kongresi, 25-29 Eylül 1970**, C.I, Ankara, s.246.

Belencer adlı boylarının da köken olarak Sabir olduğu bilinmektedir.¹ Sabirlerin belki de dünya tarihine bıraktığı en büyük armağan ise bir coğrafya adı olarak ‘Sibiry’a kelimesidir. Bu kelimenin Sabir kelimesinden türediğı bilinmektedir.¹ Bu da Sabirlerin Deşt-i Kıpçak sınırları içinde bulunan bir coğrafya üzerindeki etkilerini göstermesi açısından önemli ve somut bir delildir.

2.6. AVARLAR

Sabirlerden sonra Avrupa ve Deşt-i Kıpçak bölgesinde varlığını sürdüren bir diğer Türk boyu yukarıda bahsedilen Sabirleri ve dolayısıyla Ogurları da batıya iten Avarlardır. Fakat literatürde Avar ismi üzerine bir takım yanlış anlaşılmalara mevcuttur. Bu anlaşmazlık Juan-Juan olarak (Ruan-Ruan) bilinen Avarlar ile Avrupa’ya giden Avarların isim benzerliği ile Köktürklerin 552 yılında kendi kağanlıklarını kurarken batıya doğru kaçan kaçak Avar grubu ile ortaya çıkmaktadır.¹ Bunlardan Juan-Juan olarak adlandırılan topluluğun Moğol kökenli olduğu bilinmektedir.¹ Avrupa’ya giden ve Eftalitlere bağlı olduğu⁸ söylenen Avarların (Varhun?) ise Türk olduğu anlaşılmaktadır.¹ Avar elçisi Kandik vasıtasıyla Bizans’ın sınırlarını korumak için paralı asker olarak anlaşılan -uzun, kurdeleli saçları, uzun pelerini andıran kıyafetleri ile İstanbul halkının dikkatini çekip bir moda da ilham olan- Avarlar, 558-559 yıllarında da İstanbul’a büyük bir elçi heyeti yollamışlar ve 20.000 kişilik orduyla birlikte Bizans’a yakın coğrafyalarda yerleştirilmeleri için başvurmuşlardır.¹ Bununla birlikte Avarların 567 yılında Karpatlara kadar geldiğı de bilinmektedir.¹ Bu coğrafyada hâkimiyet altına aldıkları Slavların kendilerine ‘Obri’ dedikleri, Avar ordusuna katıldıkları ve çeşitli

¹ Ahmet Taşağıl, “Hazarlar”, İstanbul, **DİA**, C.17, 1998, s.116.; Rasyonî, **Tarihte Türklük**, s.78.; Hazar, Ogur ve Sabirlerin ortak dili için bkz.: Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, s.275.

¹ Akdes Nimet Kurat, “Sibir (Sibiry’a) Hanlığı”, **Makaleler**, C.III, haz. Nihat Yazılıtaş-Ahmet Vurgun, Ankara, TTK Yay., 2015, s.683-684.; James Forsyth, **A History of the Peoples of Siberia**, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s.21.; Igor V. Naumov, **The History of Siberia**, ed. David N. Collins, New York, Routledge Publishing, 2006, s.3.; Ayrıca bkz.: Mesut Şen, “Sibiry’a İsminin Menşei Üzerine”, **Sibiry’a Araştırmaları Dergisi**, İstanbul, C.y., 1996, s.17-24.; Yusuf Ziya Özer, “Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar”, **II. Türk Tarih Kongresi 1937**, 1943, s.123.

¹ Kurat, **IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s.24-25.

¹ Emil Hersak, “Avarlar: Etnik Yaradılış ve Tarihlerine Bir Bakış”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.642.

¹ Czegledy, **a.g.e.**, s.100.; Bu topluluğun Varhun ve Ogur ile birleşik vaziyette Avrupa içlerine geldiğı tahmin edilmektedir. Bu konuda Theophylactus Simocatta’nın verdiği Pseudo-Avarlar hakkında bkz.: Walter Pohl, **The Avars**, New York, Cornell University Press, 2018, s.38-47.

¹ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s.27.

¹ Walter Pohl, “Avar Khaganate”, **The Encyclopedia of Empire**, ed. John M. Mackenzie, John Wiley & Son Published, 2016, s.1.

boyları mağlup ederek özellikle Bayan Kağan zamanında Avarların daha da güçlendikleri görülmektedir. Bu şekilde Avarlar, Deşt-i Kıpçak coğrafyasında Macaristan, Romanya, Bulgaristan, Slovakya gibi bölgelerde Bizans'ı tehdit eder bir duruma gelmişlerdir.¹ Bu sırada Avarların doğudaki sınırları ise ezeli düşman olarak gördükleri Köktürkler tarafından tehdit edilmiştir.¹ Avarlar bu baskıdan dolayı Deşt-i Kıpçak sahasının doğusundaki hakimiyetlerini sürdürememişler ve daha çok batıya ağırlık vermek durumunda kalmışlardır. Kaynaklarda uzun saçları ve süratli atlarıyla öne çıkan Avarlar, hakimiyet altına aldıkları Gepidler, Bulgarlar ve kayıkçı Slavlar ile birlikte Balkanlar ve sonra da İstanbul'a kadar gelmişlerdir.¹ Avarlar, İstanbul'u birçok kez kuşatmışlar fakat Bizans'ın sabırlı direnişi karşısında onları haraca bağlamaktan başka çare bulamamışlardır. Senelik 200.000 altın para alan Avarlar bu kuşatmalar ve haraçlarla birlikte Bizans imparatorluğuna ölüm-kalım savaşı verdirtmişlerdir.¹ Avarların Deşt-i Kıpçak sahasındaki hakimiyet alanı doğuda -630'lu yıllarda- Köktürk baskısının azalmasıyla birlikte Kuban ırmağına kadar uzanmıştır. Avarların batı bölgesindeki sınırları ise Germenlerin yurtlarına kadar uzanmıştır. Hızlı ve savaş dolu bir hayat yaşayan Avarların zayıflaması ise On-Ogurların desteğini alan Kubrat Han'ın isyanı sonrasında olmuştur. Bizans imparatorluğu ile birlikte hareket eden Kubrat Han, Avarların 678 yılında son kez Bizans kayıtlarında görünmesine sebep olmuştur.¹ Üzengiye Avrupalılara öğreten Avarlar, Avrupalılar için bir onur olarak görülen şövalyeliğin başlangıcına neden olurken; arkeolojik kazılarda bulunan değerli taşlarla süslü kemerler de Deşt-i Kıpçak bölgesindeki Türklerin sanat bakımından ne kadar ileride olduklarını göstermeleri açısından oldukça önemli eserler olmuştur.¹

2.7. HAZARLAR

Avarların Deşt-i Kıpçak sahasının doğu bölgesini terk etmesiyle bu bölgeleri hızla dolduran Hazarların özellikle Karadeniz üzerinde ve kendi adlarını verdikleri Hazar Gölü

¹ Istvan Erdelyi, "Avarlar", çev. Kürşat Yıldırım, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C.XIII, S.2., 2013, s.338.; Tibor Zivkoviç, "Avarlar ve Slavlar Arasındaki İlişkiler", **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.658-659.

¹ Saadetin Gömeç, **Kök Türkler**, 2.Baskı, Ankara, Akçağ Yay.,1999, s.21.; Taşağıl, **Gök-Türkler I,II,III**, s.34.

¹ Dinçer Koç, "Süryani Tarihçi Efesli John (Ioann Ephesus)'un Gök-Türkler ve Avarlar Hakkında Verdiği Bilgiler", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.198, 2012, s.9.; Pohl, **a.g.e.**, s.304.

¹ Samuel Szadeczký-Kardos, "Avarlar", çev. Ruşen Sezer, **Erken İç Asya Tarihi**, 8.Baskı, ed. Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yay., 2017, s.292.

¹ Georgios Kardaras, **Byzantium and the Avars**, Leiden-Boston, Brill Pub. 2018, s.98-99.

¹ Falko Daim, "The Avars: Stéppe People of Central Europe", **Archaeological Dergisi**, C.XXXVIII., S.2., 1984, s.38.; Lazslo Rasonyi, **Doğu Avrupada Türklük**, s.51.

(Denizi) civarındaki varlığı, diğer Türk topluluklarının Deşt-i Kıpçak'ta bıraktıkları etkilerden daha somut olmuştur.¹ Çünkü Hazar Kağanlığı diğer ırkdaş boyları gibi hem konargöçer bir hayat tarzına sahip olmuş ve bunun yanında ticaret yollarına hâkim olup yerleşik hayatın imkanlarıyla şehirli bir hayat tarzını da içinde barındırmıştır.¹ Bu da bölgede birçok⁷ Hazar şehrinin kurulmasını hızlandırmış ve ticaretin de yardımıyla farklı milletlerle ilişkilerin hızlanmasını sağlamıştır. Hazarların bu coğrafyaya gelmesi Hun akınlarının etkisiyle başlamış ve zamanla kalan Ogur, Avar, Sabir gibi toplulukların bakiyelerinin katılımıyla devam etmiştir. 576 yılındaki Avar ve Köktürk mücadelesinden sonra giderek bu topraklara yerleşen Hazarların ilk birlikleri kendi içerisinde serbest ama temelde Köktürlere bağlı olmuştur.¹ Fakat daha sonraki yıllarda Batı Köktürklerin 630 senesindeki siyasi çöküşünden sonra Hazarlar artık tam anlamıyla bağımsız olmuştur.¹ Bu tarihten itibaren ⁸kendi çevrelerindeki Türk ve Slav boylarını da itaat altına alan Hazarlar, özellikle batı ve kuzey yönünde sınırlarını genişletmeye başlamıştır. Bu zaman zarfında Bulgarlara komşu olan Hazarlar, zamanla Sâsânî ve Bizans imparatorlukları arasında tampon bir bölge olmuş ve bu konumu siyasi bir avantaja çevirmiştir.¹ Köktürk çağından beri⁸ Bizans ile ilişkilerini sürdürülen Hazarlar bu ittifaklarla siyasî ve askerî olarak da Deşt-i Kıpçak'ta kuvvetlenmişlerdir.¹ Bu büyüme çağında⁸ Hazarların en zorlu rakibi ise İslâm'ı yaymak için savaştan ve o dönemde hızlı bir yükselişte olan Arap orduları olmuştur. Özellikle Araplarla yıllar süren savaşların sonucunda Hazarların güney yönlü ilerleyişi sekteye uğramış ve sınırları tam anlamıyla Deşt-i Kıpçak'ın güney hattı ile kısıtlı kalmıştır.¹ Hazarların da desteklediği çok kültürlü ticari ağı⁴ bir getirisi olarak Hazar vatandaşları arasında birçok din benimsenmiş ve birçok dil konuşulmuştur. Özellikle Hazar kağanlarının Museviliği seçmesi¹ ile bu coğrafyada daha⁸ önceki kağanlıklar ve devletlerden

¹ 'Hazar kelimesinin gez> ĩez> kaz> haz şeklinde 'gezmek' fiilinden türeyen 'gezen,yerinde durmayan' anlamında bir kelime olup sonrasında topluluk ismi olduğunu söyleyen dilbilimci Gyula Neméth'nin görüşüne karşın bu bölgenin eski çağlardan beri bu adla tanımlandığı ve buraya gelen Türklerin de bu coğrafya ismini benimsediği fikri de ortaya atılmıştır.' Bkz.: Peter B. Golden, "Hazar Dili", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, C.IXX, 1971, s.151.; Yakov Kuzmin- Yumanadi- Pavel V. Kuleshov, "Hazarlar", **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.464.

¹ Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s.164-165.

¹ Uydu Yücel, **Hazar Hakanlığı** s.445.; Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, s.208.; P.B. Golden-C.Zuckerman- A. Zajackowski, **Hazarlar ve Musevilik**, çev. Osman Karatay, Çorum, Karam Yay., 2005, s.9.

¹ Osman Karatay, "Kafkaslarda Göktürk ve Hazarlar", **Yeni Türkiye Dergisi**, S.72, 2015, s.215.; Taşagıl, **Hazarlar**, s.117.

¹ Hayat Şamıyeva, "El-İstahî'nin Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik Adlı Çalışmasında Hazarlar ve Diğer İtil Halkları", **Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi**, C.II, S.1, 2020, s.29-30.

¹ Constatine Zuckerman, "The Khazars and Byzantium-The First Encounter", çev. Alper Geçer, **Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi**, C.IV, S.1, 2020, s.194.; Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.96.; Ayrıca bkz.: M.Uydu Yücel, "Hazar-Bizans İttifakları ve Sonuçları", **Türk Tarihinde Balkanlar**, C.I, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkez Yay., 2013, s.145-162.

¹ Micheal Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", **Türkiyat Mecmuası**, C.III., 1935, s.143.

¹ Bu konu hakkında bkz.: Öneljan Pritsak, "Hazar Hakanlığı'nın Museviliğe Geçiş", çev. A. Tayfun Özcan, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.13., 2007, s.15-34.; Halife tarafından Hazar ülkesine gönderilen İbn Fadlan

daha farklı bir toplum oluşmuştur. Hazarlar Deşt-i Kıpçak coğrafyasında, ekonomiyi önceleyen ve kendilerinin de yıkılışını hızlandırılan “aşırı hoşgörü” ile X. yüzyılının sonuna kadar Hazar Denizi’nin batısı ve kuzeyinden Bulgar şehrine kadar, Kiyev’in batısından Karadeniz’in tüm kuzeyini şerit halinde kapsayacak şekilde Kırım, Kerç, Sarkel, Selencer, Belencer, Bakü şehirlerini içine alarak Aral Gölü’nün sınırına kadar büyük bir bölgeye hâkim olmuştur. Hazarlara vergi veren Slavların ayaklanmasıyla Hazar hakimiyetinde bulunan Kiyev’in kaybedilmesi,¹ Hazarları Doğu Deşt-i Kıpçak yönünde sıkıştırarak Peçeneklerin¹ baskısı ve Kuman/Kıpçaklar ile Bulgarlar gibi diğer Türk boylarının da gitgide bağımsız bir tavır almaları Hazar Kağanlığını zayıflatmıştır. Rus, Peçenek, Kuman/Kıpçak baskısına dayanamayan Hazarlar yavaş yavaş çökmüş ve ardında büyük bir kültürel miras bırakmıştır.¹

2.8. MACARLAR

Hazarların içerisinde onlara tâbi bir Türk boyu olduğu düşünülen Macarlar için Rasonyi, “*Fin-Ugorlar Macarların anası, Türkler ise babasıdır.*” demektedir.¹ Macarların atalarından⁸ olan Fin-Ugorlar, Ural Dağları’nın etrafında balıkçılık, avcılık gibi işlerle hayatlarını sürdürürken Ogur boylarının bu sahaya gelişiyle birlikte V. yüzyılda giderek Kuban bölgesinin kuzeyine yayılmışlardır. Macarlar, Avar-Sabir baskısıyla daha da güneye gelmişler ve zamanla burada bulunan Türklerle kaynaşmışlardır.¹ Macar dilindeki birçok Türkçe kelime de bu⁰ dönemde Macarların diline geçmiştir.¹ *Magna Hungaria* olarak da adlandırılan bu bölgede (günümüzde Batı Başkurdistan ve Kuban arasındaki bölge) bazı Macar boylarının Köktürklerle tâbi olduğu düşünülmektedir. Hazarlar, Köktürklerden ayrılıp bağımsızlıklarını ilan edince Macarları kendi devletlerinin doğusunda konuşlandırmıştır. Peçeneklerin Deşt-i Kıpçak’a yaklaştığı zamanlarda Hazarlara tâbi olan Macarlar, 885 ve 889’da Peçenekler tarafından dağıtılmışlardır. Hazarlar arasında olan ve sonra onlara isyan eden Kabarlar¹ gibi bazı Macar

(X.yy) seyahatnâmesinde de Hazar kağanının halkın ile dini konusundaki düşüncelerini aktarmıştır.; **İbn Fadlan Seyahatnâmesi**, 3.Baskı, haz. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yay., 2012, s.47.

¹ Serhii Plokh, **Avrupa’nın Kapıları: Ukrayna Tarihi**,⁶cev. Gözde Erdoğan- Emre Güler- Malhun Deniz Yıldız, İstanbul, Feylesof Yay., 2017, s.38.; Nicholas V. Riasanovsky- Mark D. Steinberg, **Rusya Tarihi**, 2.Baskı, çev. Figen Dereli, İstanbul, İnkılâp Yay., 2017, s.28-29.; Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, 6. Baskı, Ankara, TTK Yay., 2014, s.26.

¹ “Kaynaklarda Peçenekler ve Hazar kağanlığı arasında bir çekişme olduğu ve sürekli mücadelelerin olduğu söylenmektedir.” Balint Zoltan Takaca, “IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, , s.500.

¹ Uydu Yücel, **Hazar Hakanlığı**, s.455.

¹ Rasonyi, **Tarihte Türklük**,⁸s.118-120.

¹ Rasonyi, **Doğu Avrupada Türklük**, s.88-89.

¹ Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s.168-169.

¹ Takaca, **a.g.m.**, s.505.

boyları ise batıya doğru büyük bir göç başlatmışlar ve daha sonra da Avrupa tarihi içinde büyük bir öneme sahip olmuşlardır.¹

9

3

2.9. BULGARLAR

Hazar Kağanlığı içerisinde tıpkı Macarlar gibi Bulgarlardan da çeşitli boylar bulunmuştur. Bulgarların kökeni ile Bulgarların Deşt-i Kıpçak sahasına gelişlerine dair “Ogurlar” kısmında bahsetmiştik. V. yüzyılda Bulgarlar, içerisinde Utigur ve Kutrigur adlı büyük iki grubu çıkartmış ve sonraları birçok boyun iç içe girdiği bir kaynama dönemi yaşamışlardır. Bu boy oluşum sürecinde “karışmak, karışık” anlamına gelen ‘Bulgar’ isminin de oluştuğu tahmin edilmektedir.¹ V. yüzyılda, adlarını birlikleri oluşturan boyların⁴ sayısına göre alan Bulgarlara mensup On-ogurlar Kuzey Kafkasya ve Azak çevresine, Otuz-Ogurlar Ten ve İtil’in kenarlarına, Dokuz-Ogurlar ise Özi çevresini yurt tutmuşlardır.¹ Bulgarlara ait bu boylar bulundukları coğrafyada özellikle ticaret alanında olmak üzere kuzey ve güney yönlü bir güzergâhta kendilerini ekonomik olarak geliştirmişlerdir.¹ VI. yüzyılın sonunda Köktürklerin Kırım’a kadar güçlerini hissettirdiği bu dönemde Bulgarlardan bazı boylar da tıpkı Hazarlar gibi Köktürlere tâbi olarak yaşamışlardır. Köktürklerin 630 yılındaki duraklama devrinden sonra Hazarlar ve Bulgarlar kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bulgarların Avar ve Köktürk üzerlerinden atmalarının sonucunda kaynaklarda *Magna Bulgaria* olarak adlandırılan Kuzey Kafkasya ve Azak civarında Kubrat liderliğinde kağanlık kurduğu bilinmektedir.¹ Fakat bu kurulan kağanlık, Kubrat’ın 665 yılındaki ölümünden sonra oğulları arasında yaşanan mücadele sonucunda parçalanmıştır.¹ Bu kavga sonucu dağılan bazı Bulgar boyları Hazar

¹ Rasonyi, **Tarihte Türklük**,⁹s.128.; Peter B. Golden, “Rusya’nın Orman Kuşağı Halkları”, çev. Mete Tunçay, **Erken İç Asya Tarihi**, 8.Baskı, ed. Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yay., 2017, s.329.; Kurat, **IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s.4.

¹ Kurat, **a.g.e.**, s.109.

¹ Bulgar boylarının isimlendirilmesi hakkında bkz.: Kafesöğlu, **Türk-Bulgar’ların Tarih ve Kültürüne Bir Bakış**, s.95.

¹ Osman Karatay, **Oğurlar**,⁹s.248.; Bulgarların, yerleştikleri bu coğrafyalarda çeşitli sebze ve tahıl ürünleri yetiştirdikleri hem Arap kaynaklarında hem de arkeolojik çalışmalarda tarım aletlerinin bulunmasıyla ispatlanmıştır. Ayrıca bölgedeki su kaynaklarının üstünde kayıklarını kullanan Bulgarlar değerli kürk ticaretinde de zamanının en ünlü tüccarlarındandı.; Geza Feher, “Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Milletlerin Kültürü- Türk Kültürünün Avrupaya Tesiri”, **II. Türk Tarih Kongresi 20-25 Eylül 1937**, TTK Yay., İstanbul, s.291-293.

¹ “*Büyük Bulgar Devletinin Sınırı VIII. yy’da Ermeni Moise’s Horen’un eserinde Kuban nehrinden kuzeye doğru ve Kafkasya Azak Denizi civarında olduğu anlatılmaktadır.*” Bkz.: Dinçer Koç, **Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgarları**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010, s.36. Bu tez kitap olarak basılmıştır. Bkz.: Dinçer Koç, **İdil Bulgarları**, İstanbul, Selenge Yay.

2021

¹ Ali Ahmetbeyoğlu, “Büyük Bulgar Devletinin Kuruluşu”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.13, 2007, s.41.

Kağanlığı içine dahil olurken bazı Bulgar boyları da Bayan (veya Kotrag?) önderliğinde kuzeye doğru hareket etmişlerdir.¹ İtil Bulgarlarının kökü olan bu boylar (Bulgar,⁹ Bersula, Eskil, Suvar, Baranca) özellikle Kama ırmağı civarına yerleşmişlerdir.² Bu boyların sınırlarının oluşumunda boyların ilgilendiği ticari faaliyetler ve kervan yollarının güzergâhlarının etkili olduğu bilinmektedir.² Bulgarların kuzey yönlü göçlerinin son durağında, Orta İtil bölgesinde bulunan ama Türk olmayan milletler Bulgarların arasında kalmış ve zamanla onlarla kaynaşmışlardır.² Bulgarlar, X. yüzyılın başlarına kadar (ya da daha öncesine kadar²) ticaretin etkisiyle hem Türkistan'dan hem de ülkelerinin güney bölgelerinden gelen Müslüman tüccarların vasıtasıyla İslâm dinini benimsemişlerdir.² Hazarların otoritesini⁰ üzerlerinde hisseden Bulgarlar, Almuş Han'ın 922 yılında Abbasi halifesinin yolladığı ve içerisinde Bulgarlarla ilgili önemli bilgiler veren İbn Fadlan'ın da bulunduğu bir elçilik heyetinin yardımıyla Hazarlar ile olan bağı çeşitli siyasî ittifaklarla koparmaya çalışmışlardır.² Hazarların üzerine gelen Kiyev knyazı Svyatoslav'ın 965 yılındaki seferinden sonra Hazarların bölgede zayıflaması İtil Bulgarlarını da tamamen bağımsız hale getirmiş ve onları Ruslarla sınırdaş yapmıştır.² Bulgarlar bu zamanda özellikle çiftçilik,² ⁶ ticaret ve şehirleşme konularında öne çıkmışlardır.² Ruslarla uzun müddet⁰ yan yana kalan Bulgar Kağanlığının sonu ise 1223 yılında meydana gelen Kalka Savaşı sebebiyle olmuştur. Kuman/Kıpçak ve Rusları Kalka civarında yenen Moğollar, yorgun bir orduyla yurtlarına geri dönerken Bulgarlar

¹ Kafesoğlu, **Türk-Bulgar'ların Tarih ve Kültürüne Bir Bakış**, s.99.

² Dinçer Koç, "Bulgar Böylarının Orta İdil Bölgesine⁰ Göçü ve Novinkovsk Kurganları", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.27., 2010, s.40-41.

² Koç, **a.g.t.**, s.71.

² Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar⁰Hanlığı", **DİA**, C.21, 2000, s.473.

² Gamirzan Davletşin, **Türk Tatar Kültür Tarihi**, çev. Albina Tuzlu, Ankara, TTK Yay., 2013, s.188-190.

² Nesimi Yazıcı, "İlk Türk-İslâm Devleti: İtil (Volga) Bulgar Hanlığı (VII-XV.YY)", **Diyanet İlmî Dergisi**, C.29, S.1, 1993, s.61.; Ayrıca bkz.: Nesimi Yazıcı, "İlk Türk-İslâm Devleti İdil (Volga) Bulgar Hanlığında İslâmiyet ve Bağımsızlık Meseleleri", **Volga-Ural Bölgesinde İslâm Medeniyeti Beşinci Uluslararası Sempozyumu Kazan, 14-16 Haziran 2012**, İstanbul, IRCICA Yay., 2015, s.149-172.; "IX.-X.yy'da İslâm coğrafyacısı İstahrî (ö. 957) el-Mesâlik ve'l-Memâlik adlı eserinde Hazar coğrafyasındaki Bulgar çoğunluğunun oluşturduğu Türklerin müslüman olduğu ve cami ,medrese gibi İslâmî müesseselerinin olduğunu aktarmaktadır." Bkz.: İlyas Topsakal, **İdil Bulgarları ve İslâmiyet**, İstanbul, Ötüken Yay., 2019, s.17.

² **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, s.20-22.

² Bu sınırdaşlık Slavların din⁰seçiminde de etkili olmuş ve Kiyev knyazı Vladimir, Müslüman olarak sınırdaşı 'Voljskiye Bolgarı'lardan bir heyet istemiştir. Bkz. Muallâ Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarında Türkler**, İstanbul, Doğukütüphanesi Yay., 2020, s.169.; Muallâ Uydu Yücel, "Rusların Hristiyanlığı Kabulü ve Rus Kilisesi'nin Kuruluşu", ed. S. Sarı, E. Vatansever, K. Erim, PİESS, 6-7 Haziran 2020, **Ortodoks Kiliseleri Tarihi Kongre Kitabı**, Eskişehir, 2020, s.46-81.

² Bazı Bulgar çiftçilerinin arkeolojik kalıntıları için bkz.: Mâtem Akıncı, "Hazar Kağanlığı'nda Tarım: Bulgar Çiftçiler", **İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası**, C.XXXI, S.1, 2021, s.1-18.

² Bulgarların en önemli şehirleri arasında olan Bulgar, Suvar, Biler, Kaşan, Cuketav gibi şehirlerde bulunan mimari yapılar hakkında bkz.: İlyas Topsakal, "İdil (Volga) Bulgarlarının Kadim Tarihi", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.137, 2002, s.166-177.; Dönemin en önemli şehirlerinden Bulgar ve İtil hakkında bkz.: A.J. Yakubovskiy, "IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihi Topografisi Meselesine Dair", çev. Abdülkadir İnan, **Belleten**, C.XVI. S.62., 1952, s.273-297.

onların üzerine saldırmışlardır. Bu saldırıyı unutmayan Moğollar, Batu önderliğindeki bir orduyla 1236 yılında çıktıkları seferde intikam hırsıyla hareket ederek Bulgar şehrini tahrip etmiş ve sonraları da Bulgarları ileride bahsedileceği üzere Altın Orda devletinin etnik bir unsuru yapmışlardır.²

0

9

2.10. PEÇENEKLER

Hazarlardan sonraki siyasî boşlukta bu bölgede kendini belli eden ve Deşt-i Kıpçak sahasındaki Hazarların da çöküşünü hızlandıran Peçenekler doğudan batıya hızlıca gelen ve savaşçı özellikleri ile tanınan bir Türk boyudur. Yunan kaynaklarında Patzinak, Latin kaynaklarında Bisseni, Rus kaynaklarında Peçenegi, Fars kaynaklarında Bajanak olarak geçen Peçenek kelimesinin esasında ‘Bacanak’ anlamında olduğu düşünülmektedir.² Kaşgarlı Mahmud, Peçeneklerin dilini² Bulgar ve Suvarlara¹ (Sabir) yakın olarak göstermiş ve Peçenekleri Bizans’a en yakın Oğuz boyu içerisinde saymıştır.² Peçenekleri ilk kez¹ yurtlarından hareket ettirenler Uygurların baskısıyla batıya doğru hareket eden Karluklar olmuştur. Bu hareketin ardından Oğuzlar (Uzlar) ve Kimekler, ittifak olup Peçeneklerle Aral Gölü civarında savaşmışlar ve Peçeneklerin Deşt-i Kıpçak’a göçü Uzların bu sıralardaki baskısıyla başlamıştır.² Peçeneklerin Yayık-İtil bölgelerinden ayrılmaları³ sonucu ilerleyişleri batı yönlü sürekli bir göçü de beraberinde getirmiştir. Bizans kaynaklarında bu olaylar 860-890 yılları arasında verilmiştir.² Peçeneklerin ilerleyişini durdurmak için ciddi bir savunma

² Akdes Nimet Kurat, “Batu Han ve Fütuhâtı”, **Yeni Türk Mecmuası**, C.I, S.32, 1935, s.2036.; İlyas Kemalolu, “Büyük Moğol İmparatorluğu”, **Avrasyanın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemalolu, İstanbul, Ötüken Yay., 2016, s.40.; Akdes Nimet Kurat, “Bulgar”, **Makaleler**, C.I, haz. Nihat Yazılıtaş-Ahmet Vurgun, Ankara, TTK Yay., 2015, s.221.

² Uydu Yücel, **Türkistan’dan Tuna’ya Peçenekler**, s.25. ⁰

² Ruslar da Peçenek dilinin İskitlerden türediğini ve Hazarlarla Bulgarların diliyle benzer olduğunu söylemiştir.; Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarında Türkler**, s.183.; Anna Komnena da Kuman/Kıpçaklar ile Peçenek (İskit) dilinin aynı olduğunu söylemektedir.; Komnena, **Alexiad**, s.254.; Hüseyin Namık, **Peçenekler**, İstanbul, Remzi Kitaphanesi, 1933, s.18.

² Kaşgarlı Mahmud’un burada bahsettiği Peçenek grubu ile Deşt-i Kıpçak’a yayılan Peçeneklerin farklı olduğu, bahsedilen Peçeneklerin batıya gitmeyen ve önce Uzlara tâbi olan daha sonra da Oğuzlar arasında kaynayan Peçenekler olduğu düşünülmektedir. Uydu Yücel, **Türkistan’dan Tuna’ya Peçenekler**, s.31.; Ayrıca Bkz.: “Beçe.nek: Rum’a yakın oturan Oğuzların bir boyudur.” Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânü Lugâti’t- Türk**, 3.Baskı, haz. Ahmet B. Ercilasun- Ziya Akkoyunlu, Ankara, TDK Yay., 2018, s.213.

² Andras Palocz- Horvarth, **Pechenegs, Cumans, Iasians**,³ed. Istvan Bona, Budapest, Kneer Printing House, 1989, s.11.; Faruk Sümer, “Peçenekler”, **DİA**, C.XXXIV, 2007, s.213.; Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, s.243-244.

² Peçeneklerin anayurttan Deşt-i Kıpçak coğrafyasına gelirken 8 büyük boy oldukları Peçenek tarihi için önemli bir kaynak olan Constantine Porphyrogenitus’un yazdığı *De Administrando Imperio*’da şu şekilde geçmektedir: Ertim, Çur, Yula, Külbey, Karabay, Talmat, Kopon (Kopan), Çoban. İşte bu boylar Deşt-i Kıpçak’a yayılan boylardır.; Kurat, **a.g.e.**, s.53.; Bu boyların yayılma alanları hakkında bkz: Uydu Yücel, **Türkistan’dan Tuna’ya Peçenekler**, s.360-378.; Horvarth, **a.g.e.**, s.12.

gücüyle hazır bulunan ilk Türk boyu Ten ırmağı civarında bulunan Macarlar olmuştur. Macarların yaşadığı saha Hazarlar tarafından doğudan gelecek tehditlere karşı tampon bölge olarak kullanılırken Peçenekler bu engeli aşınca Hazarların bölgesine girmişlerdir. 889 yılında Peçeneklerin, parçalı halde yaşayan Rusların en önemli şehri Kiyev önlerinde görünmelerinden sonra 915 yılında Knyaz İgor ile başlayan ve sonraları zaman zaman çeşitli dış desteklerle nükseden savaşlardan anlaşılıyor ki Peçenekler, Bizans ve Ruslar arasında çeşitli zamanlarda değişken askerî ittifaklarda bulunmuş,² bölgede özellikle hayvan ticareti üzerine⁵ yoğunlaşmışlardır.² Uzların XI. yüzyıl başlarında Peçenekleri daha da ileriye itmesi ve Ruslarla uzun süren mücadelelerin kesin bir galibiyetle bitmemesi, Peçenekleri Deşt-i Kıpçak'ın ortalarından batısına doğru itmiştir. Hatta Bizans İmparatorluğu, önlerine çıkan Bulgarları da yenen Peçenek boylarını kısa zaman içerisinde sınırlarında buluvermiştir. Bizans sınırında olan bu hareketli boylar 1022 yılından 1035 yılına kadar Bizans'ı ciddi anlamda tehdit etmişlerdir.² Fakat Turak ve Kegen adlı başbuğların iç kavga⁷ından dolayı gücünü artık daha çok Balkanlarda hissettiren Peçenekler,² zamanla Deşt-i Kıpçak¹ bölgesindeki o eski güçlerini de yitirmişlerdir. Bu sıralarda Kuman/Kıpçaklar ve Bizans'ın karşısında 1091 yılında aldıkları hezimetten sonra güçlerini kaybetse de bazı zamanlarda askerî kabiliyetlerinden dolayı Bizans imparatorluğunda ücretli askerî birlikleri oluşturmuşlardır.² Özellikle XI. yüzyılda Bizans sınırında beliren ve büyük bir güç olarak görülen Oğuzlara karşı kullanılmak için istihdam edilen Peçenekler² gitgide merkezî bir güç aracılığı ile hareket etme özelliklerini kaybetmişlerdir. Sınırlarının en doğu ucu Yayık bölgesinden başlayarak Karadeniz'in üstünden uzun ince biçimde doğu-batı yönlü yayılan Peçenek toprakları, Kafkasya topraklarının da

² Golden, a.g.e., s.315.; Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarında Türkler**, s.89-91.; Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, s.258.; İlyas Kemaloğlu, **Rusların Gözüyle Türkler**, İstanbul, Kaknüs Yay., 2015, s.18-20.; Ayrıca bkz: Nurdan Kumru, P.V. Golubovskiy ve Eseri: **Peçenegi, Torki İ Polovtsi Do Naşestyve Tatar: (Moğol İstilasına Kadar Peçenekler, Uzlar ve Kuman/Kıpçaklar)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s.100-102.

² Thomas S. Noonan, "Rus", *Pechenegs, and Polovtsy: Ecoñomic Interaction Along The Steppe Frontier in the Pre-Mongol Era*, **Russian History**, 1992, S.19, s.306.

² Muallâ Uydu Yücel, "Balkanlar'da Peçenekler", **Türkler⁷ Ansiklopedisi**, C.II, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.724-725.

² Bu zaman aralığında Peçeneklerin Tuna ırmağını geçme çabaları Bizans ile uzun yıllar sınır çatışmasına neden olmuştur. Balkanlarda Edirne'ye kadar gelen zamansız Peçenek akınları İstanbul'u da tehdit etmiştir. Hatta Anadolu beylerinden Çakan Bey ile XI. yüzyılın sonuna doğru Bizans'a karşı ittifak girişimi olmuştur. Bkz.: Akdes Nimet Kurat, **Çaka Bey**, 3.Baskı, Ankara, TKA E Yay., 1966, s.48.; Akdes Nimet Kurat, "Peçenekler ve İzmir Türkleri", **Azerbaycan Yurt Dergisi**, S.3, 1934, s.82.; Ayrıca bkz.: Ebru Altan, "Çaka Bey'in Peçeneklerle Beraber İstanbul'u Kuşatma Girişimi", **Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları**, ed. Murat Arslan- Turhan Kaçar, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay., 2017, s.299-310.

² Uydu Yücel, **Balkanlar'da Peçenekler**, s.724.; Yusuf Ayönü, "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI.XII.Yüzyıllar)", **Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Konya, S.25, 2009, s.60.; Işın Demirkent, "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askeri ve Siyasi Durumu", **Tarih Dergisi**, S.33, 1982, s.145.

² İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, Ankara, Milli Eğitim⁰ Basımevi, 1972, s.54-55.

üstünden Kuban'a, Azak'a ve Kırım'a doğru uzanmıştır. Bu güney sınırı ile batıya doğru yayılan Peçenekler, Rusların güneyinden Tuna'ya kadar büyük alanı kontrolleri altında tutmuşlardır.² Son zamanlardaki çalışmalar ve yorumlarla 'birlikte'² artık bir kağanlık² kurdukları kabul edilen Peçenekler kısa zamanda büyük bir sahada özellikle askerî hızlarından ve yeteneklerinden dolayı öne çıkan bir Türk topluluğu olmakla birlikte zamanla Deşt-i Kıpçak'tan Balkanlara ve hatta Anadolu'nun köylerinde bakiyelerini bulabileceğimiz bir geçmişe de sahip olmuşlardır.²

2.11. UZLAR

Oğuzların batı kanadına mensup olan² ve Rus kaynaklarında 'Tork' 'Torki' veya 'Torky', Bizans kaynaklarında ise 'Uz' olarak geçen bu boy² yukarıda da bahsettiğimiz gibi Peçenekleri batı yönlü büyük bir göçe mecbur eden boydur.² 860-870 yıllarında İtil² civarına gelen Uzlar, Peçeneklere karşı dönemin en kuvvetli kağanlıklarından Hazarlar ile ittifak etmiş ve Peçeneklerden kalan bölgeleri ele geçirmişlerdir.² Kuman/Kıpçakların baskısıyla batıya göç eden Uzlar, önlerindeki Peçenekleri 1036'da kesin bir mağlubiyete uğrattıktan sonra Müslüman olan soydaşlarının da baskısıyla Deşt-i Kıpçak'ın güneyine ve Kiyev yakınındaki yerlere kadar gelmişlerdir.² Bu yüzden 1060'lı yıllarda bölgedeki Ruslar ve Uzlar arasında Orta Özi coğrafyası için büyük bir gerilim oluşmuştur. Bu sırada Uzların kıtlık, hastalık gibi askerî ve siyasi güçlerini zayıflatıcı olumsuzluklar yaşamasını fırsat bilen Ruslar, Uzlar üzerindeki millî politikalarını değiştirmişlerdir. Yine bu Uz boylarıyla Ruslar doğularından gelen büyük Kuman/Kıpçak göçüne karşı ve (eski güçleri azalsa da) halen kendilerini tehdit

² "Peçenekler hakkında yapılan arkeolojik çalışmaların diğer Türk toplulukları ile benzer sonuçlar vermesinden dolayı bu yayılımın arkeolojik açıdan tam olarak belirlenmesi oldukça zor olmuştur."; Horvarth, **a.g.e**, s.19.

² Uydu Yücel, **Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler**, s.343-347.; Karatay, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları: Altın Orda Öncesi Dönem", s.54.

² Necati Demir, "Karadeniz'in Kuzeyinde Peçenekler" **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.709-713.

² Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s.177.

² Uzlar literatürde Bizans kaynaklarında yazıldığı şekilde yerini almıştır.; Golden, **Güney Rusya Bozkırlarının Halkları**, s.371.

² Horvarth, **Pechenegs, Cumans, Iasians**, s.11.; Faruk Sümér, **Peçenekler**, s.213.

² Muallâ Uydu Yücel, "Karadeniz'in Kuzeyinde Oğuz-Guz²Uzlar", **Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyum Bildirileri**, ed. Tufan Gündüz-Mikail Cengiz, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., 2015, s.385-386.

² S.G. Agacanov, **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annâberdiyev, İstanbul, Selenge Yay., 2002, s.235-236.; Ovez A. Gundogdiyev, "Oğuzlar ve Kiev Rusyası", çev. Yusuf Akbaba-Dastanbek Razakov, **Selçuklu Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S.13, 2020, s.254.

edebilecek Peçeneklere karşı sınır güvenliği için birlik olmuşlardır.² Bu birlik sonucu sınırlara yerleştirilen Uzlar Galiçya, Kiyev, Pereyaslavl, Novgorod, Suzdal, Ryazan ve Çernigov civarında şehirler kurmuşlardır.² 3 0

Yazarı bilinmeyen *Hudûd el-âlem* adlı eserde ‘mağrur, yaz ve kış otlaklarda dolaşan ve savaşta maharetli’ olarak bahsedilen Uzlar² sadece Rus knyazları³ ile değil 1064 yılından ¹ itibaren Trakya, Makedonya ve Yunanistan’a kadar gittiklerinde Macarlarla da çatışmışlardır. Bu zamandan sonra ise nispeten güçlerini kaybettikleri için Bizans imparatorluğu içerisinde ücretli askerî hizmetler vermişlerdir. Tuna ötesine geçen Uzlar² Bizans imparatorluğu içinde tıpkı Peçenekler gibi Anadolu’nun doğusundan Bizans topraklarına sokulan Oğuzlara karşı (Selçuklular) savunma birliği olarak görev almışlardır.² Bazı Uz boyları ise³ ilerleyen zamanlarda Ruslar tarafından Karakalpklılar (Çerniye Klobuki) olarak adlandırılıp yine sınır birliği görevinde bulunmuşlardır.² 3 4

2.12. BERENDİLER

Uzlarla birlikte Deşt-i Kıpçak sahasında varlık gösteren bir diğer Türk boyu da Berendiler (Berendey, Berendeçi) olarak bilinen boydur. XI.-XII. yüzyıllarda Kiyev knyazlığına yakın yerlerde tıpkı Uzlar gibi ücretli asker olarak görev yapan Berendilerin ilk başta Oğuzlardan türeyen ama sonraları güçlenerek zamanla kendine has, ayrı bir boy olduğu kabul edilmektedir.² Berendiler hakkında ilk kayıt 1097 yılında Rus Yıllıklarında bulunmuştur. Bu yıllıklarda Berendilerin 30.000’e yakın askeri olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır.² Berendiler özellikle Kuman/Kıpçak birliklerine karşı savunma gücü olarak Rus knyazlarına hizmet verirken 1105 ve 1120 yılında güçlü Kuman/Kıpçaklar karşısında tek başlarına

² Yeremeyev, **a.g.m.**, s.668. 2 9

² Uydu Yücel, **Karadeniz’in Kuzeyinde Oğuz-Guz-Uzlar**,⁰s.400.

² Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s.68.

² Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, s.288. 2

² Ali Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Ankara, TTK Yay., 2014, s.78.; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.58.; “Peçenek ve Uzların Selçuklulara benzediğini Bizans yazarları Attaleiates ve Zonaros not düşmüştür. Ayrıca bu ücretli Türk birliklerinin Malazgirt Savaşı’nda Selçuklular tarafına geçtiğini de rivayet edilmektedir.” Bkz.:Ayönü, **a.g.m.**, s.60.; Uzlardan bir komutan, 1091 Lebunium Savaşında Kuman/Kıpçaklar ile Bizans sınırındaki Peçeneklere karşı olan savaşta orduda general olarak bulunmuştur. Bkz.: Komnena, **Alexiad**, s.253.; Hüseyin Namık Orkun, **Oğuzlara Dair**, Ankara, Ankara Ulus Matbaası, 1935, s.68.

² Salih Yılmaz, **XVI.-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi**, Ankara, TTK Yay., 2006, s.27.

² Muallâ Uydu Yücel, “Karadeniz’in Kuzeyinde Bilinmeyen Bir Türk Boyu: Berendiler”, **Türkiyat Mecmuası**, C.XIV, 2014, s.165-166.; Kossanyi Bela, “XI-XII. asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair”, çev. Hamit Koşay, **Belleten**, C.VIII, S.29, 1944, s.129.

² Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarında Türkler**, s.102. 6

duramamışlar daha çok Uzlarla birlikte hareket etmişlerdir. İlerleyen zamanlarda da Pereyaslavı, Çernigov, Kiyev ve Galiç knyazları için askerî birlikleriyle sınır bekçiliğine devam etmişlerdir.² Berendiler Macaristan³ ve Bulgaristan'da da⁷ yerleşim alanları kursalar da Macaristan'daki varlıkları Deşt-i Kıpçak'ın güneyindeki kadar etkili olamamıştır. Macaristan'a giden az sayıdaki Berendi boyları yerel halk ile kaynaşırken Rasonyi, Deşt-i Kıpçak'taki bazı Berendi boylarının da Kuman/Kıpçaklar arasında eridiğini söylemektedir.² Berendiler de tıpkı³ Peçenekler ve Uzlar gibi Karakalpaklıların oluşumunda yer almışlardır.²³

2.13. KUMAN/KIPÇAKLAR

XI. yüzyıl Deşt-i Kıpçak coğrafyası için bir dönüm noktası olmuştur. Antropolojik olarak Afanasyevo, Andronovo, Karasuk kültürlerinin izleri, bu coğrafyadaki Türk varlığının milattan çok daha öncesine dayandırılmasına yardımcı olmuştur. İskit döneminde başlayan Türk boylarının ilerleyişleri, Hun döneminde açılan büyük göç yolları sayesinde de gittikçe hız kazanmıştır. Asırlar boyunca süren zincirleme göçler sayesinde Deşt-i Kıpçak bölgesinde kökleşen Türk varlığı, XI. yüzyılda Kuman/Kıpçakların anayurtlarından büyük hareketiyle bir dönüm noktası yaşamıştır. Kuman/Kıpçaklar, geldikleri coğrafyaya isimlerini verecek kadar sahip olmuş ve yıllarca bu boyun ismi, yaşadıkları bölgenin kimliğini oluşturmuştur. Kuman/Kıpçaklar XI. yüzyıldaki göçlerini tamamladıklarında bu bölgede varlıklarını uzun yıllar sürdürecektir. baskın olmaya başlamış² sadece Türk milletini⁴ değil Türklerin kuzeyindeki Rusların ve onların güneyindeki Gürcülerin,² Bizans imparatorluğunun²

² Uydu Yücel, **Karadeniz'in Kuzeyinde Bilinmeyen Bir Türk Boyu: Berendiler**, s.171-172.

² Laszlo Rasonyi, **Tuna Köprüleri**, çev. Hicran Akın, Ankara, TKAE, 1984, s.80.; Rasonyi, **Doğu Avrupada Türklük**, s.132.

² Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s.187.; Uydu Yücel, **Karadeniz'in Kuzeyinde Oğuz-Guz-Uzla**, s.398.

² Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, s.107.

² Caroline Gurevich, **The Image of the Cumans in Medieval Chronicles: Old Russian and Georgian Sources in the Twelfth and Thirteenth Centuries**, Yüksek Lisans Tezi, Budapest, 2017, s.30.; Guili Alasania, "Gürcistan Kıpçakları" **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 793-795.; Gülnisa Aynakulova, "Gregoryan Kıpçaklar'a Dair", **Belleten**, C.LXIV, S.256, 2005, s.4-5.; İbrahim Tellioğlu, "Doğu Karadeniz Kıpçakları", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.48, 2015, s.61-65; İbrahim Tellioğlu, "Gürcü İllerinde Siyasî Birliğin Sağlanmasında Kıpçakların Rolü", **Türk Kültürü Dergisi**, C.XLII, S.489-490, 2004, s.453-464.

² Yusuf Ayönü, "Batı Anadolu'daki Türk Yayılışına Karşı Bizans İmparatorluğu'nun Kuman-Alan Topluluklarını Balkanlardan Anadolu'ya Nakletmesi", **Belleten**, C.LXXVI, S.276, s.407-411.; Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.333.

sonraları ise Macarların,² Bulgarların,² Altın Orda zamanında Moğolların³ ve hatta doğudaki Çin'in tarihinde bile etkin rol oynamışlardır.²

Oğuz Kağan destanında da adı geçen Kıpçaklar² Türklerin en önemli kollarından biri olarak Türkistan'ın kuzeyinde yaşayan Türklerin kaderini derinden etkilemiştir. Kıpçak kelimesi hakkında uzun süren etimolojik değerlendirmeler kelimenin "ağaç kabuğu" anlamına geldiği yönünde sonuçlanmıştır. Bu anlam tarihçi Reşidüddin ve sonra Ebülğazi Bahadır Han tarafında da bu şekilde kabul edilmiştir.² Kıpçaklarla zamanla kaynaşmış olan 'Kuman'⁷ kelimesinin ise "sarı, sarımtırak" anlamına geldiği düşünülmektedir.²

Kıpçaklar, İrtiş ve Tobol ırmakları arasında Kimeklerin bir koluyken siyasi ve ekonomik baskılardan dolayı batıya doğru göç etmişlerdir.² Moğol kökenli Kitanlıların baskısıyla göç eden bu boylar, XI. yüzyılın başlarına doğru dönemin önemli kaynakları Mervezî ve sonraki yıllarda Urfalı Mateos'un eserlerinde de anlatılmıştır.² Kıpçakların İrtiş civarına gelişinden önce burada dönemin en önemli devletlerinden biri olan Kimekler bulunmuştur. Kıpçakların bu devlete (Kimekler) dahil olduğu ve Kıpçakların etnik yapıları oluşurken onların kilit bir role sahip oldukları bilindiği için Kimek Kağanlığının nerelerde hâkim olduğu ile Kıpçak-Kimek ilişkilerini anlamak gerekmektedir.

² Arpat Berta, "Kumanların Kökeni, (Macaristandaki Kumanların Kökeni)", çev. Emine Yılmaz, **Türk Dünyası İncelemeleri Prof. Kemal Eraslan Armağanı**, İstanbul, 1998, s.133-142.

² Istvan Vasary, "Origins and Possible Cuman Affiliations of the Asen Dynasty", **Archivum Ottomanicum**, S.13, Wiesbaden, 1994, s.335-345.; Valeri Stoyanov, "Bulgar Tarihinde Kumanlar", **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.804.; Özellikle Bulgarlar içerisindeki ünlü aileler için bkz.: Fatma Rodoplu, **Bulgar Tarih Yazımında II. Bulgar Devletinin Kuruluşu ve Kuman/Kıpçaklar**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2019, s.88-95.

² Rasonyi, **Doğu Avrupada Türkler**, s.132-133.; Kubilay'ın ordusunda Kuman/Kıpçak beylerinin de olduğunu yazmaktadır. Deşt-i Kıpçak bölgesi hakkında *Yuan Shi*'de bilgiler verilmiştir. Bkz.: Kürşat Yıldırım, "Altın Orda Tarihine Dair Çin Kaynakları Üzerine Bazı Değerlendirmeler", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.248, 2020, s.117.

² Gökbel, **a.g.e.**, s.27-28.

² Fahrettin Kırzioğlu, **Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar**, Ankara, TTK Yay. 1992, s.2.; Ebülğazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime**, s.32.; Bu kelime hakkında bkz.: Peter B. Golden, **Qipçaq**, s.183-194.; Ayrıca bkz.: S.G. Klyastoni, "Runik Abidelerde Kıpçaklar", çev. Eşref Bengi Özbilen, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.89, İstanbul, 1994, s.31-41.

² Uydu Yücel, **Kuman/Kıpçaklar**, s.479-480.; Yine bu kelime (Kuman) hakkında bkz.: Andrey N. Komonov, "Kıpçak, Kuman, Kumuk Kavim Adlarının Etimolojisi Üzerine", çev. Mustafa Uğurlu, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S.10, 2000, s.518- 524.

² Muallâ Uydu Yücel, "Kıpçaklar", **DİA**, C.XXV, Ankara, 2002, s.420.; Mustafa Safran, "Kuman/Kıpçaklar", **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 786.

² Sercan M. Ahincanov, **Türk Halklarının Katalizör Boyları Kıpçaklar**, 3.Baskı, çev. Kürşat Yıldırım, İstanbul, Selenge Yay., 2019, s.42.; Kurat, **IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s.72.; Asım Korkmaz, **Orta Çağ Doğu Avrupasının Güçlü Cengâverleri Kuman/Kıpçaklar**, İstanbul, Ötüken Yay., 2019, s.23.

Kimekler, İbn Hurdadbih'nin anlatısına göre VIII. yüzyılın son çeyreğine doğru yavaş yavaş teşkilâtlanmaya başlayan bir topluluk olmuştur. Tarihçi B. Kumekov'a göre Kimekler tıpkı Kıpçaklar gibi Köktürklerin batı kanadını oluşturmuşlardır. Kimekler, VIII. yüzyılda Köktürk Kağanlığının ve sonra XIX. yüzyılda Uygur Kağanlığının yıkılmasının ardından Eymur, Bayundur, Tatar gibi kuvvetli boyların da katılımıyla 7 adet boydan oluşan federe bir yapı kurmuşlardır. Bu boyların haricinde zamanla 12 adet boyun birleşmesiyle Kimeklerin temeli de oluşmuştur.² İrtiş ırmağı yakınlarında oluşan Kimek birliği ile ilgili önemli bilgiler veren Arap kaynakları (Yakubî, İstahri, İbn Havkal, İbn el Fakih, İbn Fadlan...) Kimeklerin o dönemde büyük ve güçlü bir kağanlık olduğunu vurgulamışlardır.² Tarihçi Peter B. Goldēn, Arap kaynaklarının verdiği bilgilerin ışığında Kimeklerin samur kürk satışını da² göz önünde bulundurup Kimeklerin daha çok ticaret ile büyüyen ve ticaret yollarının bol olduğu işlek, büyük bir sahayı elinde bulundurduğunu söylemektedir.² Kimeklerin doğusunda bulunan Kıpçaklar, İrtiş bölgesine geldiklerinde kaynaklarda ilk olarak Kimeklerden ayrı bir oluşum olarak bahsedilmiştir. Özellikle yazarı bilinmeyen *Hudūd el Alem*'de Kimeklerin Kıpçaklardan daha büyük bir boy olduğu ve Kıpçak yöneticilerinin onlar tarafından atandığı yazmaktadır. Kimekler, bu zamanda Türk bozkır töresine uygun şekilde yendikleri Kıpçakları da içlerine dahil ederek Türkistan bölgesinin merkezinde (günümüzdeki Kazakistan sahası) daha da güçlenmişlerdir. Bu süre zarfında kaynaklarda *Kuman* olarak geçen boyların ise Kimeklerin batısında hayat sürdürdükleri tahmin edilmektedir.² Bu federe oluşum sürecinin devam ettiği X. yüzyılda Kuman ve Kıpçak boylarının karışımı da olmuştur.² Kendi içlerinde giderēk güçlenen Kıpçakların Kimekler arasında da güçlenmesi bu federe kağanlığın da zayıflamasına neden olmuştur.² Nitekim ilerleyen süreçte Kıpçaklar, Kimekler üzerindeki baskılarını daha da arttırarak Kimek bakiyelerini teker teker kendilerine bağlamışlardır.²

² Bolat Kumekov, "Kimekler", **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.767.

² M.Kemal Özergin, "Kimekler", **Türk Dünyası El Kitabı**, C.I, 2.Baskı, Ankara, 1992, s.161.; Gerdizi'nin *Zey'nül Ahbar*'da verdiği bilgiye göre İrtiş ırmağının ismi de Kimeklerin oluşum destanından gelmektedir. Bu konu hakkında ayrıca bkz.: Ahincanov, **a.g.e.**, s.101-104.

² Özergin, **a.g.m.**, s.171-171.⁵

² Peter B. Golden "Kimekler'Ve Yemekler", **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.758.; Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, s.240.

² Horvarth, **a.g.e.**, s.42.⁵

² Uydu Yücel, **Kuman/Kıpçaklar**, s.481.⁶

² S.G. Agajanov, "The States of the Oghuz, the Kimek and the Kipchak", **History of Civilizations of Central Asia**, C.IV, Unesco Publishing, 2005, s.76-77.; Özergin, **a.g.m.**, s.166.

² Bolat Kumekov, "Kıpçak Hanlığı", **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.776.; Fakiya Meşvedenkızı Şamşidenova, "Kıpçakların Türk Halklarının Etnogenezindeki Rolü", çev. Almagül İsina, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.153, 2004, s.143-147.

Kıpçakların teşkilâtı da klasik bozkır teşkilâtı şeklinde olmuştur. Diğer Türk boyları gibi Kıpçaklar da batı yönünde ilerledikçe içlerine yeni boyları ve urugları katarak kendi ordularını güçlendirmişlerdir. Bu otoriteyi kabul etmeyen bazı boylar ise daha farklı alanlara göç etmişlerdir.² Kıpçaklar, Kimek gücünün zayıflamasının ardından günümüz Kazakistan'ının merkezinden Aral Gölü'nün civarına ve sonra da Harezmi coğrafyasının kuzeyine kadar gelmişlerdir.² Kıpçaklar, XI. yüzyılın ortalarına doğru ise⁰ yakınlarında bulunan Oğuz boylarıyla komşu olmuşlardır.² Bu zamanda Selçuklu Devletinden Çağrı Bey'in¹ bazı Kıpçak beyleri ile küçük ittifaklar yaptığı da bilinmektedir.² Kıpçaklar, önlerinde bulunan Peçenek, Uz ve başka Türk boylarıyla da mücadele ederek hızlı bir şekilde Ten ırmağının yakınına kadar ilerlemişlerdir.² Özellikle Oğuzları iten Kıpçaklar, Peçeneklerin de bu yolla batıya doğru ilerlemesine neden olmuş ve Hazar Kağanlığının zayıfladığı yıllarda bölgedeki siyasi boşluktan fazlasıyla yararlanmışlardır.²

Kuman/Kıpçaklar (bundan sonra böyle yazılacaktır) 1054'te ise Rus topraklarına kadar gelmiş ve Kiyev'in güney kısmında Doğu Slavlarıyla (Ruslarla) komşu olmuşlardır.² Rusların daha zayıf ve knyazlık halinde olduğunu gören Kuman/Kıpçaklar özellikle Kiyev, Çernigov, Pereyaslav şehirlerinde kalıcılıklarını sağlamak için Ruslarla mücadele etmişlerdir. Bu dönemde Kuman/Kıpçakların bulundukları saha Ten-Tula, Balkaş, Kuban ırmaklarını da içine alarak İtil Bulgarlarının yaşadığı sahalara kadar genişlemiştir.² XI. yüzyılın ortalarına⁶ doğru bazı Kuman/Kıpçak boyları da önlerindeki Peçenek boyları gibi Tuna ırmağının kıyılarına kadar gitmişlerdir. Peçeneklerin ve Uzların Karadeniz'in kuzeyindeki sahadan doğu yönlü tazyiklere maruz kalması, Deşt-i Kıpçak'taki yeni göç yollarının açılmasına ve Kuman/Kıpçakların hızlıca Bizans sınırlarında görülmesine neden olmuştur.

² Kuman/Kıpçaklarda -tıpkı Peçenekler gibi- devlet oluşumunu olup olmadığı konusu tartışılmıştır. Çok büyük coğrafyaya yayılan Kuman/Kıpçak boylarının merkezî bir sistem ve idare şekli oluşturamaması, her bölgedeki Kuman/Kıpçak başbuğlarının kendi askerleri ile çeşitli siyasi ittifaklara girmeleri bu konuyu daha da perçinlemiştir. Kumekov "Kıpçak Hanlığı" makalesinde bu konu üzerine durarak Kimek devletinin varisleri olan Kıpçakların bir devlet gibi yönetildiğini söylemektedir. Kumekov, **Kıpçak Hanlığı**, s.776-780.; Ayrıca bkz.: Korkmaz, **a.g.e.**, s. 135-140.

² Rasonyi, **Doğu Avrupada Türklük**, s.123.; Kumekov, **Kıpçak Hanlığı**, s.776.

² Ahincanov, **a.g.e.**, s.178-180.; Agacanov, **a.g.e.**, s.108.

² Golden, **a.g.e.**, s.327.

² A. Bruce Boswell, "The Kipchak Turks", **The Slavonic Review**, C.VI, S.16, 1927, s.71.; Uydu Yücel, **Kuman/Kıpçaklar**, s.48.; Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, s.327; Bela, **a.g.m.**, s.128.

² Uydu Yücel, **Hazar Hakanlığı**, s.451-453.

² "Rusların kendi yıllıklarında ilk defa Kuman/Kıpçaklardan bahsetmesi 1055 yılında Pereyaslav knyazlığı ile başbuğ Boluş'un ilişkileri yüzünden olmuştur." Bkz.: Muallâ Uydu Yücel, "Rus Kaynaklarına Göre: Kuman/Kıpçakların Güney Rus Bozkırlarına Yaşadıkları Sahalar", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.132, 2001, s.64.; Horvarth, **a.g.e.**, s.4.; Elmewali Tamim, "Cumans and Russians (1055-1240)", **Chronica**, C.XI., Hungary, 2011, s.202.; Yeremeyev, **a.g.m.**, s.669.

² Uydu Yücel, **Kuman/Kıpçaklar**, s.484.

Kuman/Kıpçakların Bizans ile ilişkileri tıpkı soydaşları Peçenekler gibi değişken olmuştur.² Peçenekler Kuzey Karadeniz topraklarından Tuna coğrafyasına gittiklerinde² Bizans imparatorluğu uzun yıllar onlarla mücadele etmiştir. Tuna ırmağının kışın donması özellikle Peçeneklerin bu ırmağın üstünden geçerek karşıdaki bölgeleri yağmalamasına ve Bizans'ın hakimiyetinde bulunan Trakya civarlarına kadar akınlar yapmasını kolaylaştırmıştır. Peçenekler bu sıralarda kendilerini batıya doğru iten Kuman/Kıpçaklardan bazı başbuğları ise Bizans imparatorluğuna karşı ittifak olmaya çağırmışlardır. İlk kez Bizans'ın başında imparator VIII. Mikhail Dukas bulunurken Tuna'nın güneyine kadar gelen bazı Kuman/Kıpçak boyları, imparator Aleksios Komnenos zamanında da Peçeneklerle birlikte Bizans üzerine akınlar yapmışlardır.² Bitmek bilmeyen Peçenek akınlarının devam etmesi üzerine Bizans imparatoru 1087'de sınır güvenliğini sağlamak için Silistre'de bir savaşa hazırlanmıştır. Peçenekler bu savaşa tıpkı kendileri gibi tahta savaş arabaları ile ünlü Kuman/Kıpçakları çağırmışlar² fakat onların savaş alanına gelmesini beklemeden gidip kazandıkları savaşın bütün ganimetlerini kendi aralarında paylaşmışlardır.² Kuman/Kıpçakların aleyhine gelişen bu olay büyük iki Türk boyu arasında bir kırılmaya neden olmuştur. Bizans imparatorluğu bu olayı da fırsat bilip politik bir hamle yapmış Peçeneklere karşı kinlenen Kuman/Kıpçakları kendi tarafına çekmiştir. Anna Komnena'nın anlatımıyla Peçenekler, Bizans'ın yanında yer alan ve yiğitlikleri ile öne çıkan Bonyak ve Togurkan önderliğindeki Kuman/Kıpçaklar tarafından 29 Nisan 1091 tarihinde Lebunium konumundaki savaşta kökleri kazınırçasına yenilmişlerdir.² Bu savaş sonrası Peçeneklerin bölgedeki hakimiyetleri çok derinden sarsılmışken Bizans imparatorluğu,

² Nurdan Kumru, **a.g.t.**, s.89-91.; Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarında Türkler**, s.413.

² Peçeneklerin Kuman/Kıpçak baskısına maruz kalarak Karadeniz'in kuzeyindeki bölgeyi boşaltmaları her iki boyun tarihi için de bir dönüm noktası olmuştur. Zira Peçenekler artık varlıklarını daha ziyade Balkanlarda sürdürürken Kuman/Kıpçaklar da Karadeniz'in en güçlü boyu olmuştur. Deşt-i Kıpçak'ın kısa sürede bu kadar hızlı Kuman/Kıpçak akınlarına uğraması ileriki zamanlarda hızlı bir şekilde bölgedeki etnik değişimleri de beraberinde getirmiştir. Karadeniz'in kuzeyi için -önemli bir Rus tarihçisi olan- Golubovskiy '*Peçenegi, Torki I Polovtsi Do Naşestyive Tatar*' adlı eserinde bu olayları şu şekilde anlatmaktadır. "*Kuman/Kıpçaklar tarafından yerlerinden kovulan Uzlar, artık daha büyük bir güçle Peçenekler ve Rusya üzerine saldırmak zorundalardı. İşte Peçeneklerin Tuna Nehrine ve onun ötesine doğru yerleşmeleri bu dönemde başlamıştır. Daha önce gördüğümüz, Kedranus'un vermiş olduğu bilgiye göre Balkan yarımadasına önce 20.000 kişi ile Kegen, onun ardından da 80.000 kişi ile Tirah gelmiştir. Bu arada Uzlar, 1064 senesinde Tuna Nehri kıyılarında belirmiş ve sonra da bu nehri aşmışlardır. Ancak eski düşmanları Peçenekler ve salgın hastalık, zaten zayıf düşmüş ve yenilmiş bu boya son darbeyi vurup tüketmiştir. Dedelerimiz (Ruslar) şimdi artık daha tehlikeli ve güçlü bir düşmanla (Kuman/Kıpçaklar) baş etmek zorundalardı. Peçeneklerin ve Uzların çekilmeleri, Kuman/Kıpçaklar için karşılarında artık bir rakibin kalmaması demektir. Şimdi Güney Rusya bozkırlarının tek hakimleri onlardı ve bütün güçlerini tamamen serbest şekilde, ufak knezliklere bölünmüş olan Rus topraklarını mahvetmek üzere kullanabilirlerdi. Artık Rus köylerinin ve şehirlerinin yakılmadığı bir tek yıl bile geçmeyecektir."* Nurdan Kumru, **a.g.t.**, s.108-110.

² Muallâ Uydu Yücel, "Selçuklu Çağında Kuman/Kıpçaklar", **TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi**, S.12, 2014, s.79.

² Kurat, **Peçenekler**, s.207. ⁷

² Kurat, **Peçenekler**, s.214. ⁷

² Szilvia Kovacs, "The Cumah Campaigns 1091", **Golden Horde Review**, S.3, 2014, s.180-181.

Kuman/Kıpçaklar ile yapılan ittifakın meyvesini en iyi şekilde almıştır.² Bu olaylar sonucunda Bizans sınırına kadar gelen Kuman/Kıpçak boyları ilerleyen tarihlerde bazen Bizans üzerine akınlar yapmış, bazen de Bizans için ücretli asker olarak hizmet vererek bölgedeki varlıklarını sürdürmüşlerdir.²

Bizans'ın batısında olduğu gibi doğusunda da bulunan Kuman/Kıpçaklar, yayılım olarak Karadeniz sahilinin kuzey tarafını tamamen kaplamışlardır. İtil ırmağını geçen Kuman/Kıpçaklar, çok hızlı bir şekilde hareket etmişler ve XII. yüzyılın başında bir ucu Bizans sınırında bir ucu da İtil'de olacak şekilde dönemlerinin en güçlü askerî birliklerini oluşturmuşlardır. Bu dönem (1090-1100) Kazanlı tarihçi Akdes Nimet Kurat tarafından da Kuman/Kıpçakların en güçlü dönemi olarak tanımlanmıştır.² 1100 yılında Gürcüler ile temasa geçen Ten ve Kuban ırmakları arasındaki Kuman/Kıpçak boyları, Gürcülerle özellikle Selçuklu devletinin Kafkas topraklarına yayılmaması için ittifak yapmışlardır.² Kuman/Kıpçak başbuğu Atrak'ın kızıyla evlenen Gürcü kralı David, siyasi akrabalık yoluyla Tiflis merkez olmak üzere krallığını korumak istemiştir.² Rus knyazı Monomah³ın knyazlığının sınırında⁷ biriken Kuman/Kıpçak gücünü uzaklaştırmak istemesinin de etkisiyle, 220.000 kişiyi bulan bu kalabalık nüfus² zamanla Gürcü sarayını⁷ da cezbetmiş ve Başbuğ⁸Atrak, 40.000 kişilik ordusu ile bölgede büyük bir kuvvet oluşturmuştur.² Bu kalabalık ordu o zamanlar Kafkaslara kadar⁹ ulaşan Selçuklulara saldırmış ve Tiflis şehrinin Gürcü krallığının başkenti olmasında en büyük paya sahip olmuştur.² Bu olaydan kısa bir süre sonra 1124 yılında Kuman/Kıpçaklar ile Gürcülerin arası Gürcülerin Derbent Geçidi'nde bulunan bazı Kuman/Kıpçak boyları üzerine

² Kommena, **Alexiad**, s.248-251.; Uydu Yücel, **Balkanlarda³Peçenekler**, s.723-724.; Bizans'ın bu zamanlardaki durumu tamamen Kuman/Kıpçakların 40.000 kişilik takviye gücüne bağlıydı. Ünlü Bizans tarihçisi Georg Ostrogorsky'e göre "*imparatorluğun kaderi Kuman/Kıpçak beylerinin elindeydi.*" Bkz.: Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.333.; Rasyonu ise bu zamanları "*Bizans, Peçenekler ve Kuman/Kıpçaklar karşısında II. Mehmet zamanındaki gibi çökmüş, bitik bir durumdaydı.*" diyerek anlatmaktadır. Rasyonu, **Tarihte Türklük**, s.183.

² Ionnas Zonaras, **Tarihlerin Özetleri**, çev. Bilge Umar, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yay., 2008, s.170.; Niketas Khoniates, **Historia**, çev. Fikret Işıltan, Ankara, TTK Yay., 1995, s.17., 91.; Istvan Vasary, "Cuman Warriors in the Fight of Byzantium with the Latins", **Acta Orientalia Hungarica**, S.57, Budapest, 2004, s.265-266.; Yusuf Ayönü, **Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI.XII.Yüzyıllar)**, s.65.; Yonca Anzerlioğlu, "Bizans İmparatorluğu'nda Türk Varlığı", **Türkler Ansiklopedisi**, C.VI, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.277.

² Kurat, **IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s.79.

² Mehmet Çoğ bu ittifakı Kuman/Kıpçakların Rus baskısını, Gürcülerin de Selçuklu baskısını hafifletmek için kurduğunu söylemektedir. Bkz.: Mehmet Çoğ, "Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, C.X, S.19, s.60.

² Gökbel, **a.g.e.**, s.56.

² Alasania, **a.g.m.**, s.795.

² Salim Cöğçe, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar'ın Rolü", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986 Bildiri Kitabı**, haz. Mehmet Sağlam- Bayram Kodaman, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 1988, s.480.; Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s.84; Uydu Yücel, **Kuman/Kıpçaklar**, s.488.

² Ergin Ayan, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi**, S.3, 2009, s.115-117.; Aynakulova, **a.g.m.**, s.4.; Kızıoğlu, **a.g.e.**, s.117.; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.77.

saldırmamaları üzerine açılmıştır. Ayrıca Rus knyaz Monomah'ın 1125 yılındaki ölümünden sonra Atrak liderliğinde gelen boyların çoğu yurtlarına dönerken bazı Kuman/Kıpçaklar boyları ise Gürcülerin arasında kalıp onların topraklarına yerleşmişlerdir.² Gürcülerin en kuvvetli döneminde onların yöneticisi olan Kraliçe Tamara'nın annesinin de bu Kuman/Kıpçaklar arasından olduğu bilinmektedir. Bu dönemden sonra da Gürcülerin oturduğu yerlere bir Kuman/Kıpçak göçü daha olmuştur. Kuman/Kıpçaklar bu göçlerle birlikte Gürcü kaynaklarında Eski Kıpçaklar ve Yeni Kıpçaklar olarak kayıt altına alınmışlardır.² Kuman/Kıpçaklar Gürcülerin en parlak zamanlarında onların askerî gücünü oluştururken daha ileriki tarihlerde yerleşik hayata geçerek bölgedeki etnik yapıyı da etkilemişlerdir.² Kafkasya'nın kuzeyindeki Kuman/Kıpçaklar ise daha sonra kurulacak olan Altın Orda devletine tâbi olmuşlardır.²

8

4

Bazı Kuman/Kıpçak boyları ise II. Bulgar devletinin de kuruluşunda bulunmuşlardır.² Kuman/Kıpçaklar, II. Bulgar devletinin kuruluşuna neden olan Asen ve Peter (Petro?)² kardeşlerin 1185'teki isyanında Bulgar-Ulah birliklerine destek vermişlerdir.² Makedonya, Vratsa, Tırnova civarında bulunan Asen ve ordusu bölgede hakimiyeti eline alırken Asen'den sonra 1199 yılında Bulgar devletinin tahtına geçen (Asen ve Peter'in küçük kardeşi) Kaloyan önderliğinde bir kuvvet Çorlu'ya kadar gelmiş ve Bizans topraklarını yağmalamıştır. Kuman/Kıpçak kökenli bir kızla evli olan Kaloyan döneminde Balkanlardaki her askerî harekatta gücünü hissettiren bu boylar, Kaloyan'ın ardından Bulgar kağanı olan Boril zamanındaki isyanlara da katılmış ve II. İvan Asen'in tahta çıkmasını sağlayıp bu devlette hizmetlerine devam etmişlerdir. Fakat 1237 yılından sonra Moğolların doğudan gelişiyle birlikte kaçan bazı Kuman/Kıpçak boyları önce Latinlere sonra da Bizans ordusu içine katılmışlardır. Bu boylar bir süre sonra Bizans'ın batı bölgelerine yerleştirilmiştir.² Bulgar toprakları içinde kalan boylar bu devlet içinde askerî olduğu kadar siyasi olarak da güçlenmişlerdir. Nitekim devletin başındaki hükümdarların bu boylar içinden çıkması da bunu

8

² Alasania, **a.g.m.**, s.796. 8

1

² Kırzioğlu, **a.g.e.**, s.122.; Gülnisa Aynakulova, **a.g.m.**, s.4. 2

² Golden, **a.g.e.**, s.331. 8

3

² Mehmet Kıldıroğlu, "XII.⁸ Yüzyıldan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Gürcistan Kıpçakları", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.41, 2020, s.232.; Coğ, **a.g.m.**, s.67.

² Ayşe Kayapınar, "Kumanlar ve İkinci Bulgar Devleti", **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.812-813.

² Asen ve Peter kardeşlerin kökeni hakkında geçmişte⁶ 3 fikir öne sürülmüştür. Bunlar Bulgar, Ulah, Kuman/Kıpçak kökenliliğidir. Fakat genel olarak kabul edilen görüş onların Kuman/Kıpçak kökenli olduklarıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Vasary, **Osmanlı Öncesi Balkanlarda Doğulu Askerler: Kumanlar ve Tatarlar**, s.46-54.

² Vasary, **a.g.e.**, s.55.; Stoyanov, **a.g.m.**, s.800. 7

7

² Gökbel, **a.g.e.**, s.85.; Uydu Yücel, **Kuman/Kıpçaklar**, s.497-498.

açık bir şekilde göstermektedir. Moğol saldırıları sonrası 1280 yılında Bulgar topraklarında kalan Kuman/Kıpçaklardan Terter adlı bir komutan Bulgar devletinin başına geçmiştir.² Çok fazla bir zaman geçmeden ise Terter önderliğindeki Kuman/Kıpçak boyları Altın Orda Devleti içerisinde kuvvetli bir komutan olan Nogay Mirza'ya itaat etmiştir. Bölgede kendi başlarına karar alamayan ve otonom şekilde Altın Orda devletine bağlı olan Bulgarlar, zamanla bu bölgede zayıflamış ve Şişman sülalesinden sonra da Balkanlardaki Türk varlığının içine dahil olmuşlardır.² Kuman/Kıpçaklar, XI.⁹ yüzyılın ortasında Harezm bölgesine geldiğinde burada Oğuz Yabgu Kağanlığı ve Selçuklular ile karşılaşmışlardır.² Oğuz Yabgu kağanlığının yıkılmasında büyük bir rol oynayan² bölgedeki Kuman/Kıpçak boyları zamanla Aral çivarına yayılmışlardır. Önceleri Selçuklu devletine bağlı olarak Harezm bölgesindeki valilerin yönetiminde kurulan Harezmşah Devleti² özellikle yöneticileri Atsız'dan sonra³ Kuman/Kıpçaklar ile oldukça yakın ilişkilerde bulunmuşlardır.² Harezm bölgesindeki Kuman/Kıpçaklar ile ilk temas Harzemşahların kuzey sınırlarını korumak istemeleri sebebiyle olmuştur.² Çünkü Kuman/Kıpçakların en güçlü olduğu zamanlar bu döneme denk gelirken doğudan da sürekli yeni göç dalgaları ile birçok boy bu sahaya gelmeye başlamıştır. Oğuz boylarının batıya göç etmesiyle boşta kalan sahalara hızlıca ilerleyen Kuman/Kıpçaklar, Gazne valisi Hacib Altuntaş ile de temasa geçmişlerdir. XI. yüzyılın sonunda Selçuklulardan bağımsızlıklarını kazanan Harezmşahlar, Oğuzların da aradan çekilmesi ile Kuman/Kıpçak boyları ile komşu olmuşlardır.² Harezmşahların atılgañ bir yöneticisi olan Atsız², 1132-1133 yıllarında Cend bölgesi üzerine yürümüş ve buradaki Kuman/Kıpçaklar üzerinde kendi hakimiyetini oluşturmuştur. Atsız, buradaki boyları ikiye ayırarak Kuman/Kıpçakların büyük ve birleşik bir güç oluşturmalarını engellemiştir. Bu ayrılan boylardan bazıları eskiden Kimeklerin oturduğu sahanın batısına gitmiş, bazıları ise 'Ender ez-Kıpçak' olarak bilinen yere gitmişlerdir. Ender ez-Kıpçak bölgesindeki boylar yaylak olarak İrtiş vadisini, kışlak olarak da Çu-Talas arasındaki bölgeyi kendilerine yurt tutmuşlardır. Bu boyların merkez şehri ise Sercan M. Ahincanov'un deyişiyle Deşt-i Kıpçak'ın merkezi olan Sıgnak şehri olmuştur. Azak

² Fatma Rodoplu, "İkinci Bulgar Devletinin Kuruluşunda Kumanklar", *Avrasya Etüdləri Dergisi*, C.L, S.2, 2016, s.230.

² Gökbel, **a.g.e.**, s.86.; Stoyanov, **a.g.m.**, s.805.; Kayapınar, **a.g.m.**, s.816-817.

² Rasonyi, **Doğu Avrupada Türklük**, s.123.; Kumekov, **Kıpçak Hanlığı**, s.776.; Agacanov, **a.g.e.**, s.108.

² Faruk Sümer, **Oğuzlar**, 2.Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., 1972, s.59.; Ahincanov, **a.g.e.**, s.198.

² Aydın Taneri, "Hârizmşahlâr", **DİA**, C.XVI, 1997, s.228. ³

² İbrahim Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, 2.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1984, s.65.

² Erol Keleş, "Harezmşah-Kıpçak Münasebetleri ve Harezmşah Ordusunda Kıpçak Unsurları", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.34, 2021, s.161.

² Aydın Usta, "Moğol İstilası Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Harezmşahlar Devleti", **Türkler Ansiklopedisi**, C.IV, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.897.

bölgesinin kuzeyindeki boylar ise daha sonra Ural Dağları'nın güney kısımlarına yayılmış ve bölgedeki Bulgarlarla birlik olmuşlardır.² Fakat bu sefer sonucu⁹ Atsız ile Sultan Sencer'in arasındaki anlaşmazlıklar artmış ve iki taraf arasında 1138 yılında bir savaş patlak vermiştir. Atsız'ın ordusunda Cend seferinin sonucunda kendi tarafına geçen çok sayıda Kuman/Kıpçak askeri hazır bulunmuştur.² Atsız'ın ölümünden sonra tahta geçen İl Aslan döneminde, Kuman/Kıpçaklarla ilgili kayıtların az olması her iki taraf arasında sakin bir ilişkinin olduğu yönünde yorumlanmaktadır. İl Aslan'dan sonra Harezmşah tahtına oturan Tekiş, Kuman/Kıpçaklar ile babasına göre daha yakın ilişkiler kurmuştur. Yalnızca Harezmşahlar döneminde değil tüm Türk tarihinde de önemli bir hatun olan Tekiş'in karısı Terken Hatun'un, Kuman/Kıpçakların Uran boyuna mensup olması bu bağlantıyı daha da sağlamlaştırmıştır.² Bu dönem sırasında Harzemşahların kuzeyindeki topraklarda güçlü bir Kuman/Kıpçak başbuğu olan Alp Kara, Harezmşahlar devletine bağlılığını bildirmiştir.³ Tekiş 1182 yılında bu güçlü ordunun da yardımıyla devleti üzerinde artan Karahıtay baskısını engellemiştir. Terken Hatun bu dönemde akrabası olan boyları önemli bölgelere askerî güç olarak konuşlandırmaya başlarken aynı zamanda Kuman/Kıpçak beylerini de devlet içerisinde vali olarak atamıştır.³ Bu sınırsız imtiyaz ilk başlarda Harezmşahlar için olumlu yönde devam etse de artan nüfûz ve nüfus, ileriki yıllarda iki taraf arasında anlaşmazlıklara neden olmuştur.³ Bu anlaşmazlıklar ilk olarak Tekiş'in ölümünden sonra onun yerine geçen oğlu Muhammed Harezmşah döneminde açığa çıkmıştır. Zira Tekiş'in karısı ve Muhammed Harezmşahın da annesi Terken Hatun, Kuman/Kıpçak boylarını hükümdar oğlundan ayrı bir güçle idare etmiş ve Kuman/Kıpçaklar da bu emirleri kendilerine fırsat bilip ordu içinde istedikleri düzeni tahsis etmişlerdir. Karmaşık ilişkiler en sonunda hükümdar ile ordusu arasında anlaşmazlıklara ve güven eksikliğine neden olmuştur.³ 1216 yılında kendisine⁰tâbi olan bazı boyların isyanlarını bastırmak için harekete geçen Muhammed Harezmşah, bu bölgedeki Merkitler üzerine sefer yapan Sübetay, Cebe ve Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci'nin de bulunduğu bir ordu ile Irgız ırmağı kıyısında karşılaşmıştır. Harezmşah ordusu, içindeki Kuman/Kıpçak askerlerinin³ bu sefer esnasında kolayca dağılması ile büyük bir şok yaşamış hatta hükümdar Alaeddin

² Ahincanov, **a.g.e.**, s.211. ⁹

7

² Cüveynî, **Tarih-i Cihan Gûşa**, s.256.; Usta, **a.g.m.**, s.898.⁸

² Cüveynî, **a.g.e.**, s.117.; Ahincanov, **a.g.e.**, s.215., Usta, **a.g.m.**, s.899.

³ V. V. Barthold, **Moğol İstflâsına Kadar Türkistan**, ha2. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK Yay., 1990, s.363.

³ Dimitry Timokhin- Vladimir Tishin, "Khwarezm, the Eastern Kipchaks and Volga Bulgaria in the Late 12-Early 13th Centuries", **The Golden Horde in the World History**, ed. Rafael Khakimov-İlnur Mirgaleyev, Kazan, 2017, s.26.

³ Barthold, **a.g.e.**, s.371. ⁰

2

³ Timokhin- Tishin, **a.g.m.**, s.28. ³

3

³ Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, s.138.; Boswell, **a.g.m.**, s.80.

Muhammed, oğlu Celâleddin sayesinde canını zor kurtarmıştır.³ Kuman/Kıpçakların⁰ Harezmşah Devleti içerisindeki son büyük krizleri ‘Otrar Faciası’ olarak bilinen olay olmuştur. Cengiz Han’ın Moğol sınırlarını genişletmeye devam ettiği yıllarda Müslüman tüccarlardan oluşan bir heyetin 1218’de Otrar’da alıkonulması ve ardından alı konulan tüccarların sorgusuzca öldürülmesi Moğol-Harezmşah ilişkilerinde büyük bir kine neden olmuştur. Bu olay aynı zamanda Moğolların batıya doğru başlattığı büyük seferlerinin başlamasına da bir bahane olmuştur.³ Bu olayın fitilini ateşleyen isim ise Terken Hatun’un kuzeni olduğu düşünülen Gayır Han (İnalcık),³ adlı Kuman/Kıpçak kökenli bir vali olmuştur.⁷ İlk başlarda içinde⁰ bulundukları devletin en büyük askerî gücünü oluşturan Kuman/Kıpçaklar, Harezm Devleti içinde gittikçe güçlenip merkezî otoriteden kopmuş ve akrabaları Terken Hatun’un da gücünü arkalarına alınca Harezmşah ordusundaki disiplinlerini kaybetmişlerdir. Kuman/Kıpçaklar, Moğolların kesin galibiyeti ve Terken Hatun’un esir düşmesiyle sonuçlanan olaylar silsilesi içerisinde Deşt-i Kıpçak’ın doğusundan batı yönlü göçlere girişmişlerdir. Harezmşahlar Devleti’nin Moğol darbesinden sonra zayıflaması ve Muhammed Harezmşah’ın oğlu Celâleddin Harezmşah’ın batıya doğru kaçması sonucunda Kuman/Kıpçaklar ile Harezmşahlar arasında son olay Gürcistan coğrafyasında yaşanmıştır. Gürcülerin 1225 yılında Kafkas milletlerinden oluşturduğu orduya Kuman/Kıpçakları da dahil etmeleri Celâleddin Harezmşah’ın Tiflis üzerine yaptığı seferde dikkatini çekmiştir. Harezmşah hükümdarı, kuşatma esnasında bir sancak fark etmiş ve Gürcüler içerisindeki Kuman/Kıpçaklara mektup yazarak Türk geleneklerine has olan ekmek ve tuz hakkı³ üzerinden bu boylara babasının ve

³ Ahincanov, **a.g.e.**, s.233.; Barthold, **a.g.e.**, s.394-396. ⁵

³ Mehmet Ali Çakmak, “Moğol İstilas ve Harezmşahlar İmparatorluğu’nun Yıkılışı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.IV, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.907-910.; Barthold, **a.g.e.**, s.422-423.; Rene Grousset, **a.g.e.**, s.247-248.; Ayrıntılı bilgi için bkz.: Özkan İzgi, “Harezmşah ve Moğolların İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi”, **Türk Kültürü Dergisi**, C.XV, S.170, Ankara, 1976, s.28-35.; Ahmet Temir, “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII., ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.259.; Cengiz Han’ın 1215 yılında Çin’e sefer yapmasından sonra dönemin en güçlü devletlerinden biri olan Harezmşahlar ile çarpışmasının nedeni her ne kadar 450 kişilik tüccar kafilesinin öldürülmesi olsa da Cengiz Han, Harezmşah devletinin sınırlarındaki büyük ticaret ağının ve doğal kaynakların bol olmasını da göz önünde bulundurmıştır. Deşt-i Kıpçak’ın doğusu, Çin, Hindistan, Fars coğrafyası, İskandinavya ve Avrupa için önemli bir kavşak noktası olan Harezm bölgesinin Moğollar tarafından ele geçirilmesi Cengiz Han için büyük bir sıçrama noktası olmuştur. Cengiz Han’ın Harezmşahları yenmesinden sonra Türkistan coğrafyasına girişi ve ilerleyişi Moğolların batıya ilerlemesindeki en önemli olay olmuştur. Bkz.: Ahmet Özdemir, “Moğol İstilasının Sebepleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.300-301.; Abdülkerim Özaydın, “Hârizm”, **DİA**, C.XVI, 1997, s.217.; Peter Jackson, **The Mongols and Islamic World**, New Haven-London, Yale University Press, 2017, s.72-73.

³ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.238.; Kêmaloğlu, **Büyük Moğol İmparatorluğu**, s.35.

³ Cüneynî, **a.g.e.**, s.316-317. ⁰

³ ‘Ekmek-Tuz hakkı’ Türklerin ve Farsların tarihinde sadakâti, yiğitliği ve aziz olmayı temsil eden bir inanın simgesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mehmet Samsak, “Türk Kültür ve Edebiyatında Tuz ve Tuz-Ekmek Hakkı”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.XXXVI, S.36, 2006, s.190.

dedesinin onlar için yaptıklarını hatırlatmıştır. Bu mektubun karşılığında Gürcü ordusundaki Kuman/Kıpçaklar Celâleddin Harezmşah'ın tarafına geçmiş ve bu savaşın Harezmşahlar lehine sonuçlanmasında büyük bir rol oynamışlardır.³

1

0

Kuman/Kıpçaklar hakkında oldukça fazla bilgi veren kaynaklar olması bakımından önem arz eden Rus yıllıkları,³ Kuman/Kıpçakların yaşamı ve onların Deşt-i Kıpçak'ta bulundukları bölgeler hakkında bilgiler içermektedir.³ Rusların Kuman/Kıpçaklardan ilk defa bahsetmesi (Polovets adı ile) Başbuğ Boluş ve Pereyaslavl knyazlığı arasındaki ilişkiden dolayı 1054 yılında olmuştur.³ Kuman/Kıpçakların ve Rusların düşman olarak³ ilk karşılaşması ise 1061 yılında olmuştur. Pereyaslavl üzerine saldıran Kuman/Kıpçaklar, knyaz Vsevolod'u yenmiş ve Rus yıllıklarında "pis, murdar" imajı ile anılmaya başlanmışlardır.³ Bu tarihten itibaren¹ Kuman/Kıpçaklar ile Ruslar arasındaki mücadeleler yaklaşık 200 sene kadar sürmüştür. Tarihçiler, bu uzun süreci ikiye ayırmış ve bu ayrımın ilk safhası 1054 yılında başlayan olaylardan Vladimir Monomah'ın ölümüne (1125) kadarki zaman olmuştur.³ Kuman/Kıpçakların Rusların güneyindeki coğrafyaya gelmesinin sebeplerinden biri bu toprakların geçim kaynağı olan hayvanlar için büyük bir beslenme alanına sahip olmasıdır.³ Ayrıca Rusların Kuman/Kıpçakların önünde kaçan bazı Peçenek ve Uz boylarını himaye etmesi de bu saldırıları daha da kuvvetlendirmiştir. Bu sığınan boylar Ruslar tarafından Kuman/Kıpçak akınlarına karşı sınırlara askerî güç olarak yerleştirilmiştir.³ Ruslar daha önce hiç karşılaşmadıkları kadar büyük bir Türk baskısını hissedince Kuman/Kıpçaklara karşı kaleler inşa etmişler ve şehirlerin yanına büyük hendekler kazmışlardır. Ruslar (Pereyaslavl knyazlığı) ve Kuman/Kıpçakların 1068 yılında Alta ırmağı yakınında ilk büyük karşılaşmasının sebebi de sınır boylarına yerleştirilen Uz ve Peçenek boylarının varlığı olmuştur. Ruslar, yaklaşan bu büyük gücü gördüklerinde kısa vadeli çözümü, bazı kuvvetli boylar ile akraba evlilikleri

³ Cüveynî, **a.g.e.**, s.369.; Ahmet Toksoy, "Celal Ed-Din Harezmşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", **Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.IX, S.1, 2007, s.147.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Muallâ Uydu, "İlk Rus Yıllıklarının Türk Tarihi Açısından Önemi", **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri 6-7 Haziran İstanbul**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1997, s.126-143.

³ Uydu Yücel, **Rus Kaynaklarına Göre: Kuman/Kıpçakların Güney Rus Bozkırlarına Yaşadıkları Sahalar**, s.62.

³ Kurat, **a.g.e.**, s.77-78.

³ Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarında Türkler**, s.399-400.

³ Tamim, **a.g.m.**, s.202.

³ Mustafa Safran, **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 1989, s.202-203.; Bu tez kitap olarak basılmıştır Bkz.: Mustafa Safran, **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, Ankara, TKAE Yay., 1993; Boswell, **a.g.m.**, s.72.; Thomas S. Noonan, **Rus', Pechenegs, and Polovtsy: Economic Interaction Along The Steppe Frontier in the Pre-Mongol Era**, s.309-310.

³ Uydu Yücel, **Karadeniz'in Kuzeyinde Oğuz-Guz-Uzlar**, s.400.; Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarında Türkler**, s.100.; Yılmaz, **XVI.-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi**, s.27.

yaparak halletmeye çalışmıştır.³ Bariz Kuman/Kıpçak üstünlüğü ile geçen bu dönemde bazı Kuman/Kıpçak boyları akraba evliliğinin de yardımıyla Rus knyazlıklarının arasına katılmışlar hatta Hristiyanlıkla tanışmışlardır.³

Zamanla Rus topraklarına sokulan Kuman/Kıpçaklar, 1080 yılına gelindiğinde Kiyev ve Novgorod sınırlarına kadar yayılmışlardır. Bu gölgenin geçilmesi İtil ırmağının doğusunda olan boyların batıya doğru göç etmesini de sağlamıştır. Bu dönemde bazı Kuman/Kıpçak boyları daha da batıya gitmiş hatta Tuna'ya, Karpatlara ulaşmış,³ yukarıda da bahsettiğimiz Peçenek-Bizans mücadelesinde de bulunmuşlardır. Ruslar ile Kuman/Kıpçaklar arasındaki bu durgunluk 1094 yılından sonra bozulmaya başlamıştır. Zira Çernigov knyazı Oleg Svyatoslaviç (karısı da bir Kuman/Kıpçaktır) ordusuna kattığı bu boylar ile çevresindeki knyazlıkların üzerine saldırınca ırkdaşlarının dikkatini çekmiştir. Rus knyazları arasındaki çekişmeler zamanla savaşa dönüşmüş ve 1096 yılında çıkan savaşta Kiyev knyazlığına yollanan Türk elçiler (İtler ve Kitan) Ruslarda oluşan kinin sonucunda Kiyev'de öldürülmüştür. Bu haber üzerine Başbuğ Küre ordusuyla birlikte gelip Kiyev şehrini yağmalamıştır.³ Tüm bu olaylar sonucunda ileride büyük bir knyaz olacak olan Vladimir Monomah, Kuman/Kıpçakları Rus siyasetine karıştırmamak ve artık Kuman/Kıpçaklara haraç verilmemesi için 1097 yılında Dolob Gölü civarında Rus komutanlarla bir toplantı düzenlemiştir. Monomah, bu toplantıda artan Kuman/Kıpçak saldırılarına karşı Rusların bir direniş gücü oluşturmalarını kararlaştırmıştır. Birlik bilinci ile hareket eden Ruslar, Kuman/Kıpçakların boyunduruğundan kurtulmayı başarmış ve Vladimir Monomah Ruslar için bir devrin başlangıcına rehberlik etmiştir. Rus knyazlıklarının birliğine karşı yine de akınlarını sürdüren Kuman/Kıpçaklar, 1103 yılında yapılan bir savaşta 20'ye yakın başbuğunu kaybetmişler ve artık askerî olarak zayıflama işaretleri vermeye başlamışlardır.³ 1109 yılında da başbuğ Bonyak'ın Kiyev² knyazı Vladimir Monomah'ın başlattığı direniş gücüyle öldürülmesinden sonra Rusların cesareti yerine gelmiştir. Bu kanlı mücadeleler 1111 ve 1113 yıllarında devam etmiş ve Ruslar, Kuman/Kıpçaklardan birçok ganimet ile onların esir olarak tuttukları Uz ve Peçenekleri de kendi tarafına çekmişlerdir.³ Bu olaylar sonucunda² yukarıda da bahsettiğimiz başbuğ Atrak liderliğindeki 40.000 kişilik ordu Gürcü birliklerine katılmış ve Kuman/Kıpçaklar Kafkasya'ya

³ Golden, **Güney Rusya Bozkırlarının Halkları**, s.377. ⁸

³ Kurat, **a.g.e.**, s.76.; Boswell¹, **a.g.m.**, s.79. ⁹

³ Rasonyi, **Tuna Köprüleri**, s.87-88.; Kurat, **Peçenekler**, s.207.; Berta, **a.g.m.**, s.135.; Kumru, **a.g.t.**, s.108-110.; Kovacs, **a.g.m.**, s.180.

³ Uydu Yücel, **Kuman/Kıpçaklar**, s.486. ¹

³ Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarında Türkler**, s.115.; Tamim², **a.g.m.**, s.203. ³

³ Boswell, **a.g.m.**, s.74-75. ²

da göçler gerçekleştirmişlerdir.³ Kuman/Kıpçaklardan²boşalan bu saha ise Karakalpaklı boyları ile doldurulmuştur.³ Bu dönemde 1125 yılında yıkılan Kitan devletinin oluşturduğu bir hareketlilik ile bir başka Kuman/Kıpçak göç dalgası da Rusların sınırlarında belirmiştir.³ 1125 yılından sonra Atrak, bazı boyları da yanına alarak yeniden Ruslarla komşu olmuştur.³ Kuman/Kıpçaklar ile Ruslar arasında 1120-1180 yılları arasındaki dönem sakin dönem olmuştur. 1184 yılında ise Kiyev knyazı Svyatoslav liderliğinde Kuman/Kıpçaklar üzerine saldıran Ruslar, 7.000 Kuman/Kıpçak askerini ve 417 beyi esir etmişlerdir. Kazanılan bu zaferle birlikte Rusların Kuman/Kıpçakları yeneceklerine olan itimatları artmıştır.³ Fırsattan istifade zayıflayan Kuman/Kıpçaklara son darbeyi vurmak isteyen Novgorod knyazı İgor³ ise ordusundaki Karakalpaklılarla Kuman/Kıpçaklara saldırırsa da Rusların meşhur “İgor Bölüğü Destanı”nı oluşturacak olan bu savaşta Başbuğ Konçak’a yenilmiştir.³ Bu tarihten sonra Ruslar ve Kuman/Kıpçaklar daha da zayıflamış olsalar da XIII. yüzyıl başında Anadolu Selçuklularına karşı 1221 yılında Suğdak kuşatmasında³ ve 1223 yılındaki Moğol istilasına karşı Kalka Savaşı’nda birlikte hareket etmişlerdir.³ Moğolların ilk Deşt-i Kıpçak seferi

³ Uydu Yücel, **Kuman/Kıpçaklar**, s.488.; Çoğ, **Ortaçağ’da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar**, s.60.; Gökbel, **a.g.e.**, s.56.; Alasania, **a.g.m.**, s.795.; Kurat, **IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s.82.

³ Golden, **a.g.m.**, s.372.,379; “*V.Monomah zamanında özellikle Çernigov ve Pereyaslavl bölgelerindeki Uz, Peçenek birlikleri yerleştirilmiştir. Bu iskân hareketi zamanla Kırım ve Kuban bölgesinin Türkleşmesine sebep olmuştur. İleriki zamanlar Kiyev knyazlığı içinde de bulunan bu birlikler Karakalpaklılar adını almıştır. Kuman/Kıpçakların Gürcü ordusuna katılması bu bölgedeki Türklüğü silmeyip daha da somut hale getirmiştir.*” Bkz.: Tamim, **a.g.m.**, s.204.

³ Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, s.327.

³ Atrak’ın Gürcü damadı Dâvid’in ordusundaki hizmetlerinden sonra 1125 yılında eski yurduna dönmesinin hikâyesi şu şekilde anlatılmaktadır: Başka bir Kuman/Kıpçak beyi olan Sırçan, Atrak halen Gürcü topraklarındaiken ona bir davetiye yollamıştır. Atrak ilk olarak bu davetiye reddetmiştir ardından memleketinin türkülerini söylemesi için bir ozan yollayan Sırçan bu ozanın da reddedildiğini duyunca Deşt-i Kıpçak’ın güneylerinden bir demet otu (yavşan, pelin otu) Atrak’a yollamıştır. Atrak, Sırçan’ın yolladığı bu otu koklayınca aklına memleketi gelmiş ve Gürcü topraklarından eski yurduna geri dönmüştür. Bkz.: Yeremeyev, **a.g.m.**, s. 673.; Golden, **Güney Rusya Bozkırlarının Halkları**, s.378.

³ Uydu Yücel, **Kuman/Kıpçaklar**, s.490.; Tamim, **a.g.m.**, s.205.

³ Bazı tarihçilere göre İgor’un seferi zayıflayan Kuman/Kıpçaklara son darbeyi vurma isteği içinken bazı tarihçiler de İgor’un az bir kuvvetle kendine güvenmesini diğer knyazlıklar arasında kendini parlatma istediğine yormuştur. Bazı tarihçiler de bu seferin sadece ticaret ağını güvence alma isteği üzerine olduğuna inanmaktadır.

³ Kurat, **a.g.e.**, s.87-88.; Ayıntılı bilgi için bkz.: Muallâ Uydu Yücel, “Kuman/Kıpçaklar’ın Tarihinde İgor Destanı’nın Yeri ve Önemi”, **Belleten**, C.LXX, S.258. 2006, s.523-559.; Altan Aykut, “İgor Destanı Üzerine”, **Türk Dili Dergisi**, S.43, 1984, s.308-311.; Hasan Demiroğlu-Vladimir Andreviç Vorontsov, “İgor Alayı Destanında Türk İzleri”, **Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı**, haz. Gülten Sarıyıldız-Niyazi Çiçek-İshak Keskin-Sevil Pamuk, İstanbul, 2011, s.89-96.

³ A. Yakubovski, “İbn-i Bibi’nin, XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi”, çev. İsmail Kaynak, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. XII, s.206-227.; Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s.15-16.; Kurat, **a.g.e.**, s.90.; Yeremeyev, **a.g.m.**, s.670.

³ Riasanovsky- Steinberg, **Rusya Tarihi**, s.65-66.; Plokhý, **Avrupa’nın Kapıları: Ukrayna Tarihi**, s.55.; Kurat, **Rusya Tarihi**, s.77-78.; İlyas Kemaloğlu, **Altın Orda ve Rusya**, İstanbul, Ötüken Yay., 2015, s.69.; Golden, **Dünya Tarihinde Orta Asya**, s.133.

olarak adlandırılan bu seferler³ sonucu Moğollar, Kuman/Kıpçakları müttefik oldukları Alanlardan Kuman/Kıpçak-Moğol ‘akrabalık’ bağlantılarını³ vurgulayarak ayırmaya çalışmıştır.³ Bu taktiğin ardından³ Alanları kolayca alt eden Moğollar, daha sonra da Kuman/Kıpçakların üzerine gitmişlerdir. Yaklaşan Moğol ordusuna karşı Kuman/Kıpçaklar ise eski düşmanları olan Rus knyazlarını da yanlarına alarak meşhur Kalka Savaşı’na hazırlanmışlardır. 31 Mayıs 1223 tarihinde meydana gelen savaşta Kuman/Kıpçak ve Rus birlikleri Moğollara karşı ağır bir mağlubiyet almışlardır.³ Bu savaş sonucunda Moğollar, Başbuğ Köten ve onun damadı Galiç knyazı Mistislav’ın oluşturduğu Galiç, Kiyev, Çernigov, Somolensk knyazlarının da bulunduğu 80.000 kişilik orduyu bozguna uğratmışlardır.³

Kuman/Kıpçaklar Deşt-i Kıpçak coğrafyasında büyük bir etki bırakırken zamanla bu coğrafyada kurulan devletler içinde de hem ücretli askerlik yaparak hem de çeşitli etnik bir parça olarak bu devletleri etkilemişlerdir. Kuman/Kıpçakların büyük bir coğrafyaya yayılması da onların kısım kısım incelenmesini ve ayrılmasını gerektirmiştir.

Kuman/Kıpçakların gruplandırılmasında D.A. Rasovskiy, S.A. Pletnëva, S.G. Klyashorniy, Peter B. Golden çeşitli fikirler öne sürmüştür. D.A. Rasovskiy Kuman/Kıpçakların yazlak ve kışlak olarak bölgelerini ayırdıklarını söylemektedir.³ Bu doğrultuda 5 bölgeye ayrılan Kuman/Kıpçaklar, Türkistan bölgesindeki en eski grup İtil-Yayık grubu, Ten-Doneç grubu,³ Lukomor (Azak ve Kırım civarı denize yakında⁹ yerlerdeki) ve Tuna bölgesindeki grup olarak ayrılmıştır. Rasovskiy bu grupların birbirinden kesin çizgilerle ayrılmayan gruplar olduğunu söylemekle birlikte kısa zaman içerisinde birbirine destek olan bir yapıda olduklarını

³ Mehmet Berk Yaltrık, **Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferleri**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2014, s.46-49.; Istvan Zimonyi, “Moğolların Batı Seferleri”, çev. Şeyma Gezer, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.IV, S.1, 2019, s.421-422.

³ Tiesenhausen, **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, s.54; Bu konu hakkında bkz.: Kafesoğlu, **Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi**, s.105-136.; Cihat Cihan, “Türkler ve Moğolların Irkî Münasebetleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.278-286.; Zeki Velidî Togan, “Çengiz’in Soyu ve Kendisine Yakın Kabileler”, **Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, C.I, S.13, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Basım Evi, 1985; Zeki Velidî Togan, **Moğollar, Çingiz ve Türkler**, İstanbul, Arkadaş Matbaası, 1941, s.1-33.

³ Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s.34-36.; Uydu Yücel, **Kuman/Kıpçaklar**, s.494.

³ Altay Tayfun Özcan, **Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2010, s.23.-35.; Akdes Nimet Kurat, “Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri”, **Makaleler**, C.III, haz. Nihat Yazılıtaş-Ahmet Vurgun, Ankara, TTK Yay., 2015, s.644.

³ Kurat, **IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s.92.-94.; Boswell, **a.g.m.**, s.80.; Bu savaş hakkında Rus yıllıklarında geçen bilgiler için bkz.: Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarında Türkler**, s.596-602.; Ayrıca bkz.: David Nicolle, **Kalka River 1223**, Osprey Publisher, 2001

³ Uydu Yücel, **Rus Kaynaklarına Göre: Kuman/Kıpçakların Güney Rus Bozkırlarına Yaşadıkları Sahalar**, s.60.; D.A. Rasovskiy, “Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları”, çev. Mualla Uydu Yücel, **Tarih Dergisi**, S.40, 2004, s.172.

³ Ruslarla en çok karşılaşanlar ve Rus yıllıklarında en çok bulunan bu grup daha sonraları Kafkasya bölgesine akınlar yapan grup olmuştur. Bkz.: Uydu Yücel, **Rus Kaynaklarına Göre: Kuman/Kıpçakların Güney Rus Bozkırlarına Yaşadıkları Sahalar**, s.61.; Rasovskiy, **a.g.m.**, s.175.

da söylemiştir.³ S.A. Pletněva da yazlak-kışlak fikrini benimsemiş ve arkeolojik verilerle birlikte meşhur balballardan yola çıkarak bir ayrıma gitmiştir. Pletněva, bu doğrultuda Özi, Lukomor, Azak, Doneç, Aşağı Doneç, Ön Kafkasya, Kırım, Povoljye (Kazan) olarak 8 ayrı grup oluşturmuştur.³ Klyāstorniy, Altay-Sibīrya, Kazakistan-Aral, Tēn, Özi, Tuna, Fergana-Doğu Türkistan olarak 6 grup oluşturmuştur. Son olarak da Peter B. Golden, İtil-Yayık, Sırderya, Sibiryā olarak 3 grup oluşturmuştur.³ Tüm bu fikirler ve gruplandırma arasında en kabul gören ayırım ise D.A. Rasovkiy'nin 5 bölgeyi gruplandırması olmuştur. ²

³ Rasovskiy, **a.g.m.**, s.63. ⁴

³ Uydu Yücel, **Rus Kaynaklarına Göre: Kuman/Kıpçakların Güney Rus Bozkırlarına Yaşadıkları Sahalar**, s.60.; Uydu Yücel, **Kuman/Kıpçaklar**, s.51.

³ Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, s.328. ²

İKİNCİ BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİ’NİN TÜRKLEŞME SÜRECİ

2.1. MOĞOLLARIN TÜRKİSTAN SEFERLERİ VE TÜRKLEŞME SÜRECİNE ETKİSİ

Altın Orda Devleti’nin kuruluşu ve Moğolların Deşt-i Kıpçak coğrafyasına gelişinden önce Moğolların milletleşme ve devletleşme sürecini iyi anlamak gerekmektedir. Moğolların kökeni, millet olma süreci, Moğolların boyları ve Cengiz Han’a kadar Moğolların siyasi, sosyal durumu onların kimliğini ve kültürünü anlamak için ayrıca önemlidir. Özellikle Cengiz Han’dan sonraki Moğolların durumu ve siyasi olarak yükselişi tezimizin konusunu anlama adına bir temel oluşturma açısından ayrıca önemlidir. Zira Moğolların ve ardıllarının anlaşılması için Moğol ırkının tarihini ve Moğolların Türklerden ayrılan özelliklerini bilmek, zaman içerisinde olan değişimi de ana hatlarıyla ortaya koyabilmek adına büyük bir önem taşımaktadır. Bu şekilde Moğolların karakteristik özelliklerini ve Türklerin Moğollar üzerindeki tesirini anlamak kolay olacaktır.

Moğolların bir millet olarak tarih sahnesinde ortaya çıktığı ilk dönemler uzun süre onların komşuları olan Türklere göre karanlık özellikler taşımaktadır. Moğolların tarihi hakkında Asya Hun Kağanlığı zamanında Türklere tâbi olana kadar yeterli bir bilgiye de rastlanılmamaktadır. Bahaeddin Ögel’in Öncü-Moğol (Proto-Moğol) olarak adlandırdığı Tung-hular, Moğolların bilinen ilk ataları olmakla beraber Çin’e yakın yerlerde yaşamışlar ve dönemin zayıf boylarından oluşmuşlardır. M.Ö. III. yüzyılda Asya Hun Kağanlığı’nın kurulmasından sonra bu güçsüz boy, git gide kuvvetlenmiş ve Asya Hun Kağanlığı için de ciddi bir rakip olmuştur.³ Asya Hun Kağanlığı kağanı Mo-tun döneminde (M.Ö 209- M.Ö 174) Türklerle yaptıkları savaşta yenilgiye uğrayan Tung-hular, bu dönemde Türklerin arasında bulunarak orman tarzı yaşayış biçimini bırakıp komşuları Türkler gibi konargöçer hayat tarzını benimsemeye başlamışlardır.³ Türklerin kurduğu bu⁴devlete tâbi olan Moğollar, Asya Hun Kağanlığı’nın

³ Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C.İ, s.7.; Onat, **Han Hanedanı Tarihi Bölüm 94 A/B Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, s.6.; Ayrıntılı bilgi için bkz.: Gerard Clauson, “Türk, Moğol, Tunguz”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, çev. Eşref Bengi Özbilen, S.118 , İstanbul, 1999, s.81-96. ; Çandarlıoğlu, **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, s.18.

³ Ögel, **a.g.e.**, s.7.

⁴

⁴

yıkılışının ardından Juan-Juan Kağanlığı'nın kuruluşunda da bulunmuşlardır.³ Köktürk Kağanlığının Moğolistan coğrafyasında hâkim olduğu zamanda da yine Türklere tâbi olan Moğollar³ Köktürk Kağanlığı'nı⁴ yıkılmasının ardından Uyğur Kağanlığı (745-840) içinde de Türklere bağlı şekilde yaşamışlardır. Konuştukları dil bakımından Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna mensup olan Moğollar, görüldüğü gibi birlikte yaşadıkları Türklerle yakın ilişkiler içerisinde bulunmuşlardır. Bunula birlikte Türklerden ayrı ve daha bağımsız bir coğrafyada yaşamaya başlayan Moğolların “Moğol” ismi ile anılması ise VII. yüzyılda olmuştur. Moğol isminin ilk kez kayıt altına alınması “Meng-wu” veya “Meng-wa” şeklinde T'ang Hanedanı Çini'nin resmî tarih kitapları olan *Chiu T'ang-shu* ve *Hsin T'ang-shu* adlı kitaplarda yazılmalarıyla olmuştur.³ Moğollar, özellikle Uyğur Kağanlığı zamanında onlarla olan coğrafi yakınlıklarından dolayı Uyğur Türklerinden dini, kültürel ve bürokratik açıdan oldukça etkilenmişlerdir.³ Uyğur Kağanlığı'nın 840 yılında yıkılmasında⁸ sonra ise bu coğrafyada oluşan siyasi karmaşadan faydalanıp Çin'in kuzeyi ile Doğu Türkistan'a yakın bölgelerde Cürçen, Kitan ve Karahıtay devletlerini kurmuşlardır.³ Özellikle Karahıtaylar⁴ zamanındaki (1130-1211) Moğollar çevredeki çeşitli Türk boylarını da kendilerine bağlamışlardır.³ Cüveynî, (1226-1283) Moğollarla ilgili en önemli kaynaklardan biri olan *Tarih-i Cihangüşa* adlı eserinde Moğolların Cengiz Han öncesi parçalı bir yapıda ve boylar halinde olduğunu, bu boyların sürekli birbirleriyle savaştıklarını, bu Moğol boylarının oldukça fakir olup sadece belli başlı yiyecekleri yiyebildiklerini, zorbalığın ve hırsızlığın bu boylar için gayet normal bir davranış sayıldığını aktarmaktadır.³ Çin kaynakları bu Moğol boylarını sonradan oldukça genel bir isim haline gelecek olan “Tatar” ismiyle³ adlandırmakla beraber⁵, kendi sınırlarına

³ Enkhbat Avirmed, “Juan-Jüanların Çöküşü ve Dağılışı”, **TEKE Dergisi**, C.I, S.4, 2012, s.240.

³ Enkhbat Avirmed, “Kök-Türk Çağındaki Ku-mo-hı (Tatabı) Kabilesi”, **Türk-Moğol Tarihi**, ed. Kürşat Yıldırım, İstanbul, Yeditepe Yay., 2018, s.61.

³ Osman Gazi Özgüdenli, “Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu”, **Ortaçağ'da Türkler, Moğollar ve İranlılar**, İstanbul, Ötüken Yay. 2020, s.222.; Ahmet Taşağıl, “Göktürk Dönemi Türk Moğol Boy İlişkileri (542-745)”, **Belleten**, C.LIX, S.1, 2011, s.100.; Aynı makale için bkz.: Ahmet Taşağıl, “Çengiz Öncesi Türkler ve Moğollar”, **Avrasyanın Sekiz Asrı Çengizogulları**, s.11-28.; Ahmet Taşağıl, “Göktürk Dönemi Türk Moğol Boy İlişkileri (542-745)”, **Türk-Moğol Tarihi**, s.23-47.

³ Özkan İzgi, “Kuruluş Devrinde Uyğurlar'ın Kitanlar'a Etkileri ve Uyğur, Gazne ve Kitanlar Arasındaki Münasebetler”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.7-8, 1976-1977, s.6.; Yusufcan Yasin, “Kitan Devletinde Uyğur ve Uyğur Kültürü”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.34, 2013, s.317.

³ Osman Gazi Özgüdenli, “Moğollar” **DİA**, C.XXX, 2005, §.225.; Ahmet Taşağıl, “Karahıtaylar”, **DİA**, C.XIV, 2001, s.415-416.

³ Cüveynî, **a.g.e.**, s.308. 5 0

³ Cüveynî, **a.g.e.**, s.83. 5 1

³ “Tatar” kelimesi ilk olarak Cengiz Han'ın da babasını zehirleyen bir boy ismi iken zamanla Çin, Arap ve Rus kaynaklarında hem Moğolların hepsini hem de Moğolların ardından devlet kurup bu devlet içerisinde yaşayan Türk-Moğollar için kullanılan bir kelime olmuştur. Uzun yıllar süren Tatar kelimesinin etimolojik araştırmaları hakkında bkz.: Mustafa Kalkan, “Türk-Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi”, **Türk Kültürü Dergisi**, C.XXXIV, S.393, 1996, s.11-18.; Özkan İzgi, “Tatar Adı Hakkında”, **Emel Dergisi**, S.147, 1985, s.11-20.; İlyas Kamalov, “Tatar Adının Tarihçesi” **Avrasya Fatih Tatarlar**, ed. İlyas Kamalov, İstanbul, Kaknüs Yay.,

yakınlıklarını göz önünde bulundurarak onları ‘Ak Tatarlar’, ‘Kara Tatarlar’ ve ‘Vahşi (Barbar) Tatarlar’ olarak 3 bölüme ayırmışlardır. Cengiz Han’ın mensup olduğu aile Borçiginler ise Kara Tatarlar arasında sayılmış ve Gobi Çölü’nün kuzeyindeki boylar arasında yaşamışlardır.³ Bunların arasında Moğolların kendi aralarında daha alt boylara ayrıldığı da görülmektedir. Yine İrtiş ve Orhon ırmakları arasında Naymanlar,³ Kerayitler, Merkitler,⁵Oyratlar ve (gerçek) Tatarlar bulunmuştur. XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan bu boylar sürekli kendi aralarında mücadele ederek birbirlerine karşı üstünlük mücadelesine girmişlerdir.³ Moğol boylarından Naymanlar ve Kerayitler, Uygur kültürünü yine coğrafyadan dolayı üstlerinde epeyce hissetmiştir. Yine bu boylar arasında daha alt kollar da bulunmaktadır ki kaynakların bahsettiği kadarıyla adı bilinenler: Taycigutlar, Urutlar, Mangkutlar, Caciratlar, Barlaslar, Dörbanlar, Salcigutlar, Kadaginler, Arulalar, Baya’utlar, Korolaslar, Sulduslar, İkiresler, Kongiratlar, Celayirlerdir.³

4

5

6

Moğolların bu yapısı içinde On-on ırmağı kenarında 1155 yılında Temuçin ismiyle doğan³ Cengiz Han, babası Yêşügey’in 1167’de Moğol⁷Tatarlar tarafından öldürülmesinden sonra ailesi ile büyük bir yalnızlığa düşmüş, bu zaman aralığında da karakterinin oluştuğu bir mücadele dönemine girmiştir. Temuçin, önceden kendilerine tâbi olan fakat babasının ölümüyle birlikte dağılan Moğol boylarını yeniden toparlamak için harekete geçmiş ve babasının beylik zamanında yakın temasta olduğu Kerayit boyu reisi Tuğrul Han’ın (Wang ya da Ong Han) yanına gitmiştir.³ Zamanla kendi etrafındaki dağınık Moğol boylarını toplamaya başlayan Temuçin, Tayciut ve Tatarlar gibi kuvvetli Moğol boylarından intikamını da alarak onları tekrar kendi ailesine bağlamıştır. Türk kökenli olduğu tahmin edilen Tuğrul Han ile³ Naymanlar üzerine yapılan seferde Temuçin, Moğollar arasında başarıları ile zamanla daha da sivrilmiş ve Tuğrul Han ile andası (kan kardeşi) Cacirat boyundan Camukanın da dikkatini çekmiştir. Önce dönemin kuvvetli boy reislerinden Camuka ile sonra da Naymanlar üzerine

2007, s.11-35.; Faruk Sümer, “Tatarlar”, **DİA**, C.XL, 2011, s.168-170.; Ahmet Özdemir, “Tatarların Kökeni Meselesi”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.434-440.

³ Temir, **Moğol veya Türk-Moğol Hanlığı**, s.257.; Özgüdenli, **a.g.e.**, s.222.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdülkadir İnan, “Nayman Boyunun Soyu Meselesi”, **Belleten**, C.XXIV, S.96, 1960, s.539-545.

³ Sebahattin Ağaladağ, “Moğol Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.261-262.

³ Grousset, **a.g.e.**, s.203.

³ **Moğolların Gizli Tarihi**, s.19.

³ Cengiz Han ile Tuğrul Han’ın ilişkisi âdeta baba-oğul düzeyindeydi. Nitekim Cengiz Han’ın mensup olduğu Borçigin boyunun Moğollar arasındaki eski kudretini ve iktidarını sağlamasında Tuğrul Han’ın etkisi oldukça büyüktür.; **Moğolların Gizli Tarihi**, s.37.

³ Saadetin Gömeç, “Çingiz-nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han’ın Soyu ve Mogol Tarihinin İlk Devirleri”, **Belleten**, C.LXXXII, S.294, 2018, s.467.

olan sefer esnasında Tuğrul Han ile arası bozulan Temuçin,³ Tuğrul Han gibi güçlü⁶ bir Türk beyini de yenerek en sonunda Kerayitleri kendine bağlamayı başarmıştır.³ Üstün zekâsı ve askerî kabiliyetinin yanında Moğollar arasında oluşturduğu itaat etme, emir-komuta ve sadakat unsurlarını vazgeçilmez olarak gören Temuçin, 1196 yılında düzenlenen nispeten küçük bir kurultayda Moğolların yükselen hükümdarı olarak ‘Cengiz’ unvanını almıştır.³ Bu zaman içerisinde çevresindeki diğer Moğol boylarını tek tek kendine bağlayan Cengiz Han, 1204 yılında Uygur kökenli Tata Tonga’yı ise özellikle bürokratik işlerin düzeni için yanına danışman olarak almıştır. Bu süreçten başlayarak Moğolların içinde Uygur etkisi Cengiz Han’ın kurduğu devlette de hissedilmeye başlamıştır.³ 1206 yılına gelindiğinde ise tüm Moğol ve Moğolistan’a yakın yerlerde yaşayan Türk boylarının tek tuğ altında birleştiği büyük bir kurultay düzenlemiştir.³ Cengiz Han, 1206 yılındaki bu büyük kurultayda Moğolların âdetlerini de baz alarak yeni bir devlet sistemi ile askerî bir düzen oluşturmuştur.³ Özellikle yazarı belli olmayan *Moğolların Gizli Tarihi*’nde görüleceği üzere bu askerî sistem, klasik Türk onlu teşkilâtı baz alınarak düzenlenmiştir.³ Bu büyük kurultayda “yasa” olarak belirlenen⁶ kanunlar dizisi de oluşturulmuş ve Cengiz Han oğulları arasındaki görev dağılımını da bu kurultayda kararlaştırmıştır.³ Tüm bu düzenlemelerde ve yeni bürokratik düzende göze çarpan

³ Grousset, **a.g.e.**, s.214. ⁶

³ Kemaloğlu, **Büyük Moğol İmparatorluğu**, s.31-33.; Cengiz Han, bir Türk olan Tuğrul (Wang-Han)’ın Çaur Beki adlı kızını oğlu Cuci’ye istemiştir. Bkz.: Grousset, **a.g.e.**, s.217-218.

³ **Moğolların Gizli Tarihi**,⁶s.58.; Bu unvanın ilk kez bu yıl verildiğine dair bkz.: Temir, **a.g.m.**, s.259.; Sabehaddin Ağaladağ, **a.g.m.**, s.270.

³ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.411-419.; Cengiz Han’ın Uygur danışmanları ve katipler aracılığı ile Türk hanlarının yaptığına benzer bir şekilde soy şeceresi çıkarttığına dair bkz.: Saadetin Gömeç, “Türklerin ve Moğolların İki Boyu”, **Omeljan Pritsak Armağanı**, ed. Mehmet Alpargu-Yücel Öztürk, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Basımevi, 2007, s.468-469.; Mafiret Kemal Yunusoğlu, “Moğol Döneminde Çeviri ve Uygur Mütercimler”, **Türk Dili Belleten Dergisi**, S.68, 2019, s.8-9.; Varis Çakan, “Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü”, **Asya Araştırmaları Dergisi**, C.III, S.1, 2019, s.23-24.; Juten Oda, “Moğol-Yunan Devletindeki Uygurlardan Yol Temür Üzerine” **Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi İstanbul, 23-28 Eylül 1985: Tebliğler**, C.II, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987, s.155.; “*Bu zamanda Şigi Kutugu adlı bir Uygur (veya Tatar) bitikçi vardı ve Şigi Kutugu, Kök Debter’den sorumlu kişiydi.*”; Grousset, **a.g.e.**, s.229.; **Moğolların Gizli Tarihi**, s.67.

³ Grousset, **a.g.e.**, s.225.; İsenbike Togan Arıcanlı, “Cengiz Han Devleti’nin Kuruluş Safhaları ve Devlet Geleneği”, **Tarihte Türk Devletleri II**, Ankara, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yay., 1987, s.530-541.

³ Cengiz Han’ın en büyük komutanları Çelme, Cebe, Hubılai, Sübetay bu birliklerin başında yüksek rütbeli komutanlar olarak tayin edilmiştir.; **Moğolların Gizli Tarihi**, s.141.

³ B.Y. Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı**, 2.Baskı, çev.Abdülkadir İnan, Ankara, TTK Yay., 1995, s.155-156.; Ahmet Temir, “Türk-Moğol imparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât”, **Türk Kültürü Dergisi**, S.118, 1972, s.203-205.

³ Mehmet Akif Erdoğan, “Cengizlilerin Tarihi Üzerine Arapça Bir Parça: Tarih-i Selâtin-i Tatar Han”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.V, S.1, 2020, s.10.; Fethi Gedikli “Yasa” **DİA**, C.XLIII, 2013, s.336-337.; Yasak, Jasak olarak bilinen bu kanunların yazılı bir şekli tam olarak bulunamamıştır. Muhtemelen bu yasaklar bozkır devletlerinin sözlü geleneklerine dayalı olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle Cengiz Han’dan sonra çeşitli coğrafyalarda kurulan ve bu devletler içinde bulunan Fars bürokratlar bu yasalar hakkında parça parça bilgiler vermiştir. Bkz.: Curt Alinge, **Moğol Kanunları**, çev. Coşkun Üçok, Ankara, Sevinç Matbaası, 1967, s.31-37.; Cüveynî, **a.g.e.**, s.84-91.; George Vernadsky, “Cengiz Han Yasası”, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, C.I, s.107-132.;

şey ise Moğolların, Türklerin askerî düzeninden ve bürokratik geleneklerinden oldukça etkilendiği gerçeğidir.³ Bu gelişmeler Altın Orda Devleti bakımında da önemli olmuştur. Moğolların oluşturduğu sistem yaklaşık elli sene sonra kurulacak olan Cengizsoylu devletler içinde değişmez bir yasa olarak kabul edilmiştir. 1206 yılında yapılan kurultay ve orada alınan kararlar, Cengiz Han'ın oğulları, torunları ve onların devletlerine tâbi olan insanlar için oldukça göz önünde tutulan bir törenin temelini oluşturmuştur. Nitekim Cengiz Han'ın Türk-Moğol törelerinin karışımı şeklinde oluşturduğu bu yasalar dizisi, onun torunlarının kurduğu devletler içindeki tüm insanlar için de sosyal düzen kıstası olarak görülmüştür.

Birçok Moğol boyunu itaat altına alan ve bir devlet düzeni kuran Cengiz Han, 1206 yılından itibaren artık çevre devletlere de akınlar yapmaya başlamıştır. Cengiz Han'ın emriyle Moğollar, 1207 yılında Tangutlar üzerine, ardından en büyük oğlu Cuci liderliğindeki ordu ile³ Yenisey ve Oyrat Kırgızları üzerine, 1208 yılında Naymanlar ve Merkitler üzerine seferler yapmıştır. 1209 yılında ise Uygurların hükümdarı İdikut,³ 1211 yılında da Karluk hükümdarı Arslan kendiliğinden Cengiz Han'a tâbi olmuştur.³ Bu olaylarla birlikte Moğol ordusu Türk askerlerinin katılımıyla bariz şekilde güçlenmeye başlamıştır.³ 1215 yılında birçok Moğol komutanının katıldığı Pekin Kuşatması'nın ardından 1218 yılında büyük bir komutan olan Cebe'nin önderliğinde yine Moğol kökenli bir devlet olan Karahıtayların bakiyeleri Cengiz Han'ın hakimiyetine girmiştir. Böylelikle Karahıtaylar arasında yaşayan Türkler de Moğol ordusuna dahil olmuşlardır.

Abdülkadir İnan, "Yasa, Töre-Türe ve Şeriat", **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**, S.1, Ankara, 1964, s.107.; Cüneyt, **a.g.e.**, s.93.

³ Kemaloğlu, **a.g.m.**, s.34,50.; Michal Biran, "The Mongol Empire and Inter-Civilization Exchange", **The Cambridge World History**, C.V, ed. Benhamin Z. Kedar- Merry E. Wiesner-Hanks, Cambridge University Press, 2015, s.537-538; Temir, **Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı**, s.256., Ayrıca bkz.: Saadettin Gömeç, "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları", **Turkish Studies Dergisi**, C.I, S.2, 2006, s.1-13.; Grousset, **a.g.e.**, s.225.

³ **Moğolların Gizli Tarihi**,⁶ s.160.; Abdrasul Isakov, "Yenisey Kırgızları ile Cengiz Oğullarının Siyasi Münasebetleri (XIII. Yüzyıl)", **Siberian Studies Dergisi**, C.I, S.3, 2013, s.46-47.; Abdrasul İsakov, **Kırgız-Moğol İlişkileri IX-XV.YY**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2014, s.201-210; Bu tez kitap olarak basılmıştır. Bkz.: Abdrasul İsakov, **Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV.YY)**, Ankara, TTK Yay., 2017; Bu konu hakkında ayrıca bkz.: "Yenisey Kırgızları 1207 yılında Cengiz Han'ın gönderdiği elçileri kabul ederek Urus Inal döneminde, Moğol hakimiyetini kabul etmiştir, yüksek oranlardaki vergiler ve asker verme mecburiyeti orman halklarını ve Kırgızları tahammül edemez hale getirecektir. Bunun üzerine Tumatların isyanına Kırgızlar da katılacaktır."; Mustafa Kalkan, "Türk ve Moğol Kavimleri Arasında Kırgızların Demografik-Etnik Erime Seyirleri", **Bilig Dergisi**, S.57, 2011, s.93.

³ **Moğolların Gizli Tarihi**, s.159.; İdikut Barçuk Arttekin, "Cengiz Han'ın damadı olmuş ve onun beşinci oğlu olarak Moğollar arasından kabul görmüştür.; Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur Devleti Tarihi ve Kültürü**, İstanbul, TDAV Yay., 2004, s.36.; Saadettin Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yay., 1997, s.63-65.

³ Özgüdenli, **a.g.m.**, s.225. 7

³ Kemaloğlu, **a.g.m.**, s.34.; Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, s.143.

Gittikçe genişleyen bir devlete sahip olan Moğollar için dış ilişkiler bazında en kritik dönem ise Çin üzerine giden Cengiz Han'ın gücüne karşı bir üstünlük yarışına giren Harezmsahlar Devleti üzerine yapılan seferin zaman aralığı olmuştur.³ 1219 yılında tüm hazırlıklarını tamamlayarak sefere çıkan Cengiz Han ile oğulları Cuci, Çağatay, Ögeday, Tuluy ve büyük komutanlar Cebe, Sübetay toplamı 200.000 askeri bulan (?) bir ordu ile Türkistan topraklarına girmiştir.³ Bu seferler sonucunda Buhara, Semerkand, Hecend, Ürgenç gibi büyük çoğunluğu Türklerden oluşan şehirler Moğol ordusu tarafından yakılıp yıkılmıştır.³ Cengiz Han'ı hafife alan Harezmsahlar büyük bir bozguna uğradıktan sonra bu coğrafyada bulunan Türklerin çoğu Moğollar tarafından Cengiz Han'ın ordusuna dahil edilmiştir. Dağılan Harezmsahların ordusunda ise oldukça fazla Kuman/Kıpçak ve Oğuz boylarının olduğu bilinmektedir. Böylece Kuman/Kıpçak ve Oğuzlardan oluşan boylar Moğol ordusuna yavaş yavaş dahil edilmeye başlanmıştır. Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci ise bu esnada Türklerin hâkim olduğu Harezm bölgesinin kuzey topraklarını almıştır.³ Ebülغازi Bahadır Han bu olayı şu şekilde anlatmaktadır: “Cuci kendisine bağlı maiyeti ile Ürgenç'ten Deşt-i Kıpçak'a gitti. Cuci Han, Kıpçak'ın çoluk çocuğunu esir kılıp Kıpçak yurduna oturdu. Moğol'dan evini ve babasının verdiği kabilelerin hepsini getirdi.”³ Bu büyük toprak kazanımının ardından meşhur Moğol komutanları Sübetay ve Cebe, Moğollar ile yaptığı savaşı kaybedip savaş meydanında kaçan Harezmsah hükümdarı Muhammed Harzemşah'ın peşinden giderek Meraga, Hemedan, Erdebil, Tebriz'i de yağlamıştır.³ Kuzey Kafkasya istikâmetine doğru giden Sübetay ve Cebe'nin orduları, bu bölgede bulunan Lezgi, Çerkes ve Alanlar gibi o döneme göre küçük kuvvete sahip Kafkas milletlerinin oluşturduğu ittifak gücünü yenmiş³ ve bu ittifakın içerisinde bulunan Kafkasya'daki Kuman/Kıpçakların³ Moğol ordusuna karşı

³ Barthold, **a.g.e.**, s.138.; Petér Jackson, **a.g.m.**, s.72.; Çakmak, **a.g.m.**, s.907.

³ **Moğolların Gizli Tarihi**, s.181.; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s.235-238.; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.429.

³ Cüveynî, **a.g.e.**, s.129-140⁷; Bu seferler hakkındaki bilgiler özellikle İslâm kaynaklarında bulunmaktadır. Moğolların Türkistan şehirleri içinde yaptığı savaşlar ve yağmalar dönemin büyük bir devleti olan Harezmsahlar devleti için felaket olmuştur. Bu süre zarfında yapılan yıkımlar hakkında İlhanlı devletindeki bürokrat Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni eseri *Nushetu'l-kulûp*'da “Dünya eğer bin yıl savaşız yaşasa bile Moğolların yaptığı zarar telafi edilemez”, İbnu'l-Esir ise *el-Kâmil-fî-tarih* adlı eserinde “Keşke annem beni doğurmasaydı da bu felaketle karşılaşmasaydım, bu olaylardan önce ölüp gitseydim” demektedir. Özgüdenli, **a.g.m.**, s.225.

³ Barthold, **a.g.e.**, s.440-441.⁷

³ Ebülغازi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime**, s.33.

³ Bertold Spuler, **İran Moğolları**, 3.Baskı, çev. Cemal Köprülü, Ankara, TTK Yay., 2011, s.39-40.; İlyas Kemaloğlu, **a.g.m.**, s.36.; Barthold, **a.g.e.**, s.450.

³ Kafkaslardaki Moğollar hakkında bkz.: Aknerli Grigor, **Moğol Tarihi**, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1954, s.7.

³ Mustafa Kafalı bu Kuman/Kıpçak grubunun eski Bulgar,⁰Suvar ve Başkurtlar gibi Türk boylarının da dahil olduğu bir konfederasyon olduğunu söylemektedir. Bkz.: Kafalı, **Altın Orda Devletinin Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s.15.

direnşini de kısa süreliğine bertaraf etmişlerdir.³ 31 Mayıs 1223’de de Kalka Irmağı kıyısında Ruslar ve Kuman/Kıpçaklardan oluşan bir orduyu yenen Sübetay ve Cebe’nin komutasındaki Moğol ordusu,³ (tahminen 20.000-25.000 kişilikti) Cengiz Han’ın merkez ordusuna katılmak üzere Hazar Gölü’nün kuzeyinden doğuya doğru ilerlerken başında İlgam Han olan İtil Bulgarlarının saldırısına uğramıştır.³ İbnü’l Esir’in *el-Kanîl* eserinde anlattığına göre bu pusuda birçok Moğol askeri ölümler³ neredeyse 4.000 kişilik bir orduyla anayurtlarına geri dönen Sübetay ve Cebe kurultaylarda bu olayın büyük bir ‘hainlik’ olduğunu vurgulamışlardır. Rene Grousset, her ne kadar Kalka Savaşı ve Bulgar saldırısından sonra iyice yorulan bu ordunun gücünün zayıfladığını belirtse de buna rağmen anavatanlarına geri dönen Moğolların Ural Dağları yakınında bulunan az sayıdaki Kanglı Türklerini de itaat altına aldığını söylemektedir.³ Sübetay ve Cebe’nin geri döndüğü bu zamanda⁵ Cuci de Harezm bölgesinin kuzeyinde kendine tahsis edilen ve İtil ırmağının hemen doğusunda bulunan askerî kampına gitmiştir.³ Cuci’nin, Sübetay ve⁸ Cebe’nin kazandığı toprakların arkasında özellikle Doğu Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki bu konumu seçmesini değerlendiren Mustafa Kafalı, bu konumun seçilme nedeni olarak daha sonra gerçekleştirilecek olan seferlerin ön hazırlığı mahiyetinde istihkâm yeri hazırlığı olduğunu söylemektedir.³ Kafalı, Sübetay ve Cebe’nin Batı Deşt-i Kıpçak bölgelerinin zaptında, Cuci’nin de Doğu Deşt-i Kıpçak bölgelerinin zaptında görevli olduğunu düşünmektedir.³ Barthold, bu olayları değerlendirirken Cuci’nin babasının emirlerine rağmen ileride kendi devletini kurup dahil edeceği şehirlerin yağmalanıp

³ Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*,¹s.54.; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.34-36; Mualla Uydu Yücel, *Kuman/Kıpçaklar*, s.494.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mûallâ Uydu Yücel, “Cengiz’in Batı Siyasetinde Kalka Savaşının Yeri ve Önemi”, *Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na 75. Yaş Armağanı*, ed. Erman Şan, İstanbul, TDAV Yayınları, 2017, s.319-336.

³ Akdes Nimet Kurat, “Bulgar”, *Makaleler*, C.I, haz. Nihat Yazılıtaş-Ahmet Vurgun, Ankara, TTK Yay., 2015, s.220-221.; Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İtil Bulgarları*, s.164-165.; Istvan Zimonyi, “The First Mongol Raid Against the Volga-Bulgars”, *Altaistic Studies, Permanent International Altaistic Conference at Uppsala Jun 7-11 1982*, ed. G. Jarring- S.Rosen, Stockholm, 1985, s.197.; Neslihan Durak, “Moğolların İtil ve Çevresindeki Faaliyetleri”, *Turkish Studies*, C.IX, S.4, 2014, s.404-405.; Topsakal, *İdil (Volga) Bulgarlarının Kadim Tarihi*, s.164-165.; İ.R. Tagirov, “İdil Bulgarları”, çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatih Tatarlar*, ed. İlyas Kamalov, İstanbul, Kaknüs Yay., 2007, s.56.

³ Kafalı, *a.g.e.*, s.17.; Yaltırık, *a.g.t.*, s.56.

³ Grousset, *a.g.e.*, s.256.; Zeki Velidî Togan, bu Kanglı boyunun XII. yüzyılda Kuman/Kıpçakların içine dahil olduklarını ve Doğu Deşt-i Kıpçak bölgesinde bulunduklarını söylemektedir. Bkz.: A. Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2.Baskı, İstanbul, Enderun Yay., 1981, s.30.; Ayrıca Karahıtaylardan bazı boyların da zaman içerisinde Kuman/ Kıpçaklar içinde eridiği bilinmektedir. Bkz.: Kafalı, *Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu*, s.182.; Ayrıca bkz.: Osman Yorulmaz, “Moğol İstilasına Kadar Kanglılar Kanklılar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.165, 2006, s.82-88.

³ Cuci’nin bu askerî kampı ile ilgili yapılacak olan seferler için büyük bir istihkâm merkezi olacaktı fakat Cuci’nin ölümü bu amacı geciktirmiştir. Bkz.: Kafalı, *Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulusu’nun Tarihi*, s.41.

³ Mustafa Kafalı, “Cuci Han” *DİA*, C.VIII, İstanbul, 1993, s.78-79.; Bu keşif seferlerine -tıpkı Çağrı Bey’in Anadolu’nun fethi öncesindeki seferleri gibi- “*yelme*” denmektedir. Bkz.: İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1987, s.75.

³ Kafalı, *a.g.e.*, s.16.

yıkılmasında isteksiz davrandığını da belirtmektedir. Bunun nedeninin ise tıpkı Cüveynî'nin belirttiği Cengiz Han'ın “*Moğol atlarının ayak bastığı tüm yerin (Batı istikâmetinde) zaptını*” Cuci'ye vermesinden dolayı³ Cuci'nin bu şehirleri⁸ mümkün olduğu kadar âz bir hasarla hakimiyeti altına alma isteği olduğunu söylemektedir.³ Kısaca Cuci kendisine⁹ ait ordu ile özellikle Türklerin bulunduğu coğrafyalarda babasından bağımsız ve hasarsız bir işgal süreci planlamıştır. Nitekim Cengiz Han, 1225 yılında bu seferlere katılıp büyük başarılar kazanan oğulları ve büyük komutanları ile Türkistan'dan anayurttaki merkez Karakurum'a geri dönmeye rağmen en büyük oğul Cuci ordusuyla birlikte anayurda geri dönmemiş ve Deşt-i Kıpçak'ta kalmıştır.³ Bu topraklarda Moğolların kalıcı olmasını isteyen Cengiz Han, en büyük oğlu Cuci'ye Harezmi, Aral, yani Doğu Deşt-i Kıpçak bölgesini de yurt olarak vermiştir. Cuci'ye askerlerinin yemliği olarak da Harezmi bölgesinin verildiği dönemin kayıtlarından anlaşılmaktadır.³ Cuci'nin bu zamanda⁹ babasıyla coğrafi olarak² uzak kalmasından dolayı büyük bir ayrıma düştüğü³ ve özellikle kardeşi Çağatay ile arasındaki kavganın da etkisiyle neredeyse babası ile savaşacağına bazı tarihi kayıtlarda yazması, kuruluş zamanı Altın Orda ile Büyük Moğol Devleti arasındaki ilişkinin farklı bir şekilde yorumlanmasına neden olmaktadır. Fakat bu olaylara rağmen Cuci'nin 1227 yılının başında babasından 6 ay önce Kulan Baş'ı'de³ bir av sırasında öldüğü⁹ ve bu gerilimin bittiği bilinmektedir.³ Moğolların bu uzun süreli seferlerinin sonucundan başta Türkistan ve Kafkasya³ olmak üzere tüm Asya⁹ ve Avrupa milletleri oldukça derinden etkilenmiştir. Cengiz Han'ın daha Harezmşahlar üzerine düşündüğü seferde bile anayurttan büyük bir ordu toplaması onun her ne kadar zorlu bir sürece hazırlandığını gösterse de bu seferlerin zincirleme şekilde devam etmesi Moğolları hem büyük bir güç haline getirmiş hem de -yenilmez bir imajla³ - tarih kitaplarında kendilerine efsanevi bir yer açılmasına neden olmuştur. Moğolların bu hızlı ve devamlı seferleri bir yandan da şehirli bir kültüre sahip olmamalarının da etkisiyle şehirli milletler üzerinde geri döndürülemez bir

³ Cüveynî, a.g.e., s.95.; István Vasary, “The Jochid Realm: The Western Steppe and Eastern Europe” **The Cambridge History of Inner Asia**, C.II, ed. Peter B. Golden- Nicola di Cosmo- Allen Frank, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, s.67-68.

³ Barthold, a.g.e., s.483.

³ Kafalı, a.g.e., s.17.

³ Ötemiş Hacı, **Çengiz-name**, s.30.; Derya Derin, **Abdülğaffar Kırımı'nın Umdet'ül- Ahbar'ına (Umdet'üt- Tevarih) Göre Kırım Tarihi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003, s.177., 188.

³ Bu ayrışma hakkında Cuci'nin babasının emirlerini yerine getirmediği, Cuci'nin savaşma konusunda isteksiz davrandığı gibi fikirler ortaya atılmıştır. Bkz.: Zimonyi, **Moğolların Batı Seferleri**, s.424.

³ Cüveynî, a.g.e., s.245.

³ Ötemiş Hacı, a.g.e., s.30.; Barthold, a.g.e., s.483.

³ Muammer Gül, “Moğolların Kafkasya İstilas ve Yakınoğdu Üzerindeki Tesirleri” **Yeni Türkiye Dergisi**, S.72, Ankara, 2015, s.337.

³ Bkz.: H. Ahmet Özdemir, “Moğol İstilasından Bazı Öğrenilmiş Çaresizlik Örnekleri”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XXIX, S.29, 2010, s.21-40.

yıkıma sebep olmuştur. Özellikle Yakubovskiy'nin bir yorumu bu durumu oldukça iyi özetlemektedir: “İstilâdan sonraki ilk yıllarda Orta Asya’da hayatın genel tablosu korkunç bir tesir yapıyordu. Sayısız yağma ve yangınlar sonunda şehirler harap olmuştur. Ahalinin bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da (özellikle esnaf sınıfı) bu toprakları ele geçirenler tarafından Yedisu’ya Uyguristan’a ve Moğolistan’a sevk edilmiştir. Köylülerin bir kısmı da askerî güç olarak Moğol ordusuna dahil olmuşlardır.”³ Orta Çağ tarihi ve edebî kaynaklarında da Moğolların bu büyük gücünün detaylı ve cezalandırıcı bir güç olarak aktarıldığını belirtmek gerekir.³ Tıpkı Kafkaslardaki gibi Türkistan’daki insanlar ve şehirler de bu yıllarda oluşan kargaşadan oldukça etkilenmiş ve Türkistan’daki ticaret rotalarının el değiştirmesi ile ticarî malların dağıtımında büyük sorunlar yaşanmıştır. Ayrıca Türkistan coğrafyasındaki ekilmiş tarlaların Moğol ordusu tarafından yakılmasından dolayı tarım mahsulleri bakımından halkın bir kıtlığa mahkûm olduğu da bilinmektedir.⁴

Moğolların Türkistan’dan en kârlı çıktığı nokta ise şüphesiz Türk askerler başta olmak üzere birçok savaşmayı bilen erkeğin yavaş yavaş Moğol ordusuna dahil edilmesi olmuştur. Bir bozkır kültürü olan “savaşta yenilen ordunun yeneni orduya dahil olması” Türkler ve Moğollarda uzun süre uygulanan ve bu bölgedeki milletler tarafından bilinen bir gelenek olmuştur.⁴ Bunun yanında Moğollar kazandıkları bölgelere kendi Moğol valilerini atamışlar ve yenilen halk da onlara bir nevi tebaa (bogol) olmuştur.⁴ Böylece Moğollar ilk olarak asker kazanma fırsatı bulmakla birlikte şehirden kaçan ve tekrar şehre geri gelen insanlar için de eski yerleşik hayatı yeniden tahsis etmek istemişlerdir. Kısaca Cengiz Han işgal edilen coğrafyalardaki tahribin hızlıca giderilmesiyle Orta Çağ için oldukça önemli bir konu olan insan gücünün yeniden işler hale gelmesini istemiştir. Fakat bu konuda özellikle Cengiz Han

³ Yakubovskiy, a.g.e., s.38. ⁹

³ Azılı bir Moğol karşıtı olan⁹ Cüzcani ile o dönemde Moğollara yakın bir devlet adamı olan Cüveynî’nin eseri de bu konuda bilgileri vermektedir. Ayrıca İbnu’l Esir’in de anlatılarında Moğolların işgali altında olan toprakların durumu verilmiştir. Bkz.: Abdülkadir Donuk, “Cüveynî ve Moğol Mezalimi”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S.47, 2008, s.47-57.; İbnu’l Esir’in eserinden aktarma ile bkz.: Tiesenhansen, a.g.e., s.2-7.; Altay Tayfun Özcan, “Chronica Maiora’da Moğol imajı”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXVII, S.2, 2012, s.427-458.

⁴ Özkan İzgi, “Moğol İstilâsında Sonra Orta Asya’da Yerleşik Hayat”, **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**, C.XVII, S.2, Ankara, 1989, s.125-139.; Kâzım Paydaş, “Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran’a Yerleşen Harezmîler”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.150, İstanbul, 2004, s.155-163.; Matthias Heiduk, “Ortaçağ’da Avrupalıların Göçebe Topluluklara Bakışı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.324-333.

⁴ Bira Shagdar, “The Mongol Empire in the Thirteenth and Fourteenth Centuries” **The Silk Roads**, ed. Vadime Elisseeff, New York- Oxford, Unesco Publishing, 2000, s.128.; Özkan İzgi, “Moğolların Batı İstilas ve Türk Tarihi Bakımından Önemi”, **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**, C.I, S.2, Ankara, 1985, s.339.

⁴ Vladimirtsov, a.g.e., s.118. ⁰

zamanındaki valilerin Moğol yasalarını halka benimsetmek konusunda zorluk çektiği, yönetenler ve yönetilenler arasında tam olarak bir huzurun sağlanamadığı da bilinmektedir.

Türkistan seferleri sırasındaki askerî takviyeler Moğolların Türkleri orduya hızlıca almasını sağlarken; bu coğrafyada çoğunluğu oluşturan Türklerin de Moğollar üzerindeki nüfus baskısını artırmıştır. Bu oluşan çoğunluk ile Moğolların demografik yapısı Moğollar daha Türkistan'da iken değişmeye başlamıştır.⁴ Moğolların Cuci komutasında Altın Orda³ coğrafyasına geldiğindeki durumu kısaca şu şekilde özetlenebilir: Büyük Moğol Devleti'nin kuruluş döneminde Uygurlardan bürokratik açıdan etkilenen Moğollar, Uygur kağanlık sistemini yeni kurdukları devletlerine de örnek bir sistem olarak almışlardır. Bu yüzden Uygur kökenli bürokratlar Moğol devletleri adına üst düzey görevlerde bulunmuşlardır. Askerî açıdan bakıldığında ise Moğollar 1220 yılından başlayarak Türkistan şehirlerini yavaş yavaş ele geçirdikçe buradaki Türkleri kendi ordusuna dahil etmişler ve ordunun etnik yapısında köklü değişikliklere sebep olmuşlardır.⁴ Nitekim Cuci'nin ölümüne kadar bu ordunun içindeki Türk kökenli asker sayısı iyice artmış ve Altın Orda Devleti'nin kuruluş aşamasında büyük çoğunluğu Kuman/Kıpçak olmak üzere Kanglı, Uygur,⁴ Oğuz ve Bulgar (Bulgarlar bu zamanda yerleşik hayata geçmiş ve coğrafi olarak da Moğollara uzak oldukları için askerî açıdan Moğollar içerisinde büyük bir etkiye bulunamamışlardır) kökenli Türk boyları Moğolların Deşt-i Kıpçak seferleri sonucunda belli bir coğrafyaya yığılmıştır.⁴ Bu olaylar zincirinde savaşlar sonucu çeşitli coğrafyalara dağılan Türk boyları zaten Moğollardan önce bu coğrafyada bulunan Türk nüfusunu da giderek arttırmıştır. Türkistan'ın doğusu ve ortasındaki Kuman/Kıpçak boylarının bazıları bu Deşt-i Kıpçak seferi sırasında batı istikâmetinde göçler yapsalar da kalanların büyük bir çoğunluğu kendilerine yaklaşan muzaffer Moğolların

⁴ Mustafa Kafalı, **Çağatay Hanlığı**, Ankara, Berikan Yay., 2005, s.45.

⁴ Örneğin Cuci'nin Cend'i ve Yengikenti ele geçirdikten⁴ sonra ordusuna dahil ettiği Türkmenler, Harezm bölgesine hareket ederken Cuci'nin emri altındaki komutanlardan Moğol asıllı Taynal adlı bir komutanın emrine girmişlerdir. Fakat 10.000 kişilik bir tümen gücündeki bu Türkmen ordusu komutanlarına isyan edip Taynal'ın vekili olan bir komutanı öldürmüştür. Taynal da bu haberi alınca isyankâr Türkmen tümenini kılıçtan geçirmiştir. Bkz.: Barthold, **Orta Asya**, s.297.

⁴ 1209 yılında Cengiz Han'ın manevi oğlu olan Uygur kağanı İdikut Barçuk, Cengiz Han'ın 1218 yılında Küçlüğ'e karşı olan seferinde, 1220 yılında ise Harezmşah Muhammed'e karşı olan seferinde ve en son Cengiz Han'ın ölümüne yakın gerçekleşen Tangutlara karşı gerçekleştirilen seferde görev almıştır. Fakat Uygurların Deşt-i Kıpçak coğrafyasında askerî olarak büyük bir güç oluşturmaları diğer Türk boylarına göre mümkün olamamıştır. Uygurların Moğol ordusu içinde piyade veya süvari olmaktan ziyade danışman olarak bulunduğu görülmektedir. Bu danışmanlardan en meşhurları Tura Kaya ve Bolat Kaya adlı iki Uygur danışmandır. Bu iki danışman I. Deşt-i Kıpçak seferi sırasında Cengiz Han'ın en yakın danışmanları olup daha sonra da devlet içinde birçok önemli görevde bulunmuştur. Bkz.: Çakan, **Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü**, s.24.; Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, s.162.

⁴ Kurat, **Altın Ordu Devleti**, s.621.; Kıldıroğlu, **Kırğızlar ve Kıpçaklar**, s.121.

hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlardır.⁴ Deşt-i Kıpçak'ın doğusunda ve Moğollara daha⁷ yakın bir coğrafyada olan Kanglı⁴ ile Oğuz boyları⁴ ise hızlı bir şekilde ya Anadolu içlerine kadar sokulmuş ya da Moğol ordusuna dahil edilmişlerdir. Bununla birlikte Moğollar, birçok tarihçiye göre I. Deşt-i Kıpçak seferi sırasında Deşt-i Kıpçak'ta tam olarak hakimiyet de kuramamışlardır.⁴ Zira yapılan savaşlar¹ sonucunda özellikle Hafzemşah Devleti içindeki Türkler ya geniş bir sahaya yayılmış ya da belli bir sahada birikmişlerdir. Ayrıca Moğollar, bu hızlı toprak kazanımı sırasında sosyolojik yorumlardan anlaşılanlara göre kendi önlerine çıkan milletleri savaş meydanında yendikten sonra işgal ettikleri bu topraklarda neler yapabileceklerini ve buradaki halkın etno-kültürel yapısının nasıl olduğunu kavrayamamışlardır. Nitekim Moğollar daha önce alışık olmadıkları bu coğrafyalarda kendilerinden daha önce birçok farklı coğrafyaya yayılan ve yayıldıkları bu coğrafyalardaki farklı kültürleri, dinleri ve milletleri tanıma fırsatı bulan Türkler gibi sosyal durumu analiz ederek bu duruma göre hızlı bir devlet teşkilâtı kuran bir millet olma konusunda zorlanmışlardır. Bunun yanında 1220 yılında Kerulen ırmağından başlayarak batıya doğru hareket eden ordunun içinde Moğol nüfusunun Türklere göre nispeten az olması,⁴ ve bu orduda bulunan Moğol nüfusunun Türkistan'daki savaşların bitmesiyle beraber yurtlarına geri dönmesi,⁴ ele geçirilen bu toprakların Moğolların başkentî Karakurum'da bulunan Büyük Moğol Devleti'nden⁴ uzak olması gibi etkenler de Moğolların Deşt-i Kıpçak gibi uzak sahalarda merkezî bir otorite oluşturmalarını güçleştirmiştir. Zaten bu dönemde (1220-1227) Moğolların yayıldıkları coğrafyalarda kalıcılığı da az olmuş ve Altın Orda, Çağatay, İlhanlı gibi ardıl devletlerin tam anlamıyla kurulmaları da bu süre zarfında mümkün olmamıştır. Tarihçiler arasında Altın Orda Devleti'nin gerçek kurucusu ve teşkilâtlandırıcısı olarak Cuci'nin değil de onun oğlu Batu Han'ın kabul edilmesi de⁴ işte yukarıda sayılan bu nedenlere bağlanmaktadır. Çünkü tarih literatüründe 'I. Deşt-i Kıpçak Seferi' (1220-1227) ve 'II. Deşt-i Kıpçak Seferi'

⁴ Reşit Rahmeti Arat, "Kıpçak", *İA*, C.VI, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1977, s.715.; Altay Tayfun Özcan, "Macar Papaz Julian'ın 1237 Tarihli Moğol Raporu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XIX, S.48, 2010, s.93.; Berta, *a.g.m.*, s.14.; Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri*, s.38.; Uydu Yücel, *Kuman/Kıpçaklar*, s.500.

⁴ Osman Yorulmaz, "Moğol İstilasası Sonrası Kanglılar/Kanklılar", *Bilgi Dergisi*, S.40, 2007, s.197-198.

⁴ Sümer, *Oğuzlar*, s.112.

⁴ Yalırık, *a.g.t.*, s.46-49.; Zihonyi, *Moğolların Batı Seferleri*, s.421-422.

⁴ Zeki Velidî Togan, Moğol olarak bilinen fakat önceden Türkleşen ya da Türk olup daha sonra Moğollaşan birçok boyun olduğunu söylemiştir. Bkz.: Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.93-99.

⁴ Barthold, *a.g.e.*, s.144.

⁴ Kemaloğlu, *Büyük Moğol İmparatorluğu*, s.39.; Moğol geleneklerine göre en büyük 'tigin' devletin en uzakta bulunan topraklarını yönetiyordu. Bkz.: Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, s.145.

⁴ Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul, Kaknüs Yay., 2003, s.39.; Yakubovskiy, *a.g.e.*, s.71.; Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s.70-71.; Mustafa Kafalı, "Batu Han", *DİA*, C.V, 1993, s.209.; Kafalı, *Altın Orda Devletinin Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.23.; Kurat, *a.g.m.*, s.624.

(1229-1242) olarak adlandırılan bu seferlerin ilki Cengiz Han'ın emri ile başlayan ve hızlı bir işgal ile tamamlanan süreci ifade ederken bu seferler Türkistan için bir şaşkınlık ve Moğol hakimiyetine alışma süreci olarak yorumlanmıştır. Ögeday Han'ın emri ile başlayan ikinci seferler ise Cengizsoylu devletlerin daha önce işgal ettikleri yerlerde kesin bir şekilde üstünlük sağladığı ve uzun yıllar sürecek olan Moğol hakimiyetinin mutlaklık kazandığı dönem olarak görülmüştür.⁴

1

5

2.2. ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE TÜRKLEŞME SÜRECİ

Cuci'nin, Moğolların Kongirad boyuna mensup Elçi Noyan'ın kızı Erkin Kuçin Hatun'dan doğma oğlu Batu Han, XIII. yüzyılın başında Moğolistan sınırlarında dünyaya gelmiştir.⁴ Batu Han'ın daha küçük yaşta birçok sefere katılması ve bu savaşlarda tecrübe kazanması onun savaşçı ve mücadeleci bir yapıya sahip olmasını sağlamıştır. Batu Han'ın ergenlik ve gençliği hakkındaki kayıtlar azdır fakat özellikle babası Cuci'nin ölümüne yakın zamanda bile onun Moğolların içinde saygın bir konumda olduğu dedesi tarafından kendisine "Sayın" unvanının verilmesinden anlaşılmaktadır.⁴ Cuci'nin Batu Han haricinde 40'a yakın oğlu olmuştur fakat baş hatunlardan olan oğul sayısı 18dir. Batu'nun ağabeyi Orda İçen ilk oğul olmak üzere,⁴ Batu Han, Berke, Berkçe, Şiban, Tangut, Bo'ul, Cilavun, Şinkur, Çimpay, Muhammed, Odor, Tokay-Timur, Senküm, Hükacı, İsen, Börü, Kavadar adlı oğullar Cengiz Han tarafından görevlendirilip Doğu ve Batı Deşt-i Kıpçak bölgelerinde komutan olarak görev yapmışlardır. 1227 yılında ise Cengiz Han daha hayattayken en büyük oğul Orda ve otoriter kardeşi Batu arasında ölen babalarının topraklarının bölünmesi ve bundan sonra bu topraklarda yöneticinin kim olacağı konusunda bir anlaşmazlık yaşanmıştır. Bu toprak üleşmesi⁴ önemli bir kaynak olan Ötemiş Hacı'nın *Çengiz-namesi*'nde şu şekilde geçmektedir:

1

⁴ Mehmet Berk Yaltırık, **a.g.t.**, s.18.; Kemaloğlu, **Büyük Moğol İmparatorluğu**, s.39-40.

⁴ Kafalı, **Batu Han**, s.208.; Akdes Nimet Kurat 1200 yılını işâret etmektedir. Bkz.: Kurat, **Batu Han ve Fütuhâtı**, s.2033.; A.Yu. Yakubovskiy ise Batu'nun 1256 yılında öldüğünde 48 yaşında olduğunu söyler. Buna dayanarak Batu Han'ın doğum yılı 1207-1208 olmalıdır. Bkz.: Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.55.

⁴ İbnu'l Esir'den aktarma ile Tiesenhausen, **a.g.e.**, s.151.;⁷En-Nüveyrî'den aktarma ile, Tiesenhausen, **a.g.e.**, s.244.; Kafalı, **a.g.m.**, s.208.; Vasary, **The Jochid Realm: The Western Steppe and Eastern Europe**, s.73.

⁴ Kafalı, **Altın Orda Devleti'nin Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s.18.; Cüveynî, Cuci'nin (Arap kaynaklarında 'Tuşi') oğullarından bahsederken Bogal, Hordu (Orda), Batu, Sibakan (Şiban), Tangut, Berke ve Berkecer olarak yedi oğuldan bahsederek onların son derece yetenekli iyi yetişmiş oğlanlar olduğunu söylemektedir. Cüveynî, **a.g.e.**, s.245.

⁴ "Üleşmek" günümüz Türkçesinde paylaşmak, pay almak anlamına gelmektedir. Fakat esas anlamında Köktürk zamanında beri 'bir hükümdarın yönetme yetkisi, idare etme yetkisi ve nasip' anlamında kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler**, İstanbul, TDAV

“İçen Han ile Sayın Han meşhur idiler. Bunlar birbirleri adına tahtan feragat ettiler. Sayın Han küçük idi. Büyük kardeşi İçen’e (Orda) şöyle dedi. Babam yerinde sen büyük kardeşimsin, benim için babam gibisin, yabancı yurda gidiyoruz. Sen han ol. Fakat İçen şöyle dedi. Benim yaşça senden büyük olduğum doğrudur ama babamız seni çok sevip değer verirdi. Bugüne kadar senin gücünü bilmiş ve tahammül etmiştim. Şayet ki han olursam eskisi gibi ona tahammül etmeyeceğim. Aramızda savaşlar çıkacak. Sen han ol, senin hanlığına ben tahammül edebilirim ama sen benim hanlığıma tahammül edemezsin. Batu da ağabeyine “O nasıl laf! Yasak’a göre en büyük kardeş han olur sen varken ben han olmam dedi.”

Bu olaydan sonra Orda ve Batu kendi aralarında başkente gitmek için anlaştılar ve Cengiz Han’ın yanına giderek dedelerinin kesin bir karar vermesini ve alınan karara da saygı duymayı kararlaştırdılar. Ötemiş Hacı bu olayla ilgili son olarak şunları aktarır:

“Tek anadan doğma 17 oğul büyük hanın yanına gitti ve Cengiz Han 3 tane orda oluşturdu. Altın eşikli ordayı Sayın Han’a gümüş eşikli kök (mavi) ordayı da İçen’e ve çelik eşikli ordayı da Şiban’a verdi.”⁴

2

0

Bu toprak paylaşımı sonucunda Batu Han kesin olarak Altın Orda Devleti’nin yeni hükümdarı olmuş ve tüm kardeşleri de ona tâbi olarak toprak paylaşımına saygı duymuştur.⁴ Burada alınan karar Türk boyları için de önemli bir kırılma noktası olmuştur. Nitekim Cuci’nin her ne kadar büyük bir sahaya hükmetmesine rağmen İtil ırmağının batısına geçememesi Cengiz Han’ın ölmeden önce oğluna verdiği “Moğol atlarının ayak bastığı her yeri topraklarına katma” görevinin Batu Han’a kalmasına neden olmuştur.⁴ Bu da demek oluyordu ki Batu Han, Türk toprakları üzerinde Moğol hakimiyetinin sağlanması için dedesi Cengiz Han’ın isteği üzerine büyük bir görevi devralmıştır. İlk Deşt-i Kıpçak seferi sırasında Türk boylarının hepsinin Altın Orda Devleti’ne tam anlamıyla boyun eğmediğinden yukarıda bahsetmiştik. Dönemin

2

Yay., 1988, s.90-91.; Abdülkadir İnan, “Orun ve Ülüş Meselesi”, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, C.I, 1931, s.121-133.

⁴ Ötemiş Hacı, **a.g.e.**, s.31-32.; Ak Orda ve Gök Orda olarak ikiye ayrılan Altın Orda devletinin batı tarafı (yönetici tarafı) Ak Orda, doğusu ise Gök Orda olarak adlandırılmıştır. Bkz.: Uli Schamiloglu, “Altın Ordu”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.412.

⁴ Togan, **a.g.e.**, s.89.; Kıldıroğlu, **a.g.e.**, s.79.

1

⁴ Mustafa Kafalı, “Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın Orda) Gök-Orda Hanlıkları”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S.24, 1970, s.60.

kaynaklarından bu boyların nispeten gevşek Moğol hakimiyetine karşı isyan ettiği de anlaşılmaktadır.⁴

2

3

1227 yılında ölen Cengiz Han'dan sonra, 1229 yılında tüm Moğol yöneticilerinin katılımıyla düzenlenen ilk büyük kurultayda kaynaklara göre Cengiz Han'ın en olgun oğlu Ögeday oy birliği ile 'Büyük Moğol Hanı' olmuştur.⁴ Moğolların 1235 yılında Deşt-i Kıpçak'ın durumunun da değerlendirildiği başka bir büyük kurultayda ise Türkistan'da Moğollara isyan eden Türklere karşı II. Deşt-i Kıpçak seferini kararı alınmıştır. Moğollar arasında Sayın Han ile bilinen Batu Han ise Türkistan'a giden bu ordunun başına komutan olarak görevlendirilmiştir.⁴ Büyük han Ögeday, yeğeni Batu Han'ın yanına ilk Deşt-i Kıpçak seferinden dolayı bu coğrafyayı iyi bilen Sübetay Noyan'ı da rehber olarak vermiştir.⁴ Bunun yanında Tuluy'un oğlu Mengü ve Bücek, Ögeday'ın oğulları Güyük ve Kadan, Çağatay'ın oğulları Böri, Baydar ve Külkan, Batu'nun kardeşleri Orda, Şiban, Tangut da Batu Han'ın ordusunun komuta kademesini oluşturmuştur.⁴ Burada dikkatleri çekmek nokta ise bu büyük Moğol ordusunun çok büyük bir Türk askerî desteğine sahip olmasıdır.⁴ Zira Moğolların anayurduna yakın yerlerde bulunan ve özellikle Harzemşah ordusunun içindeki Türklerin katılmasıyla birlikte güçlenen merkez Moğol ordusu, Moğol komutanların emir-komutasında bulunan birçok Türk kökenli askeri de içinde barındırmıştır. 1236 yılında başlayan II. Deşt-i Kıpçak seferi ilk sefere göre daha fazla asker içermesinin yanında Deşt-i Kıpçak'ın doğusunda kalan Türkleri de batı yönlü hareket ettiren en büyük olaylardan biri olmuştur.⁴ Moğollara itaat etmeyen ya da onlar adına askerlik yapmak istemeyen Türkler, yaklaşan tehlikeli Moğol ordusuna karşı kendilerine yeni yurtlar aramaya başlamıştır. Hazırlıklarını tamamlayan Moğol ordusunun asker sayısı hakkında tartışmalar olsa da farklı Orta Çağ kaynaklarında 200.000-100.000 arası bir sayı yazılmıştır. Fakat yine kaynaklara göre Cengiz Han'ın ölümü sırasında 127.000 Moğol askerinin olduğunu göz önünde bulundurursak gerçekçi bir yorumla Batu'nun ordusundaki asker sayısının en fazla 80.000 civarı olduğu tahmin edilebilir. Altay Tayfun Özcan, bu ordunun sayısı hakkında şunları demektedir: "*Batı seferine katılan ordunun sayısı ile ilgili özel bir çalışma yapmış olan V.B. Kaşçeyev, Batu'nun merkez ordusunu 50.000 kişi, buna*

7

2

2

⁴ Barthold, **Orta Asya**, s.301.² Yaltırık, **a.g.t.**, s.57.; Cüveynî, II. Deşt-i Kıpçak seferinin kararlaştırıldığı kurultay hakkında şunları demektedir: "*Kıfçak (Kıpçak) ve Keler kavimleri daha tam manasıyla boyun eğmedikleri için kaan (han) o tarafların alınmasına öncelik verdi.*" Cüveynî, **a.g.e.**, s.196., 246.

⁴ **Moğolların Gizli Tarihi**, s.191.; Grousset, **a.g.e.**, s.265. ⁴

⁴ **Moğolların Gizli Tarihi**, s.191.; Yakubovski, **a.g.e.**, s.41.; Schamiloglu, **a.g.m.**, s.413.

⁴ Kurat, **Altın Ordu Devleti**, s.621. ⁶

⁴ Kafalı, **Deşt-i Kıpçak ve Cüci Ulusu**, s.186. ⁷

⁴ Türklerin yanında Tacik askerler de bulunmuştur. Bkz.: Cüveynî, **a.g.e.**, s.196. ⁸

⁴ Kurat, **Altın Ordu Devleti**, s.621. ⁹

bazı ihtiyat kuvvetleri ile diğer bazı unsurları da kattığında ordunun sayısının 80.000 civarında olduğu kanaatine varmıştır, E.P. Kul'pin ve E.P. Miskov da ordunun ana kısmının 60.000 civarında olduğundan bahsetmişlerdir. Bir Latin kaynağı da Batı seferine girişen Moğol ordusunun sayısını 80.000 olarak ifade etmiştir. Moğol ordusunun tamamının 50.000 ile 80.000 arasında olduğunu düşünmek yeni deliller çıkana kadar makul görünmektedir.⁴ Dönemin önemli kaynaklarından Cüveynî ise bu ordunun çokluğunu şöyle anlatmıştır: “(Moğollar) Bahar gelip Bulgar sınırında kararlaştırılan yere vardıkları zaman biriken kalabalıktan yer yerinden oynadı. Hayvanlar şimdiye kadar görmedikleri böyle bir kalabalık karşısında şaşkına döndü. Ordular bir araya geldiklerinde 3-4 kağının yan yana geçebileceği büyüklükte yollar açıldı.”⁴ Bu ordunun içindeki Moğol ve Türk unsurlarının sayısı hakkında bir değerlendirme yapan Grousset, Reşidüddin'in verdiği bilgileri baz alarak Cengiz Han'ın oğullarına tahsis ettiği 4.000 kişilik ana ordunun Cuci'den oğlu Batu'ya geçtiğini ve bu ordu içerisindeki kalabalık Türk unsurunun ‘Cuci topraklarındaki Türkleşmenin’ (yani Altın Orda Devleti'nin Türkleşmesinde) en temel sebebi olduğunu söylemektedir.⁴ Reşidüddin'in verdiği bilgiler bu büyük ordudaki Moğol boylarının hangileri olduğunu da göstermektedir. Bu bilgiler bize Altın Orda Devleti'nin kuruluşundaki bulunan Moğol unsurunun boylarını ve sayısını verirken aynı zamanda onların Türkler karşısındaki durumunu anlamamız bakımından da oldukça net bilgiler vermektedir. Reşidüddin'e göre bu birlikler her biri 1.000 Moğol askerinden oluşmak üzere Binbaşı Menggür komutasındaki Seycut boyundan askerler, Binbaşı Kingday Kotan Noyan komutasında Kinhit boyundan askerler, Binbaşı Huşiday komutasında Huşin boyundan askerler, Binbaşı Baysungur komutasında Kıyat boyundan askerlerden oluşmaktadır.⁴ Bu çekirdek ordunun yanında Moğol boylarından Kıyatlar, Kongiratlar, Mangıtlar, Şirinler gibi boylar da Deşt-i Kıpçak coğrafyasına gelmişlerdir. Bu kuvvetli Moğol boylarının yanında az miktarda da olsa zayıf Moğol boylarından Barin, Alçı Tatar, Dörben, Uyşun gibi boyların da

⁴ Özcan, a.g.t., s.46. 3 0

⁴ Cüveynî, a.g.e., s.245-246. 3 1

⁴ Grousset, a.g.e., s.392. 3 2

⁴ Kafalı, **Altın Orda Devletinin Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s.36-37.; Kaynakların bu kadar kesin sayı vermesine rağmen bu ordu içerisindeki Moğolların Türkçe ve Tacikçe konuşan askerler ile nasıl anlaştıkları büyük bir bilinmezliktir. Kanaatimizce Türkler ve Moğollar her ne kadar birbirlerine yakın coğrafyalarda yaşasa da o dönemde dil olarak birbirlerinden kesin olarak ayrıma gittikleri bir dönemdedir. Çünkü Moğolca ile Türkçe arasındaki en fazla etkileşim Cengiz Han'dan sonra kurulan ardıl devletlerinin kuruluş evresinde görülmektedir. Bkz.: Gerard Clauson, “14.Yüzyıl Moğolcasındaki Türkçe Unsurlar”, çev. Günay Karaağaç, **Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, İzmir, S.7, 1993, s.233.; Ahmet Temir, “Moğolca ile Türkçe İlişkileri” **Türk Dili Yıllığı Belleten**, C.XXXVII, 1989, s.298.; Fakat ordu içerisinde bulunan özellikle Uygur bürokratlar veya tercümanlar (?) bu iki ırk arasındaki iletişimi sağlamış olabilir. Bkz.: Kafalı, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi**, s.51.; A. Melek Özyetkin “Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri”, **International Journal of the Central Asian Studies**, C.XIII, 2009, s.444-446.

Deşt-i Kıpçak sahasına gelen Moğolların etnik unsurunu oluşturduğu bilinmektedir.⁴ Yakubovskiy, farklı etnik unsurlardan oluşan bu büyük ordu içerisindeki Moğol unsurun 20.000-30.000 kişi arasında olabileceğini söylemektedir.⁴ Akdes Nimet Kurat ise³Batu Han'ın ordusundaki asker sayısının toplamda 600.000 olduğunu ve içlerinde sadece 60.000 kişinin Moğol kökenli olduğunu belirtilmektedir;⁴ ancak bu sayı Orta Çağ devletleri için oldukça abartılıdır. Bu verileri değerlendirdiğimizde Batu Han'ın ordusunun 1/10 şeklinde Moğol milletinden askere sahip olduğu kanısına varılabilir.

Batu Han'ın komutasındaki büyük Moğol ordusu 1236 yılında Moğolistan'dan Türkistan'a doğru harekete geçtiğinde bölgede "asi" olarak bulunan Kuman/Kıpçak boylarının başında Ölberli boyundan Baçman⁴ adlı bir başbuğ, Çıku ve Bayan adlı başbuğların yönetiminde ise Moğolların 1223 yılında anayurda dönüşte pusularına düştüğü Başkurt ve Bulgar boyları bulunmuştur. Batu, abisi Orda ve kardeşleri Şiban ve Tangut'un emrindeki askerleriyle birlikte ilk olarak Bulgarlar ile Başkurtların üzerine yürümüştür. Her ne kadar Bulgarlar sağlam bir direnişle Moğol ordusuna karşılık verse de aylar süren direniş, Batu Han liderliğindeki ordunun şiddetli bir saldırısıyla kırılmış ve Bulgarlar 1236 yılında şehirlerini Moğollara vermek zorunda kalmışlardır.⁴ Bulgarlardan bazıları Moğollara teslim olmadan önce ormanlık alanlara kaçsalar da kısa süre sonra şehirlerine geri dönerek özellikle ticari faaliyetlerine devam etmişlerdir.⁴ Bu zamanda Bulgarların Moğollara karşı kısa süreli isyanları da olmuştur. Fakat oldukça yerel ve kısa süren bu isyanlardan sonra Moğollara hediyeler sunan Çıku ve Bayan, Moğollara kesin olarak tâbi olmuşlar⁴ ve Altın Orda Devleti'nin kuruluşundaki Bulgar Türklüğünün temelini atmışlardır.⁴ Hatta Müslüman olan⁴ Bulgarlar bu tarihten itibaren hutbelerini Moğol hükümdarları adına okutmuşlardır.⁴ Bulgarların itaat altına alınmasından sonra Batu Han ordusu ile Rus knyazlıklarına doğru seferlerde bulunmuştur. Bu seferler esnasında Ryazan⁴ Suzdal, Moskova, Kiyev gibi büyük

⁴ Kafalı, **a.g.e.**, s.50-51. ³

⁴ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.49. ³

⁴ Kurat, **Altın Ordu Devleti**, s.626. ⁶

⁴ Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, s.343. ⁷

⁴ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.42.; Yaltırık, **a.g.t.**, s.62.; Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, s.148.

⁴ Kurat, **Altın Ordu Devleti**, s.622; Akdes Nimet Kurat, Moğolların işgalinden kısa bir süre sonra Bulgar şehrinde yeniden sikkelerin basılmasını ve ticaretin tekrar canlanmasını şehrin büyük bir yıkıma uğramadığının delili olarak yorumlamaktadır. Bkz.:Kurat, **Bulgar**, s.221.

⁴ Rizaeddin Fahreddin, **a.g.e.**, s.36. ⁰

⁴ Cüveynî **a.g.e.**, s.495.; Özcan, **a.g.t.**, s.47-48. ¹

⁴ Topsakal, **İdil Bulgarları ve İslâmiyet**, s.55. ²

⁴ Altan Aykut, "Batu Han'ın Ryazan Seferi ile İlgili "Ryazan'ın Batu Han Tarafından Yakılıp Yıkılması Hikayesi", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.XXXI, S.1-2, Ankara, 1987, s.13.

knyazlıklar Moğollar tarafından ele geçirilmiştir.⁴ Batu Han ordusu ile batıda seferlerine devam ederken geride kalan Moğol ordusu ile Batu Han'ın amca oğlu Mengü, Ölberli boyuna mensup isyankâr Kuman/Kıpçak başbuğu Baçman'ın üzerine gitmiştir. Baçman, Mengü ve Bücek tarafından takip edilmiş ve en sonunda bu iki komutanın askerleri tarafından öldürülmüştür.⁴ Baçman'ın ölümü bölgedeki Kuman/Kıpçakların Moğol hakimiyetine girmesini de hızlandırmıştır. Batu Han'ın kardeşi ve ileride Altın Orda hanı olacak olan Berke ise 1238 yılında Köten⁴ liderliğinde bölgedeki diğer Kuman/Kıpçak bñrlüklerinin üzerine gitmiştir. Berke önderliğindeki Moğol ordusu 40.000 kişilik bir Kuman/Kıpçak grubunu Macaristan'a kaçmak zorunda bırakmıştır.⁴ Moğolların önünde kañan Kuman/Kıpçak boyları ise Bulgarlar arasına dahil olup zamanla Bulgarlarla birlikte Moğolların hakimiyetine girmişlerdir.⁴ Macar kralı IV. Béla'dan kardeşi Berke'nin kuvvetlerinden korkarak Macaristan'a kaçan Kuman/Kıpçakların iadesini isteyen Batu Han, bu sığınmayı güzel bir işgal bahanesi olarak bulmuş ve Avrupa'ya karşı da meşhur Moğol seferlerini başlatmıştır.⁴ Polonya, Macaristan, Dalmaçya, Avusturya ve Balkanlara kadar yayılan ordusu ile savaştığı bölgeleri yağmalayıp büyük bir ganimet elde eden Batu Han ve Moğol ordusu,⁴ 1242 yılında komutan Batu Han'ın emriyle Avrupa topraklarından geri çekilmiş ve yine Batu Han'ın emriyle İtil Irmağı kenarında Aktübe Çayı civarlarında (Eski) Saray şehrini hızlıca başkent yaparak bu uzun süren askerî harekâtı sonlandırmıştır.⁴ Bu geri çekilme esnasında 1236 yılından beri¹ orduda bulunan Moğol komutanların birçoğu Moğolistan'daki yurtlarına geri dönerken Batu Han'ın akrabaları ise Deşt-i Kıpçak sahasında yerleşmeye başlamıştır.⁴ Batu Han'ın Avrupa⁵

⁴ Kafalı, **Batu Han**, s.208.; Özcan, **a.g.t.**, s.59-69.; Grousset, **a.g.e.**, s.273-277.; Riasanovsky- Steinberg, **Rusya Tarihi**, s.66-67.; Kurat, **Rusya Tarihi**, s.81-83.; Ploky, **Avrupa'nın Kapıları: Ukrayna Tarihi**, s.55.; Kemaloğlu, **Altın Orda ve Rusya**, s.70.

⁴ Cüveynî, **a.g.e.**, s.245.; Zimönyi, **Moğolların Batı Seferleri**, s.432-433.

⁴ Köten, damadı Galiç knyazı Mistislav ile birlikte 31 Mayıs 1223 tarihinde yapılan Kalka Savaşı'nda da Moğollara karşı olmuştur. Doğudan gelen tehlikenin farkında olan Köten, Batu komutasındaki Moğollara karşı Deşt-i Kıpçak'ta tutunamamıştır. Kuman/Kıpçaklar, kadın ve çocuklar hariç 40.000 kişi ile (Mustafa Kafalı'ya göre 40.000 çadır ile) Hristiyan olacaklarını vaat ederek Macaristan kralı IV.Bela'nın yanına kaçmış fakat bu kalabalık kitleden rahatsız olan Macarlar, onların Moğol casusu olduğunu iddia edip (Istvan Vasary'e göre Moğolların gelmesinden korktukları için) krala baskı yapınca Köten 1241 yılında kılıçtan geçirilmiştir. Bkz.: Rasonyi, **Tuna Köprüleri**, s.97-99.

⁴ Altay Tayfun Özcan, **Moğollar Avrupa'da**, İstanbul, Kronik Yay., 2020, s.144.; Boswell, **a.g.m.**, s.81.; Özcan, **a.g.t.**, s.50.; Uydu Yücel, **Kuman/Kıpçaklar**, s.499.; Kafalı, **Altın Orda Devletinin Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s.50.; Vasary, **a.g.m.**, s.71.

⁴ Kurat, **Altın Ordu**, s.62.

⁴ Özcan, "**Macar Papaz Julián'ın 1237 Tarihli Moğol Raporu**", s.93.

⁴ Moğol ordusunun kısa sürede hızlı zaferleri ve Avrupalılar gözünde imajları hakkında bkz.: Altay Tayfun Özcan, "**Chorica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar**", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XXVIII, S.2, 2012, s.427-458.

⁴ A.Yalkın, "Altın Orda'nın⁵ Payitahtları: Saray Şehirleri"¹ **Yeni Türk Mecmuası**, C.I, S.30, 1935, s.1881.; Abdülkadir İnan, "A. Yakubovski: Doğuda Feodalizm: Altın Ordu Payitahtı, Bereke'nin Sarayı", **Türkiyat Mecmuası**, C.III, 1935, s.307-310.

⁴ Zimönyi, **a.g.m.**, s.451.

önlerinden çekilmesinin sebeplerinden en bilineni Büyük Han Ögeday'ın ölümüdür. Yine seferler sırasında Ögeday'ın oğlu Güyük ve Batu'nun kavgası, Batu'nun artık Moğol ordusunu Avrupa içlerine götürmeden kazandığı topraklarda hakimiyet kurma çabası gibi sebepler bu büyük geri çekilişte etkili olmuştur.⁴

5

3

Batu Han'ın 1242 yılında başkent Saray şehrini kurdurmasından sonra Altın Orda devletinin kuruluşu resmîyet kazanmış ve Batu resmen Altın Orda hanı olmuştur. Her ne kadar tarihçi Rizaeddin Fahreddin'e göre Batu Han'ın Saray şehrini inşa ettirmesinin nedeni oranın Karakorum şehrine benzemesinden dolayı⁴ olsa da Batu Han bu şehrin jeopolitik konumunun farkına varmıştır. Bunun yanında şehrin birçok ticaret yoluna kavşak olması⁴ Batu Han'ın sadece cesur bir komutan değil ileri görüşlü bir devlet adamı olduğunu da kanıtlamaktadır. Batu Han'ın Bulgarların şehirli hayatlarından dolayı ziraî ve ticari birikimlerini önemseydiği ve Bulgarların kurduğu pazarları canlı tutmak için oldukça çabaladığı da görülmektedir.⁴

5

Batu Han 1242 yılında Altın Orda devletini kurduktan sonra topraklarındaki yerel yöneticilere hızlıca yarlıklar vermeye başlamıştır.⁴ O, her ne kadar şehirleşmenin önemini bilse de devletin kuruluşundan sonra da eski hayat tarzına devam etmiştir. Batu Han şahsi olarak yurdunu Hazar Gölü'nün kuzeyinde kışlaklar ile Kazan şehrine yakın yaylaklar arasında kurmuş ve askerleri ile mevsimlere göre göç etmiştir.⁴ Bu iki yer arasında Batı Han'a en yakın olan Türk zümresi ise Bulgarlar olmuştur. Fakat Bulgarlar Moğol hakimiyetinin etkisini üzerlerinde hissetmelerine rağmen Moğol tesiri Bulgarlar üzerinde derin izler bırakamamıştır.⁴

7

8

5

9

Tüm bu olaylardan ve toprak kazanımından anlaşılacağı üzere Batu Han'ın kurduğu bu devletteki Türk varlığını Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Kanglı Türkleri ve az miktarda da olsa Oğuz Türkleri oluştururken, Deşt-i Kıpçak'ın güneyi, batısı, ve doğusuna yakın bölgelerde ise

⁴ Güyük ve Böri, Batu Han'ın çadırında töreye uygun şekilde şarap içilmediğini bahane ederek Batu Han ile kavga etmiştir. Bu kavgayı haber alan Ögeday Han hayatının sonuna doğru Güyük'ün Batu tarafından; Böri'nin ise Çağatay tarafından cezalandırılmasını almasını istemiştir. Bu kavga Ögeday Han'ın ölümünden sonra olan kurultayda da kendini hissettirmiştir. Bkz.: **Moğolların Gizli Tarihi**, s.196-197.

⁴ Rizaeddin Fahreddin, **a.g.e.**,⁵ s.39.

⁴ İlyas Kemaloğlu, "Saray", **ĐİA**, C.XXXVI, 2009, s.121.

⁴ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.47.,54.

⁴ Akdes Nimet Kurat, **Topkapı Müzesi Arşivinde Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarlıklar ve Bitikler**, İstanbul, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Yay., 1940, s.3-4.; İlyas Kemaloğlu, "Yarlık", **ĐİA**, C.XLIII, 2013, s.334.

⁴ İbn Fazlullah el- Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr**, s.129.; Rizaeddin Fahreddin, **a.g.e.**, s.39.

⁴ Deşt-i Kıpçak seferleri esnasında Moğollardan kaçarak Bulgarlara sığınan Kuman/Kıpçak boyları ile Bulgarların bu bölgede zamanla karışması günümüzdeki 'Türk Tatarları'na oluşturmıştır. Bkz.: Hâmit Koşay, "İdil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei Hakkında", **V. Türk Tarih Kongresi Ankara 12-17 Nisan 1956 Bildiri Kitabı**, Ankara, TTK Yay., 1960, s.241.

Kuman/Kıpçak Türkleri oluşturmuştur. Özellikle kuzey bölgeleri bulunan ve daha ziyade şehirlerde yaşayan Bulgarlarla Başkurtlar ise Altın Orda Devleti'nin kuzeyindeki Türkleri oluşturmuştur.⁴ Harezm bölgesine yakın bölgelerde ve Azerbaycan'ın etrafında ise Oğuz boyları Altın Orda'nın güneyindeki Türk nüfusunu oluşturmuştur. Bunun yanında Moğollardan çok daha önce Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan Sabirler, Hazarlar, Peçenekler, Uzlar ve Berendiler gibi Türk boyları zamanla bölgedeki diğer boylar arasında erimeye başlasa da zaman içerisinde onlar da Altın Orda Devleti'ne dahil olmuşlardır. Rahip ve seyyah Plano Carpini (1182-1251) eserinde Moğollara tâbi olan topluluklar hakkında bilgi verirken Kıtay, Nayman, Solenga, Karahıtay, Kuman, Tumat, Oyrat, Kerayit, Uygur, Sumoğol, Merkit, Sarı Uygur, Başkurt, Kırgız, Kaşmir, Müslümanlar (Harezm civarındaki çeşitli boylar) Biserminen, Türkmen, Büyük Bulgar, Karluk, Hazar, Alan, gibi boyları ve Tibet, Abhaz, Gürcü, Nesturi, Ermeni, Tacik, Fars, Rus, Sart gibi milletleri de saymıştır.⁴ Carpini'nin aktardığı bu tarihî önem taşıyan bilgiler, Büyük Moğol Devleti içindeki milletler haricinde Altın Orda Devleti içindeki Türklerin ve diğer milletlerin hangileri oluşunu da açıklamaktadır. Moğol Devleti içerisinde Moğolların haricinde en büyük kitleyi oluşturan Türkler, Altın Orda içerisinde bazı boylarla birlikte öne çıkmış ve bu boylar Türkleşme sürecinde kendilerine has bir şekilde Moğolların etnografik yapısını değiştirmiştir. Bunların en başında Kuman/Kıpçak, Uygur, Bulgar ve Oğuzlar gelse de nüfusları ve nüfûzları bakımından belli başlı Türk toplulukları için ayrıca bir inceleme yapmak ve onların Altın Orda Devletini hangi yönlerden etkilediğini yorumlamak oldukça elzem gözükmektedir.

2.3. KUMAN/KIPÇAKLARIN TÜRKLEŞME SÜRECİNE ETKİSİ

Kuman/Kıpçaklar, Batu Han'ın Altın Orda devletini kuruluşundan çok daha önce bölgeye adını verecek şekilde kalabalık bir kitle olarak Deşt-i Kıpçak'ın tüm bölgelerinde bulunmuşlardır. Altın Orda devletindeki Kuman/Kıpçak tesirinin en büyük delillerinden biri de bu devlete bazı kaynaklarda 'Kıpçak Hanlığı' isminin verilmesidir.⁴ Özellikle Arap kaynaklarının bu adı kullandığı bilinmekle birlikte Reşiddüddin, *Câmiu't Tevârih* adlı eserinde

⁴ Kurat, **Altın Ordu Devleti**, s.628.

0

⁴ **Plano Carpini'nin Seyahatnâmesi**, s.109-110.

1

⁴ Tasin Gemil, "Altın Orda'nın Türk Tarihindeki Yeri ve Dünya Uygarlığına Katkısı", **Crimean Historical Review**, C.III, 2015, s.11-12.

Kuman/Kıpçakların Altın Orda devletine ‘Kıpçak Başı’ dediklerini söylemektedir.⁴ Korykoslu Hayton da *Flos Historiarum Terre Orientis* adlı eserinde Altın Orda devletini tanımlayarak devlet topraklarının bulunduğu coğrafyaya “Kumanya” demektedir.⁴

Altın Orda devletinin Türkleşme sürecindeki en önemli Türk topluluğu olan Kuman/Kıpçakların boy isimleri ve Altın Orda Devleti içerisindeki boyların konumlarının tespit edilmesi özellikle Arap kaynaklarındaki bilgilerin bir araya getirilmesiyle olmuştur. Kuman/Kıpçakların konargöçer hayat tarzını benimsemesi ve Deşt-i Kıpçak bozkırlarının devasa büyüklüğü, onların Altın Orda Devleti içerisinde nerede iskân edildikleri ve ne kadar nüfusa sahip oldukları hakkında kesin bir bilginin elde edilmesini zorlaştırmaktadır. Moğollar ve Altın Orda Devleti için önemli bir kaynak olan Flaman kökenli rahip Wilhelm von Rubruk, (1220-1293) seyahatnâmesinde “...bize anlattıkları gibi, buradan itibaren on beş gün hiçbir insan ruhuna rastlamadan gitmek zorundaydık. Güneyde deniz, kuzeyde ise otuz günlük mesafe süren, dağ ve ormanı olmayan bozkırlar vardı. Burada taş yoktur ama otun iyisi bulunur. Burada önceleri Kıpçak adı verilen Kumanlar sürülerini otlatırlar. Almandada bu kavim Vatani ve eyalet de Valania diye adlandırılır. Lsidor, Ten ile Meotia bataklıktan ve Tuna arasına Alania der. Tuna'dan Ten'e kadar olan ve Asya ile Avrupa arasında sınır olan bölgeyi uzunlamasına Moğollar gibi en hızlı bir şekilde geçilse bile iki aya ihtiyaç vardır.”⁴ demektedir. Bunun yanında Plano Carpini de “Kumanlar Moğol tarafından imha edildiler, hayatta kalanlar kaçmakla beraber bazıları onlara (Moğollar) esir edildiler. Fakat kaçanlar daha sonra Moğollara yeniden boyun eğdiler.”⁴ demektedir. Bu bilgiler Kuman/Kıpçaklar hakkında onların coğrafi dağılımının verdiği zorluğu da göz önüne sermekle birlikte Moğollara tâbi olan Kuman/Kıpçakların kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu da kanıtlamaktadır. Her ne kadar Altın Orda devletindeki Kuman/Kıpçak boylarının hepsi bilinmese de Dımaşkî, en-Nüveyrî, Ebu Hayyan,⁴ İbn Haldun, Ahmed ed-Tinî, İbn Dukmak gibi yazarların eserlerinde bu boyların bazılarının varlığını öğrenmekteyiz.⁴

⁴ İlyas Kamalov, “Altın Ordâ Devleti’nin Adı Üzerine”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.141, 2002, s.116.

⁴ Altay Tayfun Özcan, “Korykoslu Hayton’un *Flos Historiarum Terre Orientis* Adlı Eserinde Altın Orda Hanlığı ile İlgili Bilgiler Üzerine”, **The Legends Journal of European History Studies**, S. I, 2020, s.16.

⁴ Wilhelm von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, 2.Baskı çev. Ergin Ayan, İstanbul, Ay Işığı Yay., 2012, s.48.

⁴ **Plano Carpini’nin Seyahatnâmesi**, s.134.

⁴ Ali Fehmi Karamanoğlu, “Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.XII, 1962, s.181-182.; Ebu Hayyan’ın *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* adlı eserinde verilen bilgiler ışığında bkz.: A. Melek Özyetkin, “14. Yüzyılda Ünlü Arap Filologu Ebu Hayyan’ın Bilgisi Dahilinde Türk Dünyası”, **Türkoloji Dergisi**, C.XVI, S.2, 2003, s.35.

⁴ B.E. Kumekov, “XII-XIII^ü Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak’taki Kıpçak Boy Birliklerini Etnonimleri Hakkında”, çev.Mehmet Kıldıroğlu-Çingiz Samuddinov, **KTMU Sosyal Bilimler Dergisi**, S.1, Bışek, 2001, s.381.

Bu konuda en güvenilir kaynaklardan biri olan Dımaşkî, Altın Orda Devleti içerisindeki Kuman/Kıpçak boylarını aktarırken şu boyları saymaktadır:

- Bargı
- Toksoba
- İtoba
- Barat
- İleris
- Burcoğlu
- Mankuroğlu
- Yemek (Yimek)

Bu boyların yanında Tağ Yaşkut, Kumangu, B.zanki, Beçene, Karabörklü, Uz, Çordan/Şortan gibi küçük grupların da olduğu yine Dımaşkî'nin verdiği bilgiler arasından anlaşılmaktadır.⁴ Lazslo Rasonyi, bu böyların okunuşu hakkında⁹ Dımaşkî'nin kendisinden daha önce yaşayan Arap coğrafyacı el-Varrâk'ın verdiği bilgilerden yararlandığını söylemekle birlikte bu boyların isimlerini;

- Bergü
- Toksaba
- İtaba
- Barak
- Burçoğlu
- Yimek

olarak düzeltilmiş ve okumuştur. Rasonyi, diğer boy isimlerini de değerlendirerek bu boy isimlerinin etimolojik olarak Konguroğlu, Berendi, Beçene, Karabörklü, Çurtan, Uzun/Uzur, Başkırt, Tok şeklinde okunması gerektiğini söylemiştir.⁴

Özellikle Deşt-i Kıpçak'tan Memlûk Devleti içerisine köle olarak gelenler ve giderek Memlûk devletini de Kıpçaklaştıran Kuman/Kıpçak boyları hakkında bilgi veren en-Nüveyrî, *Münteha'l-ereb fi 'ilmi'l-edeb* adlı eserinde Kuman/Kıpçak boylarından daha geniş bir şekilde bahsetmiştir. Bu boylar o dönemde Mısır'da da olmasına rağmen köken olarak Deşt-i

⁴ Rasonyi, **Tarihte Türklük**,⁶s.145.

⁹

⁴ Mehmet Kıldıroğlu, “Kıpçakların Çortan/Çoron/Curtan/Cordan/Yortan/Yordan Boyu Hakkında”, **Belgü Dergisi**, S.2, 2015, s.127.

Kıpçak'tan geldiği için bu boyların Altın Orda Devleti içerisinde bulunması akla gayet mantıklı gelmektedir.⁴ En-Nüveyrî'nin eserinde verdiği Kuman/Kıpçak¹ boyları ise şunlardır:

- Toksaba
- Yeta
- Burcoğlu
- Burdı
- Kangıoğlu (Kangaroğlu)
- Encoğlu
- Durut
- Karabaroğlu
- Cuzcan
- Karabörklü
- Kutyan

Bu boylar aynı şekilde İbn Haldun tarafından da tekrar edilmektedir. M. Kafalı bu boy isimlerinin Arap kaynaklarında etimolojik olarak bozuk şekilde yazıldığını da ayrıca belirtmektedir.⁴

7

2

Türk tarihçi Mehmet Kıldıroğlu ise Kırgız ve Kuman/Kıpçak boyları üzerine yaptığı çalışmalarda büyüklü küçüklü birçok boyun Altın Orda Devleti içerisinde olduğunu ispat etmiştir. Bu Kırgız ve Kuman/Kıpçak boyların Altın Orda devletinin yıkılışından sonra kurulan hanlıklarda da nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturduğunu ve oluşan yeni coğrafi yayılımında oldukça önemli bir rol oynadıklarını ifade etmiştir. Kıldıroğlu'nun tespitlerine göre Altın Orda Devleti içerisinde bulunan Kuman/Kıpçak ve Kırgız karışımı boyların isimleri şu şekildedir: Kancıgalı (Özbekistan ve Kırgızistan civarı), Artık, Balta, Barak (İtter), Ceti Uruu, Kaba (Tanrı Dağlarına yakın bir yerde), Kandı, Kanglı boyları (Özellikle Doğu Deşt-i Kıpçak bölgelerinde ve eski Karakıtay coğrafyasında ile Harezm bölgesinde) Karagul, Karmış (Nogay zamanından itibaren) Kızılayak (Sırderya civarı), Kulan Sarık, Kurtka (Ukrayna civarlarında), Sakal ve Sarı Kıpçak.⁴ Bu boylardan bazılarının Gök Orda hükümdarı Cuci'nin oğlu Orda zamanında

⁴ Altın Orda Devleti içerisindeki Kuman/Kıpçaklar hakkında bilgiler veren El-Ömerî, “*Bunların kabileleri çoktur, yarısı Hristiyan yarısı Müslümandır, bunlar pahalılık veya kutluk zamanlarından evlatlarını köle olarak satarlar, erkek evlatlarını da sadece müsamaha ile satarlar.*” demektedir. El-Ömerî'den nakille Tiesenhausen, **a.g.e.**, s.386.; Ayrıca El-Makrizî de bu bilgileri tekrarlamaktadır. Bkz.: Özyetkin, **a.g.m.**, s.48.

⁴ Kafalı, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi**, s.51.

⁴ Kıldıroğlu, **Kırgızlar ve Kıpçaklar**, s.100-166.

Yenisey-İrtiş ırmakları arasındayken daha sonra İli ve İrtiş ırmakları arasına göç ettirildiği de bilinmektedir.⁴

B.E. Kumekov'un Arap kaynaklarından yararlanarak yaptığı analize göre yukarıda sayılan bu boyların Deşt-i Kıpçak sahasına gelişinde kuvvetli bir boy olan Toksoba boyu oldukça önemli bir rol oynamıştır. Özellikle İbn Haldun'un ve Ebu Hayyan'ın verdiği bilgiler onların ilk başta Moğol kökenli oldukları yönünde olmuştur.⁴ Bu boy XI. yüzyılın başından aynı yüzyılın ortasına kadar Kazakistan'ın batısında bulunurken başlattıkları göçle birlikte Deşt-i Kıpçak'ın doğusundan günümüzdeki Ukrayna topraklarına birçok Kuman/Kıpçak boyu getirilmiştir.⁴ İbn Haldun saydığı Ku⁷man/Kıpçak boyları arasında da Toksobaları tüm boylar arasında en üst sıraya koymuştur. Bu da Toksobaların statü ve güç olarak ne kadar kuvvetli olduğunu ispatlamaktadır.⁴

Toksobalar, Deşt-i Kıpçak'ın doğusundan geldikten sonra Ten, Doneç ve Harezm bölgesinin kuzeyine kadar oldukça büyük bir sahaya yayılmışlardır. Toksobaların bu gücü daha önce onların bir hanedan aile oldukları fikrini de beraberinde getirmiştir.⁴ Ruslar tarafından günümüzdeki Ukrayna topraklarındayken 'Yabani Kıpçaklar' olarak adlandırılan gruba dahil olan ve Ruslara karşı büyük seferler yapan Toksobalar⁴ özellikle Gürcistan yakınlarında ve 1185 yılında Novgorod knyazı İgor ile yapılan meşhur savaşta da görülmüştür.⁴ Toksoba boyunun Altın Orda devletine tâbi olmasından sonra da geniş bir bölgede bulunduğu ve diğer Kuman/Kıpçak boyları ile çekişme halinde olduğu bilinmektedir. XIII. yüzyılda yine Kuman/Kıpçaklardan Durut boyu ile av ve yaylak meselesi yüzünden kavga eden Toksobalar sorunun çözümü için özellikle Cuci zamanında Moğollara yakın bir boy olarak görülmektedir.⁴ Böylelikle Toksobalar daha Cuci zamanında Altın Orda devletine bağlanacak olan ilk boylardan olmuştur. Kısaca Toksobalar, Altın Orda devletindeki Kuman/Kıpçak çoğunluğu oluşturan en kalabalık boylardan biri olarak gözükmektedir.

⁴ Kalkan, **Türk ve Moğol Kavimleri Arasında Kırgızların⁴ Demografik-Etnik Erime Seyirleri**, s.94.

⁴ Özyetkin, **a.g.m.**, s.45.; Ahiñcanov, **a.g.e.**, s.145.

⁴ Kumekov, **a.g.m.**, s.380.

⁴ Haşim Özel, **Kıpçak Uruk⁷ ve Boyları Üzerine**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2017, s.127.; Bu tez kitap olarak basılmıştır Bkz.: Haşim Özel, **Kıpçak Uruk ve Boyları Üzerine**, Ankara, TTK Yay., 2021

⁴ Toksobaların Batı Kuman/Kıpçak Hanlığının yönetici boyu⁸ olduğu düşüncesi hakkında bkz.: Kumekov, **a.g.m.**, s.391.

⁴ Peter B. Golden, "Cumanic⁷ IV: The Tribes of the Cuman²Qıpçaqs", **Archivum Eurasiae Medii Aevi**, 1995-1997, S.9, s.119.

⁴ Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarında Türkler**, s.544.

⁴ Kumekov, **a.g.m.**, s.382-383.

Yeta, Yetoba ya da İtoba olarak adlandırılan diğer bir Kuman/Kıpçak boyu özellikle Rus knyazları ile yakın ilişkide olması bakımından oldukça önemli bir boydur. İbn Haldun'un da eserinde kaydettiği şekilde "İt-oğlılar" Peter B. Golden tarafından İtoğlu şeklinde okunmuştur. Golden, bu boy isminin bir liderin isminden türeyebileceği ileri sürmektedir.⁴ En-Nüveyrî'ye göre Toksobalardan sonra ikinci en büyük ve önemli boy olan Yetalar (Yetoba ya da İtobalar) Ten ırmağı, Kırım ve Kafkasya civarlarında yaşayan bir Kuman/Kıpçak boyudur.⁴ Bu boy özellikle Rus knyazlarının sınırlarında yaşarken Altın Orda devletine bağlanmış ve zamanla bu devletin Türkleşme sürecine katkıda bulunmuştur.

8

Kuman/Kıpçaklardan Burçoğlu boyu da tıpkı Toksoba ve Yetalar gibi günümüz Ukrayna bölgesine yakın bölgelerde bulunmuştur. Bu boy da büyük bir nüfusa sahip olmakla birlikte Mısır'a köle olarak satılan ve ardından hanedan kuran bir boy olma özelliği taşımaktadır.⁴ Dimaşki'ye göre bu boyun yayılım alanı daha çok Harezm bölgesi olsa da Haşim Özel, Peter B. Golden'in derlediği bilgileri yorumlayarak bu boyun Ukrayna ve Orta Avrupa içinde önemli bir Kuman/Kıpçak boyu olduğunu söylemektedir.⁴ Bu boy Deşt-i Kıpçak'ın doğusundan geldikten sonra Ruslarla da ilk karşılaşan boy olmasıyla birlikte Kafkasya civarlarında görülen Burçoğlu boyu, daha sonra Altın Orda Devleti içerisindeki Kuman/Kıpçak boyları arasında yerini almıştır.

5

Burdı, Bergü, Bargı olarak kaynaklarda geçen bu Kuman/Kıpçak boyu, Cuci zamanında Altın Orda devletine bağlanmıştır. Hem Moğol boyları arasında hem de Kuman/Kıpçak boyları arasında bu isme rastlanmakla birlikte Burdıların Yenisey Kırğızlarına yakın bir konumda yaşadıkları bilinmektedir.⁴

8

6

Altın Orda devletine bağlanmış bir diğer Kuman/Kıpçak boyu olan Bayavutlara hem Moğollar arasında hem de Kangeliler arasında rastlanılmaktadır.⁴ Kangeliler da daha sonra Kuman/Kıpçak boyları arasına katılınca Bayavutlar da birçok tarihçi tarafından konfedere Kuman/Kıpçak topluluğuna dahil edilmiştir.⁴ Nesevî'ye göre Bayavutlar, Haremzşahlar ve onlar adına hizmet veren Kuman/Kıpçaklar içinde oldukça etkili bir kadın olan Terken

8

⁴ Golden, **a.g.m.**, s.113. 8

2

⁴ Özyetkin, **a.g.m.**, s.47. 8

3

⁴ Kumekov, **a.g.m.**, s.384.; Berke Han ile mektuplaşan Memlük sultanı Baybars da bu boydandır. Bkz.: El-Ömerî, **a.g.e.**, s.403.

⁴ Golden, **a.g.m.**, s.110.; Özel, **a.g.t.**, s.72. 5

5

⁴ Özel, **a.g.t.**, s.67. 8

6

⁴ Ahincanov, **a.g.e.**, s.237. 8

7

⁴ Ahincanov, **a.g.e.**, s.206. 8

8

Hatun'un da mensup olduğu bir boydur.⁴ Tarihî kayıtlardan anlaşıldığına göre büyük bir boy olan Bayavutlar, Çin'in batısı ve kuzeyinden Harezmi bölgesine kadar diğer boylarla karışa karışa Deşt-i Kıpçak coğrafyasına kadar gelmişlerdir. Bayavutların Altın Orda devletine dahil olması ise fikrimizce Harzemşahların Büyük Moğol Devleti ordusu ile yaptıkları savaşı kaybetmesinden sonra olmuş olmalıdır. II. Deşt-i Kıpçak seferleri sonrası Moğolların arasında kalan Bayavutlar zamanla Altın Orda devletine de bağlanmıştır. Fakat bu boy hakkında bilinen en önemli şey bu boyun uzun ince bir hat boyunca Deşt-i Kıpçak'ın doğu-batı yönünde büyük bir coğrafyaya yayıldığı ve Türkistan'da kurulan birçok devlet içine de dahil olduklarıdır.

Kangaroğlu/Kanguroğlu adlı bir diğer Kuman/Kıpçak boyu özellikle Macaristan taraflarında bulunmakla birlikte Altın Orda Devleti içerisinde bulunup bulunmadıkları kesin olarak bilinmemektedir. En-Nüveyrî, İbn Haldun ve İbn Dükmağ tarafından kayıt altına alınmaları onların Altın Orda devletinin en batısında konumlanmış olabileceklerini düşündürmektedir.⁴

İlbarlı ya da Ölberli, Elbörülü, İlbörülü olarak da adlandırılan bu "aristokrat" Kuman/Kıpçak boyunun⁴ Türkistan ve Deşt-i Kıpçak sahasında uzun süre güçlü beyler çıkarmış olduğu bilinmektedir. Bazı tarihçiler tarafından başta Moğol kökenli olarak kabul edilen⁴ bu boy, Çin kaynaklarında ve Kuman/Kıpçaklar hakkında bilgi veren diğer kaynaklarda da geçmektedir. Bu boyun Deşt-i Kıpçak sahasına gelişi XII. yüzyılın ilk çeyreğinde Mançurya'dan Türkistan'a ve daha sonra oradan da tüm Ukrayna sahasına yayılmaları şeklinde olmuştur. Ölberliler Rusların Yabani Kumanlar olarak adlandırdıkları gruba dahil olmuşlardır.⁴ Bu boyun 1223 yılındaki Kalka Savaşı sırasında Ruslarla birlikte hareket ederken bazı alt urugları Hindistan'a kadar gitmişlerdir. Yukarıda 1229-1238 yılları arasında Moğollara karşı Kuman/Kıpçakların başlattığı isyanın başında Baçman adlı başbuğun olduğunu söylemiştik. Berke Han ve Bücek'in bastırdığı bu isyanın başındaki Baçman⁴ da yine Ölberli boyuna mensuptur.⁴ Buradan anlaşılabileceği gibi Ölberli boyu büyük ölçüde Berke ve Bücek'in kuvvetlerine karşı savaşmış ve yenildikten sonra da Altın Orda devletinin içine

⁴ Golden, **a.g.m.**, s.110.; Serçan M. Ahincanov, **a.g.e.**, s.206.; Terken Hatun'un Uran boyuna mensup olduğunu belirtmiştik. Cüveynî ve Nesevî'nin görüşleri burada ayrılmaktadır. Fakat Uran adlı boyun Bayavutların bir alt boyu (subconfederation) olduğu tahmin edilebilir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Fuad Köprülü, "Uran Kabilesi". **Belleten**, C.VII, S.26, 1943, s.227-243.

⁴ Golden, **a.g.m.**, s.116.

⁴ Kumekov, **a.g.m.**, s.385.; Ölberlilerin Doğu Kuman/Kıpçak Hanlığının lider boyu olduğuna dair görüş için bkz.: Kumekov, **a.g.m.**, s.391.

⁴ Kumekov, **a.g.m.**, s.384.

⁴ Golden, **a.g.m.**, s.117.

⁴ Cüveynî, **a.g.e.**, s.245.; Zimönyi, **Moğolların Batı Seferleri**, s.432-433.

⁴ Ahincanov, **a.g.e.**, s.208.; Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, s.343.; Özel, **a.g.t.**, s.170.

dahil olmuştur. Bu olaylar sırasında Ölberlilere yakın bir boy olan Mekruti adlı bir başka Kuman/Kıpçak boyu da Berke'nin ordusu karşısında yenilmiş ve küçük bir güçle Altın Orda devletine bağlanmıştır.⁴

9

6

Durut ya da Dörüt adlı bir başka Kuman/Kıpçak boyu da kaynaklara göre büyük bir nüfus çoğunluğuna sahip boylardan biridir. Yukarıda da bahsedildiği gibi Toksobalar ile otlak alanı ve av sahası için kavgalı olduklarından dolayı daha Cuci zamanında Moğollara itaat etmek zorunda kalmışlar ve yine Toksobaların baskısıyla Altın Orda Devleti içerisinde bulunmuşlardır. İbn Haldun bu konuyu anlatırken Toksobalar ile kavgalarından dolayı Durutları Kıpçak, Toksobaları da Moğol olarak kaydetmiştir.⁴ Durutların Altın Orda devletinin içinde bulunduğu sırada tam olarak nerede yaşadıkları bilinmese de meşhur kavgalarından dolayı Toksobalara yakın bir yerde yaşadıkları düşünülebilir.

Cortan ya da Çortan adlı bir diğer Kuman/Kıpçak boyu Macaristan bölgesine yakın bölgelerde görülmekle birlikte⁴ Deşt-i Kıpçak sahasında da özellikle Karadeniz⁸in kuzey ve kuzeydoğu sınırlarında bulunmuştur.⁴ Kaynaklar incelendiğinde -kesin olmamakla birlikte- bu boyun Kırım ve Karadeniz kıyılarında olması, ileriki zamanlarda Altın Orda devletine bağlı olduğu fikrini akıllara getirmektedir.

Barat ya da Barak adlı bir diğer Kuman/Kıpçak boyu esasında Kanglı kökenli bir boy olup daha sonra batıya gelmiş ve Kuman/Kıpçak federe oluşumuna katılmıştır. Dimaşki'nin verdiği bilgilere göre bu boy (daha ufak boylar olan İleris ve Küçet boyu ile yan yana) Harezm sahasında bulunmuştur. Daha sonraki zamanlarda da Macaristan topraklarında da bu boy ismine rastlanmaktadır.⁵ Bu bilgiden yola çıkarak Baratların, Moğolların⁹II. Deşt-i Kıpçak seferinde Macaristan'a doğru kaçırdığı boylardan biri olma ihtimali ortaya çıkmaktadır.

1103 yılında Ruslar tarafından öldürülen Urusoba adlı bir başbuğun boyu olduğu düşünülen Urusobalar, Dimaşki'ye göre Harezm bozkırlarında konargöçer olarak hayatlarını sürdürmüşlerdir. Kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda bu boyun da Altın Orda devletinin doğu taraflarında olduğu tahmin edilebilir.⁵ Nüfus olarak kalabalık olmamakla birlikte¹

⁴ Golden, **a.g.m.**, s.116.

9

6

⁴ Özel, **a.g.t.**, s.128.

9

7

⁴ Golden, **a.g.m.**, s.112.

9

8

⁴ Kıldıroğlu, **Kıpçakların Çortan/Çoron/Curtan/Cordan/Yortan/Yordan Boyu Hakkında**, s.128.

9

⁵ Golden, **a.g.m.**, s.109.

0

0

⁵ Golden, **a.g.m.**, s.120.

0

1

Reşidüddin'in eserinde bahsettiği Badac adlı bir Kuman/Kıpçak boyunun da -kesin olmamakla birlikte- Kuzey Kafkasya civarında Moğollara tâbi olduğu düşünülmektedir.⁵

Yemek ya da Yimek, Kimek olarak adlandırılan bir diğer Kuman/Kıpçak boyu yukarıda belirtilen Kimekler ile bağlantılıdır. Kimek kağanlığının zamanla zayıflamasıyla birlikte arta kalan birçok boy Kuman/Kıpçak federe yapısına dahil olmuştur.⁵ Kimek çatısı altında⁰ toplanan boyların Harezmi bölgesinin doğusunda konumlandığı bilinmektedir.⁵ Zamanla Kuman/Kıpçaklar arasında eriyen Kimekler, Altın Orda devletinin kuruluşundan sonra Altın Orda'nın doğu sınırını oluşturmuşlardır.⁵ Kimeklerin yakınında⁰ Mankuroğlu adlı bir diğer Kuman/Kıpçak boyunun da olduğu bilinmektedir. Birbirleriyle yakın coğrafyalarda bulunan bu iki boyun Harezmi bölgesinde birlikte konumlandıkları bilinmektedir.⁵

İsimleri verilen Kuman/Kıpçak boylarının sadece Altın Orda Devleti ya da diğer Moğol kökenli ama zamanla Türkleşmiş devletlerde değil Çin'de kurulan Kubilay liderliğindeki Moğol kökenli Yuan Hanedanlığında da varlıkları bilinmektedir.⁵ Kuman/Kıpçak boylarının bu geniş coğrafyadaki dağılımı ve kalabalık şekilde göç etmeleri özellikle Cengizsoylu devletlerde onların nüfus olarak kritik bir rol oynamasına neden olmuştur. Harezmsah devletinin yıkılmasıyla birlikte Cuci ordusuna katılan ya da zaten halihazırda bu coğrafyalarda bulunup Moğol gücünü kabul eden Kuman/Kıpçak boyları özellikle askerî olarak Altın Orda devletinin bel kemiğini oluşturmuştur. Savaş meydanlarına atlı ve meşhur tahtadan yapılmış arabaları ile kadın-çocuk topyekûn giden bu boylar, Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki maden bolluğundan dolayı⁵ çok sağlam, hafif, kullanışlı silahlar ve dayanıklı zırhlar yapmışlardır. Silahlarını ve atlarını ustaca kullanan Kuman/Kıpçak boyları hizmet ettikleri ordu içinde kendi bölüklerine has renkli bayraklar da kullanmışlardır. Bu sayede kendi beyleri ya da başbuğlarının emir-komutasında atik bir tarzda ordu içinde çoğunlukla süvari olarak savaşmışlardır.⁵ Kuman/Kıpçaklar eski şekilde hayatlarına devam ederken başlarında bulunan komutanlar ya da başbuğlar, Moğol yetkililerden emirler alarak askerlerini benzer bir şekilde idare etmişlerdir. Istvan Vasary'in yorumuyla, özellikle Batu Han zamanında itaat altına alınan

⁵ Golden, **a.g.m.**, s.109. 0 2

⁵ Kumekov, **Kıpçak Hanlığı**, s.776.; Şamşidenova, **Kıpçakların Türk Halklarının Etnogenezindeki Rolü**, s.143-147.; Golden, **Kimek ve Yemekler**, s.757.

⁵ Ahincanov, **a.g.e.**, s.208-209. 4

⁵ Golden, **a.g.m.**, s.121. 0 5

⁵ Özel, **a.g.t.**, s.116-117. 0 6

⁵ Rasonyi, **a.g.e.**, s.132-133. 0 7

⁵ R.S. Khakimov, "The Combination of Nomadic and Hierarchic Principles Within The State Organization in the Golden Horde", **Golden Horde Review**, C.VI, S.2, 2016, s.251.

⁵ Uydu Yücel, **Kuman/Kıpçaklar**, s.517-520. 9

Kuman/Kıpçakların ordu içerisindeki bolluğu neticesinde Altın Orda devletinin askerî gücü Moğolların eski güçlerine göre daha da sağlamlaşmıştır. Mongolist tarihçi Ahmet Temir de Türkler ve Moğolların birbiriyle aynı hayat tarzını benimsediklerini belirterek Türklerin Moğol devletleri için askerî, sosyal ve bürokratik görevlerde oldukça çok bulunmasını ‘Türklerin Moğollara göre daha üstün bir kültüre sahip olmalarına’ bağlamaktadır. Temir, aynı zamanda Moğolların ilk Deşt-i Kıpçak seferinin ardından Moğolistan’daki 1229 yılı kurultayına gittiklerinde onların orduda Türklere göre zaten azınlık duruma geldiğini belirterek daha kuruluş aşamasından itibaren tüm Türkistan’daki Cengizsoylu devletleri ve Büyük Moğol devletini “Türk-Moğol Hanlığı” olarak nitelendirmiştir.⁵ Altın Orda Devleti içerisindeki ırksal ve kültürel karışımı en iyi aktaran birincil kaynak ise El-Ömerî’nin *Mesaliku’l Ebsâr* adlı eseridir. “*Bir zamanlar bağımsız bir hayat süren Deşt-i Kıpçak, şimdi Moğolların boyunduruğu altına girmiştir. Bu ülkeye yerleşen ve yerli kadınlarla evlenen fatihlerin fizyonomileri bir süre sonra iklim şartları sebebiyle değişti. Şimdilerde her iki gruba mensup (Moğollar ve Türkler) olanların fizikî görünüşleri aynıdır. Bir ülkede veya bir bölgede kalan insanları fizikî görünüşleri ve davranış kalıpları değişir.*”⁵ sözleri bu etnografik¹ değişimi oldukça iyi anlatmaktadır. Bunun yanında yine El-Ömerî’nin “(Deşt-i Kıpçak) *Burada hayat şartları zorlu olmasına rağmen onlar kadar uzun yapılı, onlar kadar beyaz olanlar yoktur. (Onlar) Güzel çehreli, beyaz, yumuşak tenli ve mavi gözlü insanlardır.*”⁵ sözleri neredeyse tüm kaynaklarda geçen Kuman/Kıpçak tipi sarışınlığa vurgu yapmakla birlikte Moğol hükümdarlarının eş olarak kendilerinden farklı bir fenotipe sahip Kuman/Kıpçak kızlarını ve cariyelerini almalarının nedenini de açıklamaktadır.⁵ Bunun yanında Yakubovskiy, El-Ömerî’nin “*Bu devlet (Altın Orda) eskiden Kıpçakların yurdu idi. Lakin Tatarlar tarafından işgal edilince, Kıpçaklar onlara tâbi oldular. Sonra (Tatarlar) onlarla (Kıpçaklarla) karıştılar ve akraba oldular. Toprak onların tabiat ve soylarına galip geldi. Tatarlar tamamıyla Kıpçaklaştılar. Çünkü Moğollar Kıpçak topraklarına yerleştiler, onlardan kız aldılar ve onların yurtlarında kaldılar.*” sözlerini örnek vererek Moğol kökenli kurucuların geldikleri coğrafyada çabucak Kıpçaklaştığını ve dillerinin de zamanla Türkçeye döndüğünü, El-Ömerî’nin bu sözlerinin de bu süreci en iyi şekilde açıklayan sözler olduğunu söylemektedir.⁵ Tatar tarihçi Mirkasım

⁵ Temir, **Türk veya Türk Moğol Hanlığı**, s.258.

⁵ El- Ömerî, **a.g.e.**, s.120.

⁵ El- Ömerî, **a.g.e.**, s.124.

⁵ Kuman/Kıpçaklar hakkındaki birçok kaynak onların sarışınlığına ve beden güzelliğine vurgu yapmaktadır. Bkz.: Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, s.382.; Kurat, **IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s.70.

⁵ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.49.

Usmanov (Osmanov),⁵ Altın Orda devletindeki bu değişim ve Türkleşme sürecini anlatırken iki ana sebebin olduğunu söylemektedir. Bunların öncelikle kültürel ve ticarî olduğunu söyleyerek “*Belki bunlardan ilki daha baskın gelmiştir. Çünkü toplumsal ve iktisadi çıkarların ortadan kalması sonradan etnik, kültürel ve siyasi çatışmaların doğup gelişmesine yol açmıştır. Dış göstergelerle bakınca ise olaylar bölge ve etnik toplulukların önderleri arasında ideolojik, özellikle siyasi mücadele olarak geliyordu.*” demektedir.⁵ Usmanov bu sözlerinin ardından bu Türkleşme sürecinin kademeli şekilde arttığını ve ‘Cuci Ulusu’ için diğer Moğol kökenli devletlerden ayrı bir kaderinin olduğunu söylemektedir. “*1218-1219 yılları arasında Altay’dan Tuna’ya kadar Avrasya bölgelerinin Moğollarca kazanımı sırasında Batu Han’ın ordularındaki Türk unsurların oranı kayda değer ölçüde artmıştır. Diğer bir değişle Doğu Avrupa’ya akan Tatar fatihler etnik olarak sadece Moğollar değil, örgütlenme ve Moğol seçkinleriyle han muhafızlarının öncü konumuyla birlikte Türk bileşenin baskın olduğu bir yığıntı idi.*” demekle birlikte doğudan batıya Moğolların önünde bulunup Moğol ordusuna dahil olan mağlup Türk askerlerinin adeta kar topunun büyümesi gibi giderek ordu içinde güçlenmesine dikkat çekmektedir. Son olarak Usmanov, Deşt-i Kıpçak Türklerinin Cuci ulusuna dahil olurken isyanlar düzenlemediğini ya da onlara karşı direnmediklerini de düşünmektedir.⁵

1

7

Bu yorumları göz önünde bulundurursak şu çıkarıma varabiliriz. Moğollar, Kuman/Kıpçakların bu bölgedeki askerî ve siyasi gücünü bildikleri için özellikle Batu Han zamanında onların itaat altına alınmasına önem vermiştir. Zira Batu Han’ın Macaristan’a kaçan Kuman/Kıpçak başbuğu Köten’i de Macarlardan istemesi ve onun askerlerini kendi ordusuna katmak arzusunda olması şaşırtıcı değildir.

1242 yılına gelindiğinde Altın Orda Devleti çatısı altındaki Kuman/Kıpçaklar yaşamlarını Moğollarla yan yana sürdürmüş ve zamanla Moğol yönetici kademesiyle hem akrabalık bağı kurmuşlar hem de onların kurduğu devlette birçok alanda oldukça önemli görevlerde bulunmuşlardır. Özellikle Bulgarlar ve Kuman/Kıpçaklar, Batu Han’ın iktidarı döneminden itibaren şehirlerde ticaret yapmışlardır. Fakat anlaşıldığına göre Kuman/Kıpçaklar Altın Orda devletinin daha ziyade kırsal kesimini oluşturmuştur. Şehirlere gelerek ticaretle uğraşan Kuman/Kıpçak kökenli kişiler arasında askerî vali olarak da devlete hizmette bulunanlar

⁵ Hakkında bkz.: İsmail Türkdoğan, “Mirkasım Osmanov”, **DİA**, C. Ek-2, 2009, s.380-381.

⁵ Mirkasım A. Usmanov, “Coçi Ulusunun Etnik Tarihinin Erken Gelişmesindeki Özellikleri Hakkında”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.429.

⁵ Usmanov, **a.g.m.**, s.430.

olmakla birlikte⁵ bazen de ticarî olarak Altın Orda devletinin köle piyasasında (Kafkas ırklarıyla birlikte) önemli bir gelir kaynağını oluşturmuşlardır.⁵ 1

Altın Orda Devleti içerisinde Bulgarların kurduğu şehirlere göre ticarî olarak işlek olmasa da temelinde Kuman/Kıpçakların olduğu şehirler de kurulmuştur. Bunlardan en bilinenleri çoğunluğunu Kuman/Kıpçakların oluşturduğu Şarukan, Sugrov, Balin, Sıgnak, Cend, Yengikent, Otrar, Kumkent, Karaspan, Babaata şehirleridir.⁵ Yakubovskiy bu şehirlerin ve Kuman/Kıpçak nüfusun yaylak-kışlak olarak kullandığı kırsal arazilerin devlet yönetiminde aktif olarak bulunan Moğollar ve bölgede güçlenmiş Kuman/Kıpçak “feodel” beyleri arasında paylaşıldığını söylemektedir.⁵ Bu beyler arasında Moğollar daha üstün bir konumda olmakla birlikte⁵ Altın Orda devletinin² ilk zamanlarında hükümdar Batu Han’a yakın beylerin bu toprakların paylaşılmasında etkili oldukları ve bunun askerî bir nitelik taşıdığı bilinmekle birlikte ileriki zamanlarda paylarına düşen topraklarda güçlenen bu beyler, Altın Orda tahtının sahibinin kim olacağını da etkileyecek derecede önemli bir otoriteye sahip olmuşlardır.⁵

Altın Orda Devleti içerisindeki bir diğer değişimin de Kuman/Kıpçak hatunlarının Moğol hükümdarlar ile evlenmeleri sebebiyle olduğunu yukarıda değinmiştik. Tıpkı diğer Türk ve Moğol devletlerinde olduğu gibi önemli bir konuma sahip olan han eşi hatunlar, bu sayede Altın Orda devletindeki Kuman/Kıpçak kültürünü Moğol sarayına da taşımışlardır. Mengü Timur’un (1266-1280) karısı Çiçek Hatun⁵ Özbek Han’ın (1312-1341) kızı İt- Küçücük,³ Özbek Han’ın karısı Kebek Hatun⁵ ve Orduca⁵ Nogay²’ın anneannes² Toksaba⁶ Manglay ve ⁷ Nogay’ın karısı Yaylak gibi Türk kökenli olduğu tahmin edilen hatunlar Altın Orda devletinin

⁵ Ahincanov, **a.g.e.**, s.256.; Örneğin Altın Orda ve diğer Moğol devletlerinde de dahil olmak üzere 1200-1259 yılları arasında 4, 1260-1294 yılları arasında 12, 1280 ve 1368 yılları arasında da 28 yöneticinin Kuman/Kıpçak kökenli olduğu bilinmektedir. Bkz.: Özyetkin, **Altın Orda Devleti Geleneğinde Uygur İzleri**, s.444.

⁵ Süleyman Kızıltoprak, “Asya ve Kafkaslardan Ortadoğu’ya Memlûk Kölelerin Ticareti ve Köle Ticaret Yolları”, **Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, 9-10 Mayıs 2002, Bildiriler**, C.I, İstanbul, Dünya Basım Evi, 2003, s.155-156.; Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.97-98.

⁵ Ahincanov, **a.g.e.**, s.253., 256. 0

⁵ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.77. 2 1

⁵ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.82. 2 2

⁵ Bu konu hakkında bkz.: Hıyrunnisa Alan, “Altın Orda Hanlığında Hakimiyet Anlayış ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi**, S.54., 2011, s.1-20.; Derya Derin Paşaoğlu, “Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XXXIII, S.56, 2014, s.147-190.

⁵ Rasonyi, **a.g.e.**, s.329. 2 4

⁵ Rasonyi, **a.g.e.**, s.312.; Bunun yanında Timur’un Özbek Han’ın soyundan olduğu için Hanzâde adı verilen bir hatunla evli olduğu da bilinmektedir. Bkz.: Nazmiye Togan, “Temür Zamanında Aristokrat Türk Kadını” **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, C.V, S.1-4, 1973, s.11-14.

⁵ Rasonyi, **a.g.e.**, s.324. 2 6

⁵ Rasonyi, **a.g.e.**, s.327. 2 7

içerisinde akrabalık bağı ile Türkleşme sürecinin en bariz örneklerini oluşturmuşlardır.⁵ Özellikle Berke Han (1257-1266) döneminden sonra da bir Türk unvanı olan “begin”/“begüm” unvanı⁵ Altın Orda Devleti içerisindeki hatunlar ve⁹kızlar için de yaygın bir şekilde kullanılmıştır.⁵

3

0

Fakat şunu belirtmek gerekir ki Türkler ve Moğollar arasında gerçekleşen evliliklere ve Kuman/Kıpçak “feodal beylere” rağmen Altın Orda içerisinde devletin çöküşüne kadar Moğol kökenli hanedan beylerinin devlet yönetiminde kendi otoritelerini elinde bulundurmaya çalıştığı bariz bir gerçektir.⁵ Zira Batu Han zamanında kökeni Moğol olan Şecut, Mangıt, Kıyat ve Kongrat boyları ülke toprakları içerisinde tayin edilen yönetici beyler çıkartırken (ki bu görevlerin babadan oğula aktarılmasına “bayrı” denmektedir.) nöker olarak Türk askerinin çoğunlukta olduğu “il-gün” adıyla bilinen halkın başında bulunmuşlardır.⁵ Altın Orda devletinde Cuci soyundan gelmeyen kişileri “kara kişi”⁵ olarak adlandıran Moğollar, yukarıda da belirtildiği gibi Onogan-Bogol sistemini uyguladıkları için Kuman/Kıpçak askerlerinin Altın Orda devletini hızlı bir şekilde Türkleştirmesini sağlamıştır.⁵ Kafalı, süreci şu şekilde anlatmaktadır: “*Moğollar devlette mutlak surette aristokrasiyi ellerinde bulundurmalarına rağmen Moğolların Türklerle karışma nispeti asgarî bire karşı on miktarında olup neticede bu da Türkleşmeyi temin edecektir.*”⁵ Kafalı bu yorumuyla³ Moğolların Türklere etkisinin Türklerin Moğollara etkisine göre daha az olduğunu bir kez daha vurgulamaktadır. Yakubovskiy, “*Moğollar Kıpçakların etnik teşekkülünde derin bir değişiklik yapmamışlardır. Bilâkis Moğolların da Türkleştiklerini görüyoruz. İki büyük Moğol kabilesinin (Kongrat ve Mangıt) mukadderatını hatırlayalım. Bunlardan biri daha sonra Nogay, diğeri ise Özbek adını*

3

3

⁵ Rasonyi, **a.g.e.**, s.328. 2

8

⁵ Donuk, **a.g.e.**, s.8. 2

9

⁵ İlyas Kamalov, “Altın Orda Hanlığı’nda Hanedan Kadınlar”, **Ortaçağda Kadın**, Ankara, Lotus Yay., 2011, s.596.

⁵ Cengiz Han’ın soyunun devlet için ne kadar önemli olduğunun diğer bir kanıtı da Büyük Moğol devletinin ardından kurulan devletlerde görülmektedir. Bu devletlerde bazı kuvvetli beyler kendi istekleri doğrultusunda taht değişikliği yapmak istemiş fakat tahta geçen kişinin Cengizsoylu olma zorunluluğu bu işi zorlaştırmıştır. Altın Orda devletinde ‘han kütermek’ Çağatay devletinde de ‘han bazı’ denilen bu uygulama ile hangi beyin desteği ile olursa olsun tahtın meşruiyeti adına muhakkak bir Cengizsoylu kişi tahta geçmiştir. Bunun en büyük örneklerinden biri de Türk tarihinin büyük komutanı Emir Timur’dur. Emir Timur, döneminde çok kuvvetli bir komutan olmasına rağmen bir Cengizsoylu hükümdarın komutanı olarak görev yapmıştır. Bkz.: Hayrunnisa A. Akbıyık, “Cengiz Han Sonrası Asyasin’da Politik Geleneğe Dair”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.288.

⁵ Kafalı, **Altın Orda Devleti’nin Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s.129.

⁵ Bu deyim Orhun yazıtlarında da geçmekle birlikte bu terim hakkında bkz.: İsmet Cemiloğlu, “Dilimizdeki ‘Kara’ Kelimesi Hakkında”, **Milli Folklor Dergisi**, C.II, S.12, s.22-26.

⁵ Altın Orda Devleti için bkz.³ Kafalı, **a.g.e.**, s.130.; Çağatay Devleti için bkz.: Kafalı, **Çağatay Hanlığı**, s.45.

⁵ Kafalı, **Altın Orda Devleti’nin Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s.129.; “*Nökerler bazen oldukça yüksek konumlara da çıkardı.*”; Bkz.: Vladimirtsov, **Moğolların İktisadî Teşkilatı**, s.135.

almıştır.”⁵ diyerek Türklerin Moğollara ve Moğolların Türklere tesiri meselesine kendi eserinde değinmiştir.

Askerî alanın dışında, din ve bilim alanında çalışan Altın Orda devletindeki görevlilerin de çoğunlukla Türk kökenli kişilerden olduğu bilinmektedir.⁵ Fakat kaynakları baz 3ılarak konu hakkında yorum yaparsak bu kişilerin Oğuz mu, Kuman/Kıpçak mı, Bulgar ya da Uygur mu olduğu kesin olarak belli olmamakla birlikte Altın Orda devletinde Harezm bölgesinden çok fazla bilim insanının çıkması⁵ bu ilim insanların Kuman/Kıpçak boylarından olma ihtimalini arttırmaktadır. Çünkü Altın Orda devletinin kuruluşundan önce de sonra da Harezm bölgesinde Kuman/Kıpçak ve ardından da Oğuz boyları nüfus çoğunluğunu oluşturmuştur. Bulgarların ve Uygurların Harezm’deki varlığı ise oldukça zayıf olmuştur. Altın Orda Devleti içerisinde tanınan bilim insanların olan El-Horasanî, El-Harezmî gibi örnekler⁵ bizi köken tahmini yapmaya zorlamaktadır. Harezm bölgesindeki çoğunluğu göz önünde bulundurursak bu kişilerin Kuman/Kıpçak kökenli olduğu ve Altın Orda Devleti içinde çeşitli görevlerde bulundukları fikri akla gelmektedir. Fakat bu etimolojik fikir yürütmenin sadece bir tahmin olduğu unutulmamalıdır.

2.4. UYGURLARIN TÜRKLEŞME SÜRECİNE ETKİSİ

Uygurların Altın Orda Devleti içerisindeki etkisi Kuman/Kıpçaklarla karşılaştırıldığında çok daha önceki dönemlere dayanmaktadır. Zira Moğollar anayurtlarındaiken Uygurlarla yakın bir coğrafyada yaşadıkları için onlarla daha fazla etkileşimde bulunmuşlardır. Cengiz Han zamanında Uygurlarla özellikle bürokrasi alanında gelişen bağlar ilerleyen zamanlarda Altın Orda Devleti içinde de devam etmiştir. Bu geçişin sebepleri Uygurların devlet bürokrasisini iyi bilmesi, şehirlileşmenin getirdiği iskâna dayalı çeşitli vergi sistemlerini bilmeleri, ticaret alanında birikimlerinin olması, imar bilgilerinin gelişmiş olması, tarım alanında tecrübelerinin olması, tercüme ve dış ilişkilerde maharetli olmaları gibi siyasi-sosyal becerilerdir.

Uygur ve Moğollar arasında en kalıcısı geçiş Moğolların alfabe olarak Uygur harflerini benimsemesi olmuştur.⁵ Cengiz Han zamanında⁴ Tata Tonga ile başlayan⁰Uygur Türkçesinin

⁵ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.193.³

⁵ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.89.; Väsary, **The Jochid Realm: The Western Steppe and Eastern Europe**, s.73.

⁵ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.145.³

⁵ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.149.³

⁵ Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, s.348-349.; Barthold, **Orta Asya Tarihi Dersleri**, s.151.; Ekrem Kalan, “Moğollar’da Yazı Geleneğinin Kökenleri ve Çengiz Taş”, **Türkbilig Dergisi**, S.35, 2018, s.1-2.

etkisi ve öğrenimi, Altın Orda devletinde de etkili olmuştur.⁵ Altın Orda devletinde⁴ bu geleneğin en fazla hissedildiği alan ise bürokratik kayıtlar üzerinde olmuştur. “Yarlık” ve “Bitik” olarak adlandırılan resmî belgelerin Uygur alfabesiyle⁵ tutulduğu ve yine bu teftimlerin aynı şekilde diğer Moğol devletlerinde kullanıldığı bilinmektedir.⁵ Altın Orda devletinde⁴ tutulan bürokratik kayıtlarda zamanla Uygur harfleri yerine Arap harflerinin kullanılmasına rağmen Altın Orda devletinin bürokratik belgeleri üzerinde yaptığı çalışmalarla tanınan Melek Özyetkin, Uygurcanın bu dönüşüme rağmen kıymetli belgelerde kullanılmasına devam edildiğini, bunun da Uygurcanın Altın Orda Devleti içerisinde oldukça önemli bir bürokratik dil olduğunun çıkarımını yapmıştır.⁵ 1393 yılında Toktamış Han tarafından Lehista⁴ kralı Yagayla’ya (1377-1399) verilen yarlıkta⁵ ve 1397 yılında Temir⁴Kutluk Han’ın Muhammed adlı bir kişiye tarhanlık vermek için yazdırdığı yarlıkta kullanılan Uygur harfleri bu etkinin devam ettiğini de göstermektedir.⁵ Uygur harfleri ile yazılan yazıların önemi özellikle dış ülkelere yollanılan belgelerde kendini göstermiştir. Özyetkin, bu Uygur etkisini şu tekniklerin kullanılması ile açıklamaktadır:

- 1)Türk-Moğol resmî yazışma geleneğine has 2 veya 3 satır atlama.
- 2) Yazı hizasında satıra içeriden başlama.
- 3) Yarlık ve bitiklerin onayı için kullanılan özel al veya altın yaldızlı tamgalar.

Özyetkin'e göre kare biçimli ve hendesî şeklindeki hanın adı ve unvanını içeren kırmızı renkli tamga, altın nişan ve payzalı tamgalar da Uygur Türklerinden alınmıştır.⁵ Tokta, Özbek ve Abdullah Han adına yapılmış resmî belge niteliğindeki payzalarda hükümdarın bazı kişilere

⁵ Mafiret Kemal Yunusoglu, “Moğol Döneminde Çeviri ve Uygur Mütercimler”, s.8-9.; Çakan, **Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü**, s.23-24.

⁵ Kurat, **Topkapı Müzesi Arşivinde Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarlık ve Bitikler**, s.3-4.; A. Melek Özyetkin, **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi**, Ankara, TDK Yay., 1996, s.12.; Astaykin “Altın Orda: Büyük Batı Seferleri”, **Tartarica**, çev. İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Feoriya Yay., 2017, s.207.

⁵ Ahmet Caferoğlu, “Uygurlarda Maliye ve Hukuk İstilahları”, **İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası**, C.IV, 1934, s.32.

⁵ Özyetkin, **a.g.e.**, s.75.; Özyetkin, **a.g.m.**, s.446.; Altın⁴ Orda devletinin Osmanlı devletine de yolladığı mektuplarda da (bitiklerde) Uygurcanın etkisi hissedilmiştir. Bkz.: M.A. Usmanov, “XIV-XVI. yüzyıllarda Coçi Ulusunun Osmanlı Devleti’yle Kançılara İşlerindeki Temaslarının İncelenmesi Üzerine”, **X. Türk Tarihi Kongresi 22-26 Eylül 1986**, C.III, Ankara, s.905.

⁵ A. N. Samoiloviç, “Cucu Ufusun’nda Payza ve Baysa’ya Dair: Ahmet Han’ın Basması Meselesi”, çev. Hasan Ortekin, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, C.II, İstanbul, Bürhaneddin Matbaası, 1939, s.61.

⁵ Özyetkin, **a.g.e.**, s.17.

⁵ Özyetkin, **a.g.m.**, s.447.; Özyetkin, “Altınordu Hanlığı’nın Resmî Yazışma Geleneği”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.827-828.; Ayrıntılı bilgiler için bkz.: Saadetin Gömeç, “Köktürk ve Uygur Tamgaları Üzerine Bir Deneme”, **Türk Kültürü Dergisi**, C.XXXVIII, S.442, 2000, s.65-70.; Mustafa Aksoy, “İpek Yolunda Türk Kültürünün İzleri: Tamgalar”, **İpek Yolu’nda Türk Mirası**, ed. Fatih Aksoy, İstanbul, Türk Yurdu Yay., 2014, s.146-155.

ayrıcalık ya da yetki verdiği gözlemlenirken memurlar ve halka da bu payzaya sahip olan kişiye saygı duyulması, payza sahibinin söylediklerine ve verdiği emirlere de kesin olarak uyulması hatırlatılmıştır. Tokta ve Özbek Hanların payzaları XIX. yüzyılın sonlarına doğru İtil bölgesinde antika eşya satan kuyumcu dükkanlarında tesadüfen bulunmuştur. Yukarıda sayılan payzalardan biri ise 1845 yılında Dnepropetrovsk (Ukrayna'nın Zaporijya bölgesinin hemen üstünde) yakınlarındaki Gruşevka köyünde bir soylunun evinde temizlik yapılırken yine tesadüf eseri çamurların arasında bulunmuş ve bir dönem Ermitaj Müzesi'nde de sergilenmiş olan Abdullah Han'a (1367-1368) ait payzadır. Bu payza Altın Orda devletinin sıkça han değiştirdiği bir dönemde 1 senelik kısa süreli han olan Abdullah Han⁵ adına çıkan gümüş ve altın karışımı bir payzadır.⁵ Abdullah Han'ın payzasında: “*Sonsuz Tengri'nin gücüyle, büyük nimetinin korunmasıyla, Abdullah Han'ın fermanına kim uymazsa cezalandırılacak, idam edilecektir.*” yazmaktadır.⁵ Payza tıpkı Tokta (1290-1312) ve Özbek Han (1312-1340) payzaları gibi Uygur harfleri kullanılarak Moğolca yazılmıştır. Altın Orda devletinde halka bir buyruğun duyurulması için yol kenarlarına dikilen ya da bir direğe asılan bildiriler de Uygur harfleri ile yazılmıştır.⁵ Bunun yanında Altın Orda devletindeki Uygur memurlar tarafından tıpkı *Moğolların Gizli Tarihi*'nde geçen *Kökö Debter*'e benzer devlete ait kayıt defterlerinin tutulduğu ama bu defterlerin günümüze ulaşmadığı da bilinmektedir. 1290-1312 yılında Altın Orda hükümdarı olan Tokta Han adına bastırılmış paralarda da Uygur harfleriyle ‘Toktuğu’ yazmaktadır. 1341-1357 yılında hükümdar olan Canibek adına basılan para da yine Uygur harfleriyle ‘Çambek’ yazmaktadır.⁵ Bu örnekler de yine Uygur harflerinin önemini göstermektedir. Uygur harflerinin halk tarafından da kullanıldığı bilinmektedir. Bu doğrultuda Uygur etkisinin görüldüğü mezar taşları Altın Orda coğrafyasının farklı yerlerinde görülmektedir. Bu mezar taşlarından en bilineni 1930 yılında, İtil ırmağının solundaki Üvek bölgesinde bulunmuştur. Bulunan bu mezar taşında şehre giden bir Moğol kökenli hizmetlinin köydeki annesi ile anıları Uygur harfleriyle fakat Moğolca olarak taş kazınmıştır.⁵

⁵ İlyas Kemaloğlu, “Altın Orda Devleti”, *Avrasyanın Sekiz Asrı Çengizogulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Ötüken Yay., 2016, s.141.

⁵ Yakubovskiy, *a.g.e.*, s.119.⁴

⁵ Hasan Ortekin, “Basma'ya⁵ ve Basya'ya Dair”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.II, İstanbul, Bühraneddin Matbaası, 1939, s.71.

⁵ Togan, *Umumi Türk Tarihi*ne Giriş, s.376.

⁵ Ekrem Kalan, “Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)”, *Karadeniz Araştırmaları: Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, C.XXXIII, 2012, s.27-29.

⁵ Yakubovskiy, *a.g.e.*, s.153.⁵

Uygurların Altın Orda Devleti üzerindeki diğer bir etkisi Büyük Moğol devletinde de hissedildiği gibi ticaret alanında olmuştur.⁵ Zira Uygurlar, tıpkı Orta Çağ'daki Soğdlar ve⁴ Yahudiler gibi bulundukları bölgede oldukça büyük bir ticaret ağının başında bulunmuşlar ve ticaretin canlanmasını sağlamışlardır.⁵ İpek Yolu'nun etkisi⁵ ve şehirlileşmenin avantajını ticari olarak kullanmasını bilen Uygurlar, bu doğrultuda ticaret içinde bir takım yazılı ya da yazısız kuralları uygulamış ve kendi içlerinde çeşitli kurumlar oluşturmuşlardır. Bu oluşturulan kurumlar arasında en çok bilinen kurum ise Altın Orda Devleti için de büyük önem arz eden "Ortaklık" kurumu olmuştur.⁵ Bu kurum devlet desteği ile oluşturulan esnaf ya da esnaflar topluluğu olmakla beraber kültürlerarası etkileşimi de sağlamıştır.⁵ Kaynaklarda 'Bazirgañ' olarak da geçen bu sistemde, tüccarlar devlet tarafından verilen imtiyazlardan oldukça yararlanmış ve kırsal bölgeler ile şehirler arasında da ekonomik hareketliliğin olmasını sağlamışlardır. Cengiz Han'dan itibaren başlayan ticarî faaliyetlerin Altın Orda devletinde özellikle Batu Han tarafından canlandırılmak istendiğine yukarıda değinmiştik. Altın Orda devletinde de bu teşkilatın büyük bir öneme sahip olduğunu yazar Vassâf'ın (1257-1330) *Tarih-i Vassâf* adlı eserinde görmekteyiz. Vassâf, eserinde Altın Orda hanı Berke Han ve İlhanlı hanı Hülagü Han arasındaki savaşın başlangıç noktasını da Altın Orda devletine ait tüccar ortakların Hülagü Han'ın emriyle öldürülmesine bağlamaktadır.⁵ Vassâf'ın "*Hülagü, Berke Oğul'un Tebriz'de ticaretle ve ticarî muamelelerle uğraşan büyük ve sayısız zenginlere sahip bulunan tacirlerin öldürülmesini ve yanlarındaki malların hazine için müsadere edilmesini emretmiştir.*"⁵ sözleri ortaklık kurumunun, Altın Orda ve İlhanlı devletleri arasında uzun yıllar sürecektir bir kavganın nedenlerinden biri olacak kadar önemli bir teşkilât olduğunu kanıtlamaktadır.⁵ Altın Orda hanları çevresindeki devletlerle ticaret ağını oluştururken Türk tüccarları kullanmaya devam etmiş ve Osmanlı devletine de ülkesindeki tüccarları (ortaklar) yollamıştır.⁵ Altın Orda devletinde Ortaklık kurumunun kaldırılması ise Özbek Han'dan sonra olmuştur. Bunun sebebi ise Özbek Han'ın Müslüman olduktan sonra bu sistemin faizle

⁵ Togan, **a.g.e.**, s.436.

⁵ Ahmet Taşağıl, "Soğd", **DIİA**, C.XXXVII, 2009, s.348.; Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**, s.45.

⁵ Özkan İzgi, "Moğolların Batı İstilas ve Türk Tarihi Bakımından Önemi", **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**, C.XXIII, S.1-2, 1985, s.327.

⁵ İsenbike Togan, "Orta Asya'da Bir Geçiş Dönem: 14-15. Yüzyıllar", **İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan**, ed.: Hayrunnisa Alan-Abdolvahap Kara-Osman Yorulmaz, İstanbul, Doğukütüphanesi Yay., 2008, s.295.

⁵ Kafalı, **a.g.e.**, s.135.; Togan, **a.g.e.**, s.436.

⁵ İlyas Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, İstanbul, Kaknüs Yay., 2003, s.50-51.

⁵ Bu olaylar sonrası çıkan Terek Savaşı hakkında bkz.: Abdulkadir Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi**, C.I, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yay., 1994, s.99-100.

⁵ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.132-133.

işlediğini düşünmesidir. Ortaklık kurumunu değerlendiren Z.V. Togan, Altın Orda devletindeki Budist Uygurların bu sistemin ana taşıyıcısı olduğunu da belirtmiştir.⁵ Özbek Han ise bu sistemi kaldırarak devlet içindeki ekonomik modeli Budistlerin etkisinden kurtarmak istemiş ve ülkesi için daha farklı bir ticaret politikası geliştirmiştir.

Uygurların Altın Orda devletindeki diğer bir etkisi ise vergi sistemi üzerinde olmuştur. Melek Özyetkin'in yaptığı çalışmalar sonucu genel vergi anlamında kullanılan 'Alban', toprağı işleyenlerden alınan vergi olan 'Kalan' vergisi Uygurlardan sonra Altın Orda devletinde de görülmektedir.⁵ Bunların yanında 'Sağ' adlı bir vergi de vardır.⁵ Bu vergi olağanüstü koşullarda alınmasına rağmen Özyetkin bu verginin Altın Orda devletindeki toprak sahiplerinden alınan bir vergi türü de olduğunu söylemektedir. Bir diğer vergi de yerleşik hayat yaşayan kişilerin hanelerinden alınan 'Tütün' olarak adlandırılan vergidir. Uygurlardan örnek alınarak Altın Orda devletinde de uygulanan bir vergi olan 'Tütün' vergisinin ismi, evin bacasından dumanın tütmesine istinaden üretilmiş bir vergi ismidir.⁵ 'Çarig' adı ile bilinen bir diğer vergi ise askerlik hizmeti için ödenen vergidir. Türkçe 'çeriğ'⁵ kelimesinden türeyen bu vergi Altın Orda devletinde de bulunmuştur.⁵ Devletin memurlarına tahsis ettiği binek atların ve posta teşkilâtında çalışan ulakların ihtiyaçlarını karşılamak için alınan 'Koluş' vergisi de Uygurlarla birlikte çıkmış ve Altın Orda devletinde alınan bir vergi türü olmuştur.⁵

Uygurlardan Altın Orda devletine geçtiği tahmin edilen bir diğer terim de 'Suyurgal' terimidir. Bu terimin anlamı devlet adamlarının ya da askerlerin kişisel başarıları karşılığında devletten aldıkları toprak mükâfatıdır.⁵ Fakat bu terim hakkındaki araştırmalar belge yetersizliğinden dolayı tahmini olmaktan öteye gidememiştir.⁵

Uygurların Altın Orda devletinin Türkleşme sürecindeki etkisi Tokta Han (1291-1312) ve Özbek Han (1312-1340) dönemlerinde yaşayan ve atabeylik yapan Bacır Tok Buka adlı bir devlet memurundan da anlaşılmaktadır. Özellikle kendisini Budist Uygur din adamlarının dinine yakın gören Tokta Han, Uygur kökenli Türklerin bir hayli etkisinde kalmıştır.⁵ Uygur

⁵ Togan, **a.g.e.**, s.437.

⁶

²

⁵ Özyetkin, **a.g.m.**, s.452.; Kemaloğlu, **Altın Orda ve Rusya**, s.149.

⁵ Kemaloğlu, **a.g.e.**, s.154.

⁶

⁴

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz.: A. Melek Özyetkin, "Altın Ordu ve Osmanlı Devletlerinde Tütün Vergisi", **Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Osmanlı Özel Sayısı, 2000, s.93-104.; İlyas Kemaloğlu, **a.g.e.**, s.152.

⁵ 'Çeriğ, Çeri': Ordu, asker anlamında kullanılmakla befaber savaş düzenindeki askeri güç anlamında da kullanılmaktadır. Bkz.: Donuk, **a.g.e.**, s.97.

⁵ Özyetkin, **a.g.m.**, s.454.

⁶

⁷

⁵ Özyetkin, **a.g.m.**, s.455.

⁶

⁸

⁵ Togan, **a.g.e.**, s.406-407.

⁶

⁹

⁵ Bkz.: Mehmet Ölmez, "Soyurgal", **DİA**, C.XXXVII, 2009, s.388.

⁵ Alameddini Bırzali'den nakille Tiesenhausen, **a.g.e.**, s.315.

asıllı olduğu bilinen Bacır Tok Buka'nın devlet içerisindeki gücü Tokta Han'ın kendisine veliâht olarak sadece oğlu İlbasar'ı sağ bırakarak tüm oğullarını öldürmesinden sonra giderek artmıştır. Atabeyliğin verdiği siyasî gücü de arkasına alan Bacır Tok Buka, Tokta Han'ın kederinden hastalanıp ölmesine yakın bir zamanda bu siyasî zayıflığı fırsat bilip hanın eşiyle evlenmiş ve kendini de Altın Orda hanı ilan etmiştir.⁵ Özbek Han'ın annesi⁷ Bayalın'ın doğumuna yakın bir zamanda Tokta Han'dan kaçırılıp Çerkes diyarında saklandığı zamanlarda, dönemin büyük beylerinden olan Moğol asıllı Kıtay İsatay ve Sicud Alatay'ın, Bacır Tok Buka'yı öldürüp Özbek Han'ı Altın Orda devletinin başına han olarak getirdiğini belirten Ötemiş Hacı,⁵ eseri *Çengiz-name*'de⁷ bu olayları şu şekilde anlatmaktadır. “*Bacır Tok Buka adlı Uygur oymağından biri vardı. Onun kavmi kabilesi çok büyük ve güçlü il idi. Ve yine o hanın atalığı idi. Şeytan vesvese verip kara insan iken o han oldu. Gelin Bayalın'i ve hanın diğer eşlerini de aldı. Bacır Tok Buka halkı da kendine itaat ettirdi. O esnada beyler gidip Özbek'i İtil kıyısına getirdiler. Bacır Tok Buka'nın hanlığını ilan etmesinden sonra kederlenen beyler oturup düşündüler.*”⁵ Bu olaylar sonucunda⁷ eserde adı geçen Moğol beyler Altın Orda devletindeki Uygur etkisini kırmak için bir suikast planı yapmışlardır. Bir saray darbesi ile ölen Bacır Tok Buka böylelikle Cengiz Han soyunun han olarak devam etmesini engelleyememiştir.⁵ Bu olayda da görüldüğü gibi Altın Orda devletindeki Uygur nüfusunun ve nüfuzunun özellikle Tokta Han döneminde bariz şekilde arttığı ortadadır. 1313 yılında Özbek Han'ın han olmasıyla birlikte, yükselen bu Uygur etkisine ket vurulduğu anlaşılmaktadır. Zira Özbek Han, tahta geçtiğinde Bacır Tok Buka'ya destek veren tüm beylerle birlikte onun boyunu da ortadan kaldırmış ve böylece Uygurların etkisi devlet içerisinde giderek azalmıştır.

⁵ Derya Derin Paşaoğlu, “Bozkır Kültüründen ve Altın Orda Hanlığı'ndan Devralınan Miras: Kırım Hanlığı'nda Kabile Aristokrasi ve Karaçu Beyleri”, *Crimean Historical Review*, S.1, 2021, s.55.

⁵ Mustafa Kafalı, “Özbek Han”, *DİA*, C.XXXIV, 2007, s.107.

⁵ Ötemiş Hacı, *Çengiz-name*,⁷ s.50.

⁵ Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s.52.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN İSLÂMLAŞMA SÜRECİNDE VE EDEBİYATINDA TÜRKLERİN ETKİSİ

3.1. ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN İSLÂMLAŞMA SÜRECİNDE TÜRKLERİN ETKİSİ

3.1.1. ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDA DİNÎ HAYAT

Altın Orda devletinin Türkleşmesinde etkili olan bir diğer etken de dindir. Moğolların dini dönüşümlerinde XIII. yüzyılda artık Müslüman olan ve Müslümanlığı Türkistan coğrafyasına yayan Türklerin rolü oldukça fazladır. Türkler, Deşt-i Kıpçak'taki Moğolların üzerinde yukarıda da bahsedildiği gibi siyasî destekler, evlilikler, bürokratik ve askerî faaliyetler gibi maddi etki ve izler bırakırken daha sonra onların manevî yönlerini de etkilemeye başlamışlardır. Tıpkı Türkistan'daki Türklerin büyük çoğunluğunun İslâm'ı ilk olarak Arap tüccarlardan öğrenmesi⁵ ve batıya doğru göç ettikten sonra da Horasan'a⁶ yakın bölgelerdeki Fars kökenli Müslümanların etkisiyle İslâm'ı daha da özümsemesi gibi⁵ Moğollar da Türklerin⁷ İslâm anlayışından etkilenmiş ve zamanla Türklerin oluşturduğu Türk-İslâm kültürünün etkisi altına girmişlerdir. Bu etkileşime benzer bir olay bizlere Rusların Hristiyanlığı Bizanslı din adamlarının aracılığı ile öğrenmesi ve bu sebeple Bizans kültürünün Rusları derinden etkilemesi meselesini de hatırlatmaktadır.⁵ Kısaca bir milletin dinî değişiminde

8

⁵ Özellikle İbn Fadlan'ın seyahatnâmesinde İslâm'ı yeni tanımış İtil Bulgarları hakkında geçen bilgiler bu etkilerin sonuçlarını anlamamız için güzel bir örnektir. Örneğin İtil Bulgar hanı Almış Han, İslâm'ı benimsedikten sonra kendi ismini bir Arap ismi olan 'Cafer bin Abdullah' olarak değiştirmiştir. Bkz: **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, s.23-24.

⁶ Ahmet Yaşar Ocak, **Türk Süfiliğine Bakışlar**, İstanbul, İletişim Yay., 1996, s.119.; Esin, **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş**, s.147-152.; Mürsel Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2001, s.11; Osman Turan, "Türkler ve İslamiyet", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.IV, S.4, Ankara, 1946, s.474-475.

⁵ Bu konu hakkında bkz.: Kuşat, **Rusya Tarihi**, s.34-37.; Uğdu Yücel, **Rusların Hristiyanlığı Kabulü ve Rus Kilisesi'nin Kuruluşu**, s.53-55.; Fatma Koçak-Murat Özkan, "Bizans'tan Ruslara Miras: Hristiyanlık", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.VIII, S.37, 2015, s.367-383.; Bu etkileşim Rusların tarihlerini ve kayıt tutma geleneklerini de oldukça etkilemiştir. Nitekim Rus yıllıklarındaki yazım üslûbu da bu yöndedir. Bkz.: Uğdu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarında Türkler**, s.13.

önemlidir. Altın Orda devletindeki İslâm kültürünün bu bakımdan Türk anlayışı içinde şekillenmesi sırasında Moğolların, Türk şeyhler ve dervişlerden istifade etmeleri de oldukça önem arz etmektedir. Altın Orda Moğollarının Müslüman olması akıllara “İslâm’ı kabul etmek Türkleşmek midir?” sorusunu getirse de Moğolların Türkler arasındaki erime sürecinde dinin nasıl etkili olduğunu anlamak ve bu konuyu farklı yönlerden ele alarak açıklaya kavuşturmak yukarıdaki sorunun yanıtına ulaşmak için oldukça önemlidir.

Moğolların inanç tarihi incelendiğinde ortaya çıkan bulgular onların da tıpkı komşuları Türkler gibi monoteist (tek tanrılı) inançta olduklarını kanıtlamaktadır. Onlar da inandıkları Gök Tanrı inancı gereğince Tanrıyı evrenin yaratılışından sonuna kadar tüm ilahî varlıkların sahibi olarak kabul edilmektedir.⁵ Bu inanışa göre Tanrı⁷ tektir, eşi ve benzeri yoktur. Gök Tanrı dini daha sonra oluşan Hristiyanlık dinindeki gibi oğul, kutsal ruh vb. kavramları barındırmayan sade, samimi, belirli bir mabedi bulunmayan bir din olmuştur. Tanrı, yarattığı insanların yazgısını belirlerken bazı insanların ‘kut’unu (bahtını) daha güzel yapmıştır ve bu yüzden de bahtı güzel olarak yaratıldığına inanılan hükümdarlar da Tanrıya karşı bu güzel bahtın sorumlusu olmuştur. Kut sahibi hükümdarlar, Tanrıyı ve onun kendisine verdiği bodunu memnun etmek amacıyla da millete karşı yapması gereken görevlerde elinden gelenin en iyisini yapmak zorunda olmuştur.⁵ Hatta bu inanış doğrultusunda görevinde başarısız olan hükümdarın ‘kut’u da Tanrı tarafından geçersiz sayılmıştır.⁵ Gök Tanrı dininin temelleri çok uzun süre Moğolların sosyo-kültürel hayatını da şekillendirmiştir. Yine Türklerde olduğu gibi Moğollarda da Gök Tanrı inanışının yanında eski Şamanizm öğretileri bulunmuştur.⁵ Bu inanışların en somut örnekleri Moğollar ve Altın Orda coğrafyasında misyonerlik faaliyeti için bulunan Avrupalı seyyahların kayıtlarında görülmektedir.⁵ Akan suyu kirletmemek, kıyafetleri mümkün olduğunca eskitene kadar giymek, Kam’ın maddi-manevi tedavi edici yöntemlerini kullanmak, onun tıpkı bir falcı gibi gelecekte haber verdiği inandırması gibi inanışlar yabancı seyyahların dikkatini çekmiştir. Ayrıca Cengiz Han’ın kanunlaştırdığı “yasak”lar arasında da bu inanışların etkileri görülmektedir.⁵

8

⁵ Spuler, **İran Moğolları**, s.188.

9

⁵ Abdülkadir Donuk, **Türk Hükümdarı**, İstanbul, TDAV Yay., 1990, s.25.

⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1980, s.56.

⁵ Wilhelm Radlof, **Türklük ve Şamanlık**, haz. Nurer Uğurlu, İstanbul, Örgün Yay., 2008, s.15.; Abdülkadir İnan, **Tarihte Şamanizm**, Ankara, TTK Yay., 1986, s.11.

⁵ Wilhelm von Rubruk, **a.g.e.**, s.123.

3

⁵ Su ve Şamanizm ilişkisi için bkz.: Curt Alinge, **Moğol Kanunları**, s.144. Habibe Temizsu, **Yasak**, İstanbul, Ötüken Yay., 2018, s.63.

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Cengiz Han'ın kendisine ait topraklarını büyütmesiyle birlikte Moğolistan'ın sınırından çıkan Moğollar, dağıldıkları coğrafyalarda farklı dinlere inanmışlardır. Moğolların bu yüzyılda büyük bir coğrafyaya yayılması onların kısa sürede çok farklı milletleri, kültürleri ve dinleri tanınmasına neden olmuştur. 1215 yılından itibaren Çin sınırına yakın bölgelerde yaşayan Moğollar Budizm etkisinde kalırken⁵ günümüz İranı'nın⁸ sınırına yakın bölgelere gelen Moğollar Uygurların da etkisiyle Hristiyanlığın Nesturîdilik mezhebini benimsemişlerdir.⁵ Deşt-i Kıpçak bölgesindeki Moğollar ise bölgedeki Türk tarikatlar ve önemli şeyhler aracılığıyla İslâm dini ile tanışmışlardır. XIII. yüzyılın ortalarında Altın Orda devletinin kurucusu Batu Han ile Büyük Moğol devletinin hanı Mengü Han'ın hükmettiği tüm milletlerin dinlerine karşı saygılı ve mesafeli bir tutum içerisinde oldukları bilinmektedir.⁵ Ayrıca Moğollar din adamlarından da herhangi bir vergi almamış ve onların - hangi dinden olurlarsa olsunlar- sosyal statülerini kısıtlamamışlardır.⁵ Bu da Altın Orda⁸ Devleti de dahil olmak üzere diğer Cengizsoylu devletlerde dinî inanışların rahatça yaşanmasını sağlamıştır. XIII. yüzyılın ortalarına kadar Moğolların dinlere karşı duruşu bu yönde serbest olmuş fakat ilerleyen zamanlarda Cengizsoylu devletlerin siyasi faaliyetleri, din ve siyaset arasındaki bağın gittikçe kuvvetlenmesine neden olmuştur.⁵⁸

Farklı bölgelerdeki Moğolların dinî değişimlerinin o bölgenin tarihini etkilediği gibi Altın Orda devletinin dini değişimi de bu devletin Türkleşme sürecinin anlaşılması ve Deşt-i Kıpçak bölgesinin tarihi için önemlidir. Bu değişim sürecini iki döneme ayırmak mümkündür. Bu dönemlerin ilki devletin kuruluşu sırasında bölgede var olan Türk ve Müslümanların etkisiyle Berke Han'ın İslâm'ı seçtiği birinci dönem ve Özbek Han'ın resmî devlet dini olarak İslâm'ı kabul ettiği ikinci dönemdir. Altın Orda devletinde Berke Han ile başlayan İslâmlaşma süreci devletin Türkleşmesi açısından da önemli bir dönemdir. Çünkü Moğolların İslâmlaşma

⁵ Moğolların bu dinî seçmesinde özellikle Uygurların ve Çinlilerin etkili olduğu düşünülebilir. Çin ve Türkistan sahasında bir tampon bölge özelliğinde olan günümüz Doğu Türkistan bölgesinde çok uzun süre Maniheizm ve Budizm etkili olmuştur. Özellikle Kubilay Han'ın Budist öğretilerini kabul etmesi de bu sürecin getirisi. Bkz.: Eberhard, **Çin Tarihi**, s.263.; Münevver Ebru Zeren, "Türkler Arasında Budizmin Yayılmasında İpek Yolu'nun Rolü" **Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri**, ed. Mustafa Öztürk-Ayşe Değerli, C.III, İzmir Demokrasi Yayınları Yay., İzmir, 2019, s.296-299.

⁵ Spuler, **a.g.e.**, s.231-232.⁸

⁵ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.522.; Kafalı, **Batu Han**, s.209.

⁵ Alinge, **a.g.e.**, s.21.⁸

⁵ Nitekim çeşitli coğrafyalarda kurulan Moğol devletleri özellikle ilk dönemlerinde hâkim oldukları milletlerin dinlerini zorla değiştirme ya da baskılama politikası gütmemiştir. Bu konu hakkında bkz.: Cüveynî, **a.g.e.**, s.493-497.; Fakat Altın Orda ve İlhanlı devletleri siyasi olarak anlaşmazlıklara düşünce bu çekişmenin içerisine dinî farklılıklar da dahil olmuştur. Yine de Cengizsoylu devletlerin tarihi incelendiğinde bu anlaşmazlıklarda siyasi nedenlerin baskın olduğu anlaşılmaktadır. Zira aynı dine mensup hanlar bile birbiriyle daha önceki konular hakkında çatışmaya yaşamışlardır. Bu konu hakkında bkz.: Abdülkadir Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi**, C.I, s.181.; Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikaları**, s.70-72.

sürecindeki dönüşümlerini Horasan'daki Türk din adamları yönlendirmiştir. Bu da Moğolların Deşt-i Kıpçak coğrafyasına geldiklerinde tıpkı kültürel ve siyasi açıdan olduğu gibi dinî açıdan da Türklerin etkisinde kalmalarına sebep olmuştur.⁵ Deşt-i Kıpçak'taki Moğollar, ırkî kaynaşmada olduğu gibi dinî açıdan da El-Ömerî'nin deyimıyla “*toprağın onların soyuna galip gelmesi*” ile çevrelerindeki Türk boylarının dinini zamanla benimsemişlerdir. Bu dönüşümün nedenlerini düşündüğümüzde birçok etken ön plana çıkmaktadır. Moğolların o devirlerde en güçlü siyasî yapıyı oluşturması onların çeşitli milletler tarafından ‘istenilen bir müttefik’ olarak parlamasına neden olmuştur. Altın Orda devletinin kurucusu Batu Han önderliğinde Moğol ordusu Avrupa seferlerindeyken Avrupa'daki Hristiyan misyonerlerin Moğolları kendi yanına dindaş olarak çekme çabası da bu yüzden olmuştur. Tıpkı bu misyonerlerin Moğolların dinî dönüşümü için çabaladığı gibi bazı Müslüman din adamları da onların bu haşin gücünü, onları inanç açısından kendi taraflarına almak suretiyle yumuşatmak istemiştir. Özellikle Anadolu içlerine kadar sokulan Moğol ordusuna karşı Horasan civarındaki Müslüman din adamları Moğol yöneticilerle birlikte iyi ilişkiler geliştirmeye çaba göstermiştir.⁵ Zeki Velidî Togan, bu konu hakkında şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: “*Şamani kalan Moğolların Budizm ve Hristiyanlık ile İslâmiyet arasında sallandıktan sonra birden İslâmiyet'e meyketlemeleri Türk milletin ekseriyette halihazırda Müslüman olmasındandır. Diğer taraftan Müslümanlar Tatarlara oldukça yakın davranmışlardır. Müslümanlar daha Kuman/Kıpçak zamanında hükümdarların yanında mühim yer tutmuşlardır.*”⁵ Togan, Müslüman din adamlarının Moğolları siyasî bir güç olarak görmekle onlara karşı daha telkinci bir tavırda olduklarını ve Berke Han dahil birçok Cengizsoylu yöneticinin de bu tavırla birlikte İslâm'a geçtiğini söylemektedir. Bunlara ilave olarak Müslüman ve Türk hatunların Moğollarla evlenerek bu Türkleşme ve Müslümanlaşma sürecinin hızlandığını da vurgulamaktadır. Togan, bölgedeki Türk dervişlerinin “şamanik tarzda” yaptığı dinî törenlerin Moğollarda (ve Türklerde) ‘Kam’ (Moğolcası: böge)⁵ ayinlerine yakın görülmesiyle onların İslâm'dan³ etkilenmesinin bir başka neden olabileceğini söylemektedir. Yine bu süreçte Berke Han ve Nogay Mirza zamanında Anadolu'dan İlhanlılara karşı cihad için giden derviş ve müridlerin olduğunu ifade etmektedir ki bu gibi etkenler Altın Orda devletini hem hızlıca Müslümanlaştırmış hem de nüfus olarak daha fazla Türkün o coğrafyaya gitmesini sağlamıştır.⁵ Tabi ki çoğunluktan ve/ya siyasî güçten

⁵ Telli Akhun Korkmaz, **Altın Orda Devleti'nde Din**, Ankara, Berikan Yay., 2018, s.145-146.

⁵ İlyas Kamalov, “Moğol İstilas ve Anadolu Kültürüne Tesirleri”, İstanbul, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.140, 2002, s.170.

⁵ Togan, **Umumi Türk Tarihi Giriş**, s.364.

⁵ ‘Kam’ ve ‘Şaman’ kelimele ve bu ayinler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdülkadir İnan, **a.g.e.**, s.73-95.

⁵ Togan, **a.g.e.**, s.366-369.

faaydalanılmak istenilmesi tek taraflı olmamıştır. Moğolların bölgedeki halkın gücünden de faydalanmak istemeleri bu geçiş sürecinin nedenlerinden biri olarak sayılabilir. Bu etkenin her ne kadar tarihî kayıtlardan faydalanarak açıklanması zor olsa da Moğolların Orta Çağ'da oldukça fazla görüldüğü din odaklı denge siyasetinin görmezden gelmesi zordur. Çünkü daha Sartak ve Berke hanlar zamanında bölgedeki Hristiyanlar ve Müslümanlar bu iki Cengizsoylu han arasında bölünmüş ve iki hana da bu taraftarlardan destek gelmiştir. Nitekim bölgedeki İslâm tarikatlarına bakıldığında Yesevîyye,⁵ el-Hûcan, Kübrevîyye⁶, Kâdiriyye, Rufâiyye,⁵ Sühreverdiyye, Şestîyye gibi müridi bol olan ve zaman zaman devlet tarafından da desteklenen⁵ birçok tarikatın Moğol siyaseti içerisinde etkin⁶ olduğu anlaşılmaktadır. Berke Han'ın da bu tarikatların desteğini alması, onun gönülden Müslüman olmasına rağmen yine de siyasî bir nüfûz oluşturmaya çalıştığını gözler önüne sermektedir.

Bu dönemde Türkistan'da Yesevîyye ve Kübrevîyye tarikatları oldukça kuvvetli olmuştur. Moğollar İslâm dini ile Kübrevîyye tarikatı aracılığıyla tanışsa da Yesevîyye tarikatı aracılığıyla İslâm'ı daha da özümsemişlerdir. Yesevîyye tarikatının bu dönemdeki en önemli şeyhleri ise Mansûr Ata, Saîd Ata, Sûfî Muhammed Dânişmend ve Hakîm Ata adlı şeyhler olmuştur. Muhammed Dânişmend, Otrar şehrine yakın bir yerde irşad faaliyetlerini sürdürürken Dânişmend'in silsilesinden gelen şeyh İsmail Ata ise Harezm, Semerkand ve Buhara'daki şeyhlerin yanında eğitim alıp daha sonra Kazıgurt şehrinde irşad faaliyetine devam etmiştir. Yine döneminin en ünlü şeyhlerinden biri olan Hakîm Ata da Harezm bölgesindeki Türklere İslâm'ı tanıtmıştır.⁵ Yesevîyye tarikatı zamanla Deşt-i Kıpçak'daki⁷ Türkler arasında hızla yayılmakla birlikte bölgede bulunan diğer Türk tarikatı Kübrevîyye tarikatı ise Moğolların Türkistan coğrafyasında karşılaştığı ilk tarikat olmuştur. Nitekim Harezmşahlar içinde saygın bir şeyh olan Necmeddin Kübrâ (1145-1221) Türkistan'da Moğolları karşılayan ilk kişilerden olmuştur. Bundan dolayıdır ki bu tarikatın şeyhleri Moğollarla Yesevîyyelere göre daha erken bir dönemde siyasî ve kültürel ilişkilerini geliştirmiştir. Kübrevîyye tarikatının önde gelen şeyhleri ise şunlardır: Mecdüddin Bağdâdî, Râdiyyüddin Ali Lala, Sa'deddin Hammûye, Necmeddin Dâye, Baba Kemâl Cendî ve Berke Han'a da İslâm'ı tanıtacak olan Seyfeddin Bâharzî (1190-1261). Kâdiriyye tarikatı ise yayılma alanı olarak daha çok Irak civarında

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdûllah Gündoğdu, "Altın Orda v  Osmanlı Devleti'nin Yükselişinde Türk Tasavvufu ve Yesevîliğinin Rolü Üzerine Bazı Düşünceler", **Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu, 26-28 Eylül 2016**, C.I, İstanbul, TİKA, İstanbul Üniversitesi, Türk Ocağı Yay., s.31-48.

⁶ Örneğin Hacegan tarikatının şeyhi olan Yusuf el- Hemedânî, Sünni inançta olduğu için Selçuklu sultanı Sencer tarafından desteklenmiştir. Böyle siyasi destekler bu tarikatların devlet içerisinde nüfûz sahibi olmasını sağlamıştır. Bkz.: Necdet Tosun, "Yusuf el- Hemedânî", **DİA**, C.XLIV, 2013, s.12.

⁷ Necdet Tosun, "Orta Asya'da Tasavvuf", **Orta Asya'da İslam**, C.I, ed. Muhammed Savaş Kafkasyalı, Ahmet Yesevi Üniversitesi Ankara-Türkistan 2012, s.495-496.

olmakla beraber zamanla Türkistan'da da kendine mürid bulmuştur. Fakat Kâdiriyye tarikatı Altın Orda coğrafyasından daha çok İlhanlı coğrafyasında faaliyet göstermiştir.⁵

9

3.1.2. BERKE HAN DÖNEMİNDE TÜRKLEŞME SÜRECİ

Altın Orda devletinin kurulduğu zamanlarda bu devlet içerisindeki Türkleri oluşturan Bulgarların ve Kuman/Kıpçakların çoğunlukla Müslüman olduğu bilinmektedir. Bölgedeki bazı Kuman/Kıpçak boylar özellikle Rusların ve Bizanslı tüccarların etkisiyle Hristiyan da olurken⁵ Bulgarlar ise daha X. yüzyılda Abbasi Devleti içerisindeki Arap tüccarların aracılığıyla İslâm ile tanışmış ve Deşt-i Kıpçak'ta büyük bir Türk-İslâm kültürü oluşturmuşlardır. Altın Orda devletinin özellikle bürokrat kesimini oluşturan Uygur kökenli Türkler ise Budizm'in etkisi altında dinî inançlarını yaşamışlardır. Kısaca Türkler arasında benimsenen çeşitli dinlere rağmen Altın Orda coğrafyasında yaşayan Türklerin çoğunlukla Müslüman olduğu anlaşılmaktadır.

Dönemindeki Moğolların hepsi için oldukça önemli bir komutan ve yönetici olan “Sayın Han” unvanlı Batu Han'ın ölümüyle birlikte oğlu Sartak çok kısa süreli de olsa Altın Orda hükümdarı olmuştur.⁶ Orta Çağ kaynaklarında da geçtiği gibi ülkesindeki insanların dinlerine karşı hoşgörülü tavrı ile tanınan Altın Orda hanı Batu Han'ın, 1255 veya 1256 yılındaki ölümüyle birlikte Moğollar ve Türkler için kader belirleyici bir han değişikliği olmuştur. Batu Han'ın oğlu Sartak, 1255 yılında Büyük Moğol hanı Mengü'nün kurultay daveti üzerine babasının görevlendirmesiyle başkent Karakorum'a doğru yola çıkmadan çok daha önce Hristiyanlığı seçmiştir.⁶ Bu haber Avrupa'daki Hristiyan krallıklarının da dört gözle beklediği bir haber olmakla beraber Moğolların devasa gücünü kendi yanlarına çekmeye çalışan Hristiyanlar, Sartak'a yolladıkları mektuplarla onlar için o dönemki en büyük düşman konumunda bulunan Müslümanlara karşı doğuda daha radikal bir Hristiyanlık anlayışının

⁵ Nihat Azamat, “Kâdiriyye”, **DiA**, C.XIV, 2001, s.134. ⁸

⁵ Istvan Vasary, “Orthodos Christian Qumans and Tatars of the Crimea in the 13th-14th Centuries”, **Central Asiatic Jurnal**, C. XXXII, S.3-4, 1988, s.264.

⁶ Cüveynî, **a.g.e.**, s.246. ⁰

⁶ Barthold, **a.g.e.**, s.527.; Dönemin en önemli kaynaklarından ve tanıklarından olan seyyah Rubruk, Sartak'ın Hristiyanlığa yakın olduğunu fakat tam anlamıyla bir Hristiyan olmadığını söylemektedir. Bu konuda farklı bir anlayış içinde olan Rubruk, Moğolların kendilerini Hristiyan değil Moğol olarak tanımladığını yazmakla bir kimlik bunalımına dikkat çekmektedir. Bkz. Wilhelm von Rubruk, **a.g.e.**, s.58.; Moğollar ve Katolik Hristiyanların ilişkileri hakkında ayrıca bkz.: Murat Tural, **Seyahatnameler Göre Moğollar ve Katolik Dünyası -Dini İdealler ve Politik Kaygılar-**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015

yayılması için uğraşmışlardır.⁶ Sartak Han, babasının ölümüyle birlikte artık yeñi han olarak Altın Orda'nın başkenti Saray'a doğru yola çıkmışken⁶ Deşt-i Kıpçak'ın doğusunda oturan amcası Berke Han da İslâm dinine girmiş ve Müslüman olmanın getirilerini uygulamaya başlamıştır. Batu Han'ın hükümdarlığı döneminde ağabeyi ile bir sorunu bulunmayan ama yeğeni Sartak Han'ın dindar bir Hristiyan olarak hareket etmesiyle birlikte onun hareketlerinden rahatsız olan Berke Han, bu radikal davranışlar yüzünden yeğeni ile fikir ayrılığına düşmüştür. Seyyah Rubruk, bu çekişme için diğer kaynaklara göre farklı bir bakış açısıyla Batu Han'ın kardeşi Berke Han'ın Müslüman olmasının ardından Müslüman tüccarların ilk olarak onun otağına gittiğini ve bunun da Batu Han için otorite kaybına neden olduğunu söylemektedir. Rubruk, Berke Han'ın daha tahta çıkmadan otağında domuz eti yenilmesini yasaklattığını da ayrıca not düşmüştür.⁶ Bu bilgiler aslında bize⁰ o dönemde Batu Han'ın din açısından özgürlükçü bir kişi olduğunu da yeniden ispatlamaktadır. Nitekim Batu Han, daha hayattayken oğlunun Hristiyan olmasına, kardeşinin ise Müslüman olmasına ses çıkartmamış ve sıkı sıkı bağlı olduğu Cengiz Yasası'nın devlet içinde en iyi şekilde yaşatılmasını kendine görev bilip bunu da gayet iyi bir şekilde sağlamıştır.⁶ 1257 yılında tüm bu çekişmeler sırasında Sartak Han'ın Mengü Han'ın başkanlığındaki Büyük Moğol devletinin başkenti Karakurum'daki kurultaydan dönerken Altın Orda devletinin başkenti Saray'a gelmeden yolda ani ölümüyle birlikte Altın Orda devletinin tahtına Sartak Han'ın oğlu Ulakçi⁶ geçmiştir. Fakat Ulakçi Han'ın da babasının ölüm vaktine yakın bir zamanda ölmesi, Batu Han'dan boşalan tahtın direkt olarak Berke Han'a geçmesini kolaylaştırmıştır. Berke Han tahta geçtiği sıralarda ağabeyi gibi gençliği savaşlarda geçmiş, tecrübeli bir asker olarak Moğol kanunlarını iyi bilen zeki bir hükümdar olmuştur. Kendinden önceki hanların kısa süreli tahta kalmasını da fırsat bilen Berke Han, hükümdarlığını sağlamlaştırdıkça dinî konularda daha rahat bir hareket alanı bulmuştur. Ayrıca Mengü Han'ın Büyük Moğol hanı seçilmesinde de etkili olan Berke Han, siyasî olarak da gücünü ispat etme fırsatı bulmuştur.⁶ Deşt-i Kıpçak coğrafyasında Berke Han döneminde de bulunan ve aktif olarak faaliyetlerini sürdüren çeşitli Türk-Müslüman tarikatları olmuştur. Bu tarikatların arasında Berke Han'ın Müslüman

⁶ Altay Tayfun Özcan, "Sartak Han", *Tarihin ve Tarihçinin İzinden: Kazım Yaşar Koprman Armağanı*, Ankara, TKAE Yay., 2014, s.175-176.

⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s.246.

⁶ Wilhelm von Rubruk, *a.g.e.*, s.60-61.

⁶ Her ne kadar Cüzcanî Batu Han'ın ölmeden önce gizlice Müslüman olduğunu söylese de bu konu hakkında yeterli kanıt yoktur. Batu Han'ın dinî görüşü açık bir şekilde Gök Tanrı dinidir.; Vasary, *The Jochid Realm: The Western Steppe and Eastern Europe*, s.74.

⁶ Ulakçi, Cüveynî'ye göre Sartak Han'ın oğlu iken dönemin diğer önemli bir kaynağı Reşidüddin'e göre ise o Batu'nun oğludur. Fakat genel kabul gören görüş Cüveynî'nin de aktardığı bilgidir. Bkz.: Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.528.; Vasary, "The Jochid Realm: The Western Steppe and Eastern Europe", s.75.

⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s.467., 487.

olmasında etkili olan Kübrevîyye adlı bir tarikat da bulunmuştur. Her ne kadar Berke Han'ın, Ebülğazi Bahadır Han'ın aktardığına göre Buhara'dan gelen iki Müslüman tüccarın vasıtasıyla din değiştirdiği ya da Cüzcanî ve Ötemiş Hacı'nın aktardığına göre doğuştan Müslüman olduğu iddia edilse de⁶ genel kabul gören görüş Berke Han'ın, Harezmşah-Selçuklu kültüründe doğup yetişen Türk olduğu düşünülen Necmeddin Kübrâ (1145-1221) adlı bir şeyhin müridi tarafından Müslüman olduğu görüşüdür.⁶ Necmeddin Kübrâ'nın⁰ müridi iken daha sonra⁹ o tarikatın şeyhi olan Seyfeddin Bâharzî (1190-1261) Berke Han'ın bu kararı almasında oldukça etkili olmuştur.⁶ Necmeddin Kübrâ, Harezmşahların Moğollarla yaptığı savaşta ölmeden önce kendine bağlı olan donanımlı ve bilge müridlerini İslâm'ı yeni tanıyan coğrafyalara dinî bilgilerini yayma amacıyla yollamıştır. El-Aynî'nin aktardığına göre her biri Necmeddin Kübrâ'ya bağlı bu şeyhlerden ders alan Sadettin al-Hamevî⁶ (1191-1272) Horasan Türklerine, Kemaleddin eş-Şeryakî Türkistan Türklerine (muhtemelen Kazakistan civarı?) Nizameddin el-Cendî Deşt-i Kıpçak'daki Oğuz Türklerine, Seyfeddin Bâharzî ise Buhara Türklerine irşad (dini yayma ve onun gerekliliklerini öğretme) amacıyla yollanmıştır.⁶ Seyfeddin Bâharzî¹ Buhara'da bulunurken Berke Han ile tanışmış ve onu oldukça derinden etkilemiştir.⁶ İbn Haldun, el-Aynî, Kalkaşandî gibi yazarlar da bu etkilenmenin doğruluğunu eserlerinde anlatmışlardır.⁶ Dolayısıyla Berke Han'ın Müslüman olması ve Moğolların Deşt-i Kıpçak sahasında İslâmiyet ile tanışmaları, çok daha önce Müslüman olan Bulgar Müslümanları sayesinde değil Horasan ve Harezm bölgelerindeki çoğunluğunu Kuman/Kıpçak ve Oğuzların oluşturduğu Müslümanlar sayesinde olmuştur.⁶ M. Fuad Köprülü'nün belirttiğine göre Şeyh⁵ Bâharzî, Türklerin İslâm'ı anlamasında öncü bir olan âlim büyük Türk düşünürü Ahmet

⁶ Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi**, s.153.; Ötemiş Hacı⁸ Berke Han'ın ile ilgili şunları yazmaktadır: “Adı zikredilen Berke Han, doğduğundan beri Müslümandı. Dünyaya geldiği zamanda, öz annesinin sütünü ve başka kâfir kadınların sütünü emmemiştir. Bundan dolayı onu kâhinler ile bilgilerine baktırdılar. Onlar dedi ki, bu Muhammed'dendir. Muhammediler kâfir kadınlarının sütünü emmezler dediler ve Berke için bir Müslüman kadını getirdiler o da onun sütünü emmeye başladı.” Ötemiş Hacı, **Çengiz-name**, s.41.

⁶ Süleyman Gökbulut, **Necmeddin Kübrâ ve Kübrevîlik**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2009, s.79.

⁶ El-Ömerî'den nakille Tiesenhausen, **a.g.e.**, s.395. ⁰

⁶ Sadettin al-Hamevî, irşad için gittiği yerlerde yönetici olarak bulunan Moğolların desteğini kazanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Reşat Öngören, “Sa'addedin-i Hammûye”, **DİA**, C.XXXV. 2008, s.389.; Hamevî'nin oğlu Bedreddin İbrahim de İlhanlıların hanı Gazan Han'ın Müslüman olmasında etkili olmuştur.

⁶ Devletşin, **a.g.e.**, s.212-213.¹

⁶ Türk-Müslüman derviş ve şeyhlerin Moğollar üzerindeki etkisi sadece Altın Orda içinde değil İlhanlı devleti içinde de kendini hissettirmiştir. Ayrıntılı bilgi hakkında bkz.: Mustafa Uyar, “İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Süfîleri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri”, **Belleten**, C.LXXVI, S.275, 2012, s.7-30.

⁶ Jean Richard, “Berke Han'ın İslâm'a Girişi ve Altınordu Hanlığında İslâmiyetin Yayılışı” çev. Abdulkadir Yuvalı, **Türk Kültürü Dergisi**, S.306, 1988, s.634.

⁶ Barthold, **a.g.e.**, s.152.; Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.144.; Richard, **a.g.m.**, s.642.

Yesevî'nin de en önemli temsilcilerinden biri olmuştur.⁶ Böylece Horasan ve Hârezm kültürü içerisinde yoğrulan Türk-İslâm gelenekleri Moğolların arasında da yayılmaya başlamıştır.

Berke Han'ın Müslüman olmasının sebepleri birçok tarihçi tarafından hem siyasî hem de dinî açıdan yorumlanmıştır. Bu yorumlar arasında Berke Han'ın manevi annesi olan Harezmsahlardan Terken Hatun'un esir alınmış Türk ve Müslüman kızı Han Sultan'ın⁶ Berke Han üzerinde bir etkiye sebep olduğu görüşü de yer almıştır.⁶ Cengiz Han'ın Harezmsahlar üzerine yaptığı sefer sonrasında yıkılan Harezmsah devletinin önde gelen ismi Terken Hatun, Moğolistan'a esir olarak götürülürken kızı Han Sultan da Semerkand yöneticisi Osman adlı bir valinin karısıydı ancak kocasının ölümü üzerine Cuci Han'ın yanına götürülmüştür. Han Sultan, sonraları Cuci Han ile nikahlanmış ve onun otağına girmiştir.⁶ Han Sultan samimi bir Türk-Müslüman olduğundan dolayı yanındaki Berke Han'ı da bu dinî öğretiler içerisinde yetiştirmiş ve onun karakterini oldukça derinden etkilemiştir. Han Sultan'ın yetiştirme üslubundan etkilenen Berke Han'ın kardeşleri Toka Temür ve Berkecerle birlikte daha sonra Berke'nin karısı Çiçek Hatun da Müslüman olmuştur.⁶ Berke Han'ın üzerindeki bu etkiyi değerlendiren⁰ tarihçiler, Berke Han'ın ailesinin içindeki İslâm dinine geçişi de bu etkinin getirisi olarak yorumlamışlardır. El-Makrizî'nin ve en-Nüveyrî'nin aktardığına göre Berke Han'ın karısı Çiçek Hatun o derece samimi Müslüman olmuştur ki yanında otağ şeklinde bir cami dahi taşımıştır. Kısaca Berke Han, manevî annesi olan Han Sultan'dan öğrendiği dinî bilgilerin aracılığı ile önce kendisine yakın hissettiği kardeşlerinin, ardında da karısının Müslüman olmasında öncülük etmiştir.⁶ En-Nüveyrî, Berke Han'ın yanındaki komutanlarını da etkilediğini belirterek şunları aktarmaktadır: “*Bereke Han (Berke) şimal kıt'ası (Deşt-i Kıpçak) hanlarının dördüncüsüdür. Sartak'ın ölümünden sonra tahta oturmuştu ve Müslüman olmuştu. Müslümanlığı kalbinde yer tuttu. Dinin ulu yolunu ortaya koydu, İslâm nişanlarını aşikâr kıldı, fakihleri ağırladı kendine yanaştırdı huzuruna yaklaştırdı. Onlara bahşişler verdi, memleketinde camiler ve medreseler yaptı. Cengiz Han soyundan ilk İslâm'a giren de odur. Bereke Han Müslüman olduktan sonra kavminin pek çoğu da Müslüman olmuştur.*”⁶ En-

⁶ Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, 3.Baskı, haz. Orhan Köprülü, Ankara, TTK Yay., 1976, s.74.

⁶ Barthold, **a.g.e.**, s.153.; Bazı kaynaklarda Berke Han'ın öz annesi olarak görülen Han Sultan'ın Berke Han'ı manevi anne olarak büyüten bir hatun olduğu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Kazım Paydaş- Fatih Bostancı, “Han Sultan'ın Berke'nin Annesi Olup Olmadığı Hususunda Mutâlaalar” **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C.VI, S.4, 2020, s.1344-1355.

⁶ Richard, **a.g.m.**, s.641.; Korkmaz, **a.g.e.**, s.109.

⁶ Cüveynî, **a.g.e.**, s.337-338. Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, s.270.

⁶ Istvan Vasary, “Berke b. Joçhi Han”, **The Encyclopaedia of Islam Three**. Ed: Kate Fleet – Gudrun Krämer – Denis Matringe – John Nawas – Everett Rowson. Boston Brill: Leiden, 2015, s.45.; Richard, **a.g.m.**, s.641.

⁶ Nüveyrî'den naklen Tiesenhausen, **a.g.e.**, s.249.; Davletşin, **a.g.e.**, s.212.

⁶ Tiesenhausen, **a.g.e.**, s.24. ²

Nüveyrî'nin aktardığı bilgiler diğer kaynaklarla da kıyaslanınca doğru olmakla birlikte Berke Han'ın döneminde ona tâbi olan Türk-Moğol unsurları içerisinde halen eski dinini yaşayanların sayısı da göz ardı edilemeyecek kadar çok olmuştur.⁶ Berke Han'ın bu kararı, hükmettiği halkın tamamen din değiştirmesini sağlayamamıştır ancak Deşt-i Kıpçak'taki İslâm hareketini hızlandırmıştır. Bu kararın Altın Orda coğrafyasındaki herkesi eşit derecede etkilemediğinin bir diğer kanıtı da Berke Han'dan sonra Altın Orda devletinin tahtına geçen gayrimüslim hanların olması ve özellikle kırsaldaki bozkırlarda yaşayan Kuman/Kıpçak Türklerinin halen eski dinlerini yaşamalarıdır.

Bunun yanında Berke Han'ın, devlet içerisinde bulunan Türk ve Müslüman çoğunluğun desteğini almak amacıyla Müslüman olma ihtimalini belirtenler de olmuştur. Hülagü Han ve Berke Han'ın aralarının bozulduğu zamanda Berke Han, Şeyh Bâharzî'nin yanına gitmiş ve şeyh de ona ülkesindeki Müslümanların çokluğunu hatırlatarak *“Ey oğlum, Allah Teala'nın emri şöyle oldu ki sen gidip atalarının yurdunda hükümdarlığını sür, eğer bir kararsızlığa düşersen Allah Teala'nın takdirinden başka çare yoktur.”* demiştir. Bu olay ardından Berke Han yanındaki askerlerle birlikte harekete geçmiş ve onların manevî güçlerini arttırarak devletin başına geçmek için Deşt-i Kıpçak'a doğru yola çıkmıştır.⁶ M. A. Usmanov ve ² Fedorov Davıdov'un da görüşlerini değerlendiren Gamirzan Davletşin, bu konu hakkındaki görüş için şunları söylemektedir:

“...Moğollarda farklı dinlere karşı sergilenen tutum o kadar esnekti ki bir aile içinde bile bireyler farklı dinlere mensup olabiliyordu. Örneğin Batu Han, atalarının dinine mensuptu oğlu Sartak ise karısıyla birlikte Nesturi Hristiyandı. Moğol asilzadeleri sanki gerçekten de bütün nüfuzlu dinleri kendi menfaatleri için kullanmak istemişlerdir. Daha sonraki dönemde Altın Orda'nın Moğol hanları, İslâmiyet'i kabul etmişler fakat diğer dinlere de serbestiyet tanımışlardır. Bunların hepsinin Moğolların 'dini hoşgörüsü' sayesinde değil de daha çok toplumun üst tabakalarının herhangi bir halkı mensup oldukları din aracılığıyla kendi itaatleri altına almayı hedefledikleri sayesinde mümkün olduğu izlenimi oluşmaktadır.”⁶

Görüldüğü gibi Berke Han'ın Müslüman olma sebepleri ve içinde bulunduğu ortamın durumu tarihçileri birçok yoruma sevk etmiştir. Fakat bu çeşitli yorumlar arasında en çok kabul gören görüş yukarıda da belirtildiği gibi Berke Han'ın 1240-1250 yılları arasında Büyük Han

⁶ Davletşin, **a.g.e.**, s.215. ²

⁶ Ötemiş Hacı, **a.g.e.**, s.42. ²

⁶ Davletşin, **a.g.e.**, s.211. ²

3

4

5

Mengü'nün yanından yurduna dönerken Kübrevîyye tarikatının bir şeyhi olan Seyfeddîn Bâharzî'nin Buhara'daki dergahına uğramasıyla ve ondan etkilenmesiyle İslâm dinini kabul ettiği görüşüdür.⁶ Nitekim Berke Han'ın tahta geçmesinden sonra Seyfeddîn Bâharzî'nin Moğollar arasında 'Uluğ Şeyh' unvanıyla tanınması ve birçok devlet adamının onun öğretilerini benimsemesi bu etkinin boyutunu göstermektedir. Bunlara ek olarak Büyük Moğol Hanı Mengü Han'ın annesi olan Sirgutay Bigi,⁶ Buhara'da bir medrese yaptırmış, medresenin⁷ yanındaki birkaç köyün geliri yanında medresenin idaresini de Seyfeddîn Bâharzî'ye tahsis etmiştir.⁶ Berke Han'ın Müslüman olmasıyla Horasan bölgesindeki Türklerin de devlet üzerindeki etkisi artmıştır. Özellikle bu coğrafyalarda yaşayan Türkler Berke Han'a 'Dinin Koruyucu' anlamına gelen "Nasîreddin" ve 'üstün düşüncelere sahip' anlamına gelen "Ebu el-Magali" unvanlarını vermişlerdir. Ayrıca Ebu er-Radcai Muhtar İbn-i Mahmud ez-Zahidi⁶ *Risâle-i Nasiriye* adlı eserini de birçok methiye eşliğinde Berke Han'a takdim etmiştir.⁶ Berke Han'ın zamanında devlet yetkilisi olarak atanan ve Türk kökenli olduğu tahmin edilen Kazvînlî Şerefüddin, özellikle İlhanlı Devleti içerisinde kalan Müslüman din bilginlerini Deşt-i Kıpçak'a getirtmiştir.⁶ Devlet üzerinde artan³ bu siyasî güce rağmen Berke Han, atadığı yöneticilerin olumlu ya da olumsuz tavsiyelerine uyup devlet yönetimini tamamen belli bir zümrenin eline bırakmamış halk üzerinde dinî inanç özgürlüğünü sekteye uğratmadan da hükümdarlığını sürdürmüştür. Nitekim o dönemde İslâm diniyle tanışanların sayısı artmakla birlikte özellikle Ortodoks Hristiyanlar⁶ ve bozkırda halen atalarının dinine inanmaya devam eden Türkler de inanç özgürlüğü içinde olmuşlardır.⁶ Berke Han zamanında Buhara, Ürgenç ve ülkenin kuzeyinde bulunan Bulgar şehirlerine gelen tüccarlar da bu Türkleşme ve Müslümanlaşma sürecine katkıda bulunmuşlardır. Berke Han bu gibi şehirlere İslâmî yapılar yaptırmaya başlamış ve yapılan bu yapılarda da büyük oranda Türk-İslâm mimarisi ön plana çıkmıştır.⁶

⁶ Derin, **Abdülgahtar Kırımî'nin Umdet'ül- Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi**, s.238.

⁶ Sirgutay Bigi, Cengiz Han'ın oğlu Tuluy ile evlenmiştir. Wang Han olarak tanınan Kerayit reisi Tuğrul Han'ın kardeşinin Hristiyan kızıdır.

⁶ Süleyman Uludağ, "Seyfeddîn Bâharzî", **DİA**, C. IV, 1991, s.475.

⁶ Ez-Zâhidî, Harezm coğrafyasında doğmuştur. Zâhidî, Türkistan'da ve Anadolu'da Osman Gazi'nin kayınpederi Şeyh Edebalî de dahil birçok kişiye dinî konularda dersler vermiştir. Geniş bir coğrafyada irşad faaliyetlerinde bulunan Zâhidî, 1260 yılında ölmüş büyük bir İslâm âlimidir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Şükrü Özen, "Zâhidî", **DİA**, C.XLIV, 2013, s.81-85.

⁶ Rızaeddin Fahreddin, **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, s.45.

⁶ İhsan Arslan, **Moğollar Arasında İslâmiyetin Yayılışı**, İstanbul, Okur Akademi Yay., 2014, s.288.

⁶ Örneğin Berke Han'ın izni alan Ruslar, başkent Saray'da Ortodoks bir Piskoposluk bile kurmuştur. Bu olay Orta Çağ gibi bir dönemde Berke Han'ın farklı dinlere karşı hoşgörüsünün en güzel örneklerinden birini oluşturmuştur. Bkz.: Kemaloğlu, **Altın Orda ve Rusya**, s.8.; Kemaloğlu, **Saray**, s.121.

⁶ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.144.³ Richard, **a.g.m.**, s.462.

⁶ Ekrem Kalan, "Altın Orda Kent Kültürü: Saray el-Cedid (Yeni Saray) Örneği", **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Ankara, C.XXIX, 2009, s.452.; Korkmaz, **a.g.e.**, s.114.; Fatih Bostancı, "Altın Orda Devleti'nde Yerleşik Hayatın İzleri: Saray Şehri", **Genel Türk Tarihi Dergisi**, C.III, S.6, 2021, s.233.

Berke Han'ın Altın Orda devletindeki Türkleşme sürecine -belki de farkında olmadan- yaptığı katkılardan biri de İlhanlılar ile Azerbaycan toprakları üzerine yaptığı savaşlarda ona yardımcı olan yine bir Türk-Müslüman hükümdarı olan Memlûk Devleti sultanı Baybars ile kurduğu ilişkilerdir. Ayrıca Berke Han'ın Türkiye Selçukluları ile kurduğu dostane ilişkiler de bu sürece katkı sağlamıştır.⁶ 1260-1261 yıllarında Sultan Baybars ve Berke Han arasında gidip gelmeye başlayan elçiler bu ilişkinin gittikçe güçlenmesini sağlamış ve Altın Orda Devleti ile Memlûk Devleti arasında çok sıkı bağın temelleri bu iki hükümdarın döneminde atılmıştır.⁶ İlk olarak Berke Han tarafından Emir Celaeddin ve Şeyh Nureddin Ali başkanlığında yollanan elçi heyeti Sultan Baybars'a hoş sözlerle dolu bir mektup vermiştir. Berke Han bu mektupta "*Büyük, küçük kardeşlerimiz oğulları ve kızları, Budakür evladı da bütün hadem ve haşemle ve evlatlarıyla İslâm oldular. Pulatkükacur, Yisünoğay ve onların memleketlerindeki ile Kudağö, Karaçar, Tenüşukbuğa, Şıramun, Bozbakü, Mengkadar askerleri ve köyleri ile; Bek-Kadak, Baynal dokuz oğluyla, Kutluktemir, Acı bütün oğulları ve kızları ile, Durbay, Horasan'a gönderilen 10.000 askeri ile, Baynal Noyon, Aykako ve Baycu'nun maiyetindeki askerlerin ise hepsi İslâm olmuşlardır.*" demiştir.⁶ Memlûk Sultanı Baybars, 1260 yılında İlhanlı Hanı Hülagü ile Suriye'de yaptığı Ayn-ı Câlût Savaşı'ndan galip çıkmasına rağmen⁶ bölgedeki gücünü haleh koruyan İlhanlılara karşı bir müttefik arayışında olmuş, bu ittifak arayışını da İlhanlıların hemen yukarısında olan Altın Orda Devleti ile sonlandırmıştır.⁶ Kendisi de bir Kuman/Kıpçak olan "el-Melik'z-Zâhir Rüknuddîn es-Sâlih el-Bundukdârî" unvanlı Sultan Baybars⁶ değerli hediyeler eşliğinde hazırlattığı elçilik kervanını son derece samimi bir mektupla Berke Han'a yollamıştır.⁶ Sultan Baybars'ın kâfibi olan İbn Abdüzzahir, *Siretu'l- Melik ez-Zahir* adlı

⁶ Sevim-Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s.589.; Cüneyt Kanat, "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri 1260-1277", **Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XVI, 2001, s.32-33.; Mehmet Suat Bal, "Türkiye Selçukluları, Mısır Memlûkleri ve Altın Orda Devletinin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.17, 2005, s.301.; Emel Kılıç, **Türkiye Selçuklu- Altın Orda İlişkileri: Siyasi, Ekonomik, Sosyo-Kültürel (1242-1308)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, s.42-59.

⁶ Istvan Vasary, **a.g.m.**, s.76.³

⁶

⁶ Rükneddin Baybars'ın *Tarih-i Baybars* kitabından naklen Tiesenhausen, **a.g.e.**, s.161.

⁶ Sultan Baybars'ın kendisine hükümdarlığı da getiren bu savaşı Orta Çağ'da yenilmez olarak görülen Moğolların imajını zedelemiştir. Zira dönemin en korkulu ve güçlü ordusuna karşı savaşan Baybars'ın bu zaferi, bir Arap şairi tarafından da şiirle methedilmiştir.

"*Ey Türk aslanı ve onun destekçileri, Ey korku ve endişeden sonra intikam alıcı.*

Azgınları bozguna uğrattın, bizi selâmete çıkardın, Fırat'ı geçtin hilafete ulaştın."; Bkz.: İnci Koçak, "Arap Kaynaklarında Türk Memluk Sultanı Baybars", **X. Türk Tarihi Kongresi Ankara 22-26 Eylül 1986 Bildirileri**, C.III, Ankara, TTK Yay., 1991, s.1103.

⁶ Yüksel Arslantaş, "Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Ortadoğu Tarihine Etkileri", **Belleten**, C.LXVII, S.250, 2003, s.9.

⁶ Kâzım Yaşar Koprıman, "Baybars I", **DİA**, C.V, 1992, s.221.

⁶ Mısır'dan Berke Han'a gideren mektupla birlikte birçok hediye de oldukça coşkulu bir şekilde Memlûk ülkesinden uğurlanmıştır. Bu hediyelerden bazıları şunlardır: Bulgar işçiliği olan deriler, Venedik bezleri, namazlık ve seccadeler, çeşitli kılıçlar, tolğalar, zırhlar, topuzlar, Harezmi işçiliği olan at eğreri, neftlenmiş ve atılabilen yanan

eserinde Altın Orda ve Memlûklar arasındaki ilişkiler hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Baybars, Berke Han'a yolladığı mektupta İlhanlılara karşı birlik çağrısında bulunurken iki devletin de (Memlûk ve Altın Orda) aynı soydan olduğunu ayrıca vurgulamıştır. Baybars, yolladığı mektubunda Hz. Muhammed'in de cihad uğruna ailesi ile savaştığını hatırlatmış böylelikle Berke Han'ın Hülagü Han'a karşı her an hazırlıklı olmasını istemiştir.⁶ Alan asıllı tüccarların ilettiği bu mektupta “*Başka yoktur tapacak, Çalaptır (Tanrı, Allah) ancak!*” sözleri de Türkçe olarak yazılmıştır. Ayrıca bu heyette tıpkı Deşt-i Kıpçak coğrafyasında bulunan tarikat şeyhleri gibi Türk asıllı olduğu bilinen Mecmeddin Ruzraverîyi ve Seyfeddin Küşerbek adlı iki din bilgini de bulunmuştur. Bu heyet Deşt-i Kıpçak'ta o kadar saygıyla karşılanmıştır ki Berke Han gelen mektubu tüm komutanlarının önünde Türkçe olarak okutmuştur.⁶ Kırım'a gemi ile ulaşan elçi heyetinin gezi notlarında dikkat çeken bazı konular arasında Deşt-i Kıpçak coğrafyasında Kuman/Kıpçak, Rus, Alan gibi farklı milletlerden birçok tüccarın olduğu ve özellikle İtil ırmağında Rus tüccarların kayık ile taşımacılık yaptığı, Berke Han'ın huzuruna çıkan elçi heyetinin yay, kılıç gibi silahlarını bu görüşme sırasında çıkarttığı, elçiler dahil herkesin elbiselerini akar suda yıkamadıkları, kimsenin kapı eşiklerine basmadığı gibi sosyo-ekonomik ve kültürel konuları sayabiliriz. Bu gezi notlarında bahsedilen ve devam eden gelenekler, bir dönüşümün yaşandığı dönem sırasında halen Altın Orda devletindeki Türk-Moğol bozkır kültürünün kuvvetli olduğunu kanıtlamaktadır.⁶ Memlûk ve Altın Orda devletleri arasında gidip gelen bir diğer elçilik heyeti de 1267 yılında Sultan Baybars tarafından Altın Orda devletine yollanan Türk kökenli Seyfeddin Sungurigitmi ve Emir Seyfeddin Balaban'ın da dahil olduğu elçilik heyetidir. Bu heyet yeni hem Altın Orda hanı Mengü Timur'a büyük amcası Berke Han'ın ölümünün ardından taziye için hem de onun hanlığının kutlanması için yollanmıştır.⁶ Bu elçilik heyetiyle yollanan hediyeler ise özellikle Altın Orda Devleti içinde güçlü bir komutan olarak tanınan Nogay Mirza'ya ve Altın Orda devletine sığınan Türkiye Selçuklu Devleti sultanı Gıyaseddin İzzeddin'e⁶ (II. Keykâvus) iletilmiştir. Bu olaylar esnasında devlet içinde güçlü bir kişilik olan Nogay Mirza'nın Müslüman olduğunu duyan Türkmen dervişler onun ordusuna katılmak için Deşt-i Kıpçak'a gitmişlerdir. Bölgedeki gayrimüslimler üzerine cihad fikri ile giden bu dervişler, Kırım sahası ve Altın Orda devletinin

oklar, süngüler, büyük gaz lambaları, erkek geyikler, maymunlar, iyi eğitilmiş yürük atlar, zürafa ve çeşitli milletlerden köleler ile birlikte gönderilen hayvanların bakıcıları ve aşçı kadınlar.

⁶ İbn Abdüzzahir'in *Siretu'l-Melik ez-Zahir* adlı eserinden nakille Tiesenhausen, **a.g.e.**, s.110-111.

⁶ Tiesenhausen, **a.g.e.**, s.113.⁴ 134.

⁶ Esin, **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâmâ Giriş**, s.36.

⁶ Tiesenhausen, **a.g.e.**, s.138.;⁴Abdülkadir Yuvalı, “Mengü Tîmur”, **DİA**, C.XXIX, 2004, s.138.

⁶ Faruk Sümer, “Keykâvus II”, **DİA**, C.XXV, 2002, s.357.; Mehmet Suat Bal, “Türkiye Selçuklu Devleti Tarihinde Bir Dönüm Noktası; II. İzzettin Keykavus Dönemi” **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XXIV, S.38, 2005, s.251.

en batı noktasındaki Kuzey Balkan sınırına kadar gitmişlerdir. Özellikle Balkan coğrafyasının Türkleşmesinde oldukça önemli bir etken olan dervişlerin önde gelen ismi Sarı Saltuk, (ö.1297-1298) Z.V. Togan'ın aktarımına göre yanındaki 12.000 Türkmen hane ile Nogay Mirza'nın yönetiminde olan bölgelere gitmiştir.⁶ Buraya giden Türkmenler zamanla Altın Orda coğrafyasından da farklı bölgelere giderek irşad faaliyetlerini sürdürmüş, Türkleşmenin yanında Müslümanlığın da yayılmasını sağlamışlardır. Bu bakımdan Balkanlardaki Türkleşme ve Müslümanlaşma Osmanlı devletinden daha önce, yani Altın Orda döneminde başlamıştır demek tarihi gerçeklere aykırı bir çıkarım olarak görünmemektedir.⁶ 4

Berke ve Mengü Timur zamanında Altın Orda devletinin Büyük Moğol devletinden ayrılıp bağımsız olma süreci de siyasî olarak Moğol merkeziliğinin zayıflamasına neden olmuştur. Böylelikle Altın Orda devletinin Türkleşme süreci siyasi olarak da hızlanmıştır. Bu sürecin ilk belirtisi Berke Han ile İlhanlı hanı kuzeni Hülagü Han'ın tüm Moğolların büyük hanı Mengü Han'ın 1259 yılındaki ölümünün ardından Moğolların yeni büyük hanının seçiminde Arık Buka ve Kubilay arasındaki hanlık mücadelesinde birbirlerine karşı tavır almalarıdır. Tuluy Han'ın oğullarından Arık Buka'yı destekleyen Berke ile Arık Buka'nın kardeşi Kubilay'ı destekleyen Hülagü bu konuda da fikir ayrılığına düşmüşlerdir. Kardeşi Arık Buka ile yaptığı iktidar savaşını kazanan Kubilay Han'ın 1261 yılında "Büyük Moğol Hanı" olarak tahta çıkmasıyla Hülagü Han'ın bu mücadeleden fayda sağlaması Berke Han'ın kendini gittikçe merkezî Moğol bağlılığından soyutlamasına sebep olmuştur.⁶ Berke Han, böylelikle⁴ zaten merkeze uzak olan Deşt-i Kıpçak bölgesinde devlet adına tüm ipleri eline almış ve bu coğrafyada kendi isteklerine göre bir siyaset izlemeye başlamıştır. Berke Han'ın, Moğolların arasında oldukça saygı duyulan bir komutan olan ağabeyi Batu Han'dan bile daha bağımsız kararlar alması, bu hamlenin ayrılma dönemi için oldukça radikal bir karar olduğunu ispatlamaktadır. Zira Batu Han isteseydi Moğolların büyük hanı olabilir ya da kendini tamamen bağımsız bir konuma koyabilirdi. Fakat Batu Han Moğol âdetlerine bağlı kalarak kendini Büyük Moğol devletinin bir kolu olarak görmüş ve merkez Karakurum ile olan bağlantıyı tamamen koparmamıştır. Ancak Berke Han döneminde hanedanın elindeki irsî Moğol meşruiyeti devam etmekle birlikte Altın Orda Devleti artık kurulduğu coğrafyanın kaderini de

⁶ Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s.367-368.; Ayrıca bkz.: Zühâl Yüksel, "Kırım'da Sarı Saltuk" **IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 18-20 Ekim 2018**, ed. Orhan Kurtoğlu-Ayşe Çamkara Erginer, C.II, Ankara, s.778-782.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mehmet Ali Ekrem, "Kırım ve Nogay Türklerinin Osmanlı Devrinde Dobruca'ya ve Tüm Rumeli'ye Geçmeleri ve Yerleşmeleri", **VIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.III, Ankara, TTK Yay., 1983, s.1599-1606.

⁶ Kemaloğlu, **Büyük Moğol İmparatorluğu**, s.46. ⁹

belirleyen siyasî bir yola girmiştir. Nitekim Berke Han'dan sonra Altın Orda tahtına geçen Mengü Timur, bu merkezî bağın tamamen kopartıldığını Büyük Moğol Hanının adını yazdırmadan sadece kendi adına bir para bastırarak da göstermiştir.⁶

5

3.1.3. NOGAY MİRZA DÖNEMİNDE TÜRKLEŞME SÜRECİ

Berke Han'ın ölümünden sonra Altın Orda tahtına geçen Mengü Timür, Berke Han'ın zamanında başlayan İlhanlılar karşıtı Altın Orda politikasına devam etmiştir. Sultan Baybars, Mengü Timur Altın Orda tahtına geçtikten sonra da ona İlhanlılara karşı ittifak olma teklifini sunmuştur. Mengü Timur Han, tahta geçtikten sonra da Altın Orda devletinde Berke Han'ın oluşturduğu siyasi politikalardan fazla sapmamış ve kendisi Müslüman olmasa da İlhanlılarla yaşanan siyasî çekişmede Memlûk Devleti ile olan beraberliğe devam etmiştir. Berke Han'ın oğlu olmamasından dolayı rahat bir şekilde tahta geçen Mengü Timur döneminde taht kavgalarının olmaması bu dönemin nispeten sakin olmasını sağlamıştır. Fakat bu dönemde Altın Orda Devleti içinde bir kişi öne çıkmış ve devletin içinde huzursuzlukla karışık bir başarı döneminin yaşanmasına sebep olmuştur. Daha Berke Han döneminde İlhanlı Devleti ile yapılan savaşlarda kendini gösteren ve Berke Han'ın akrabası olan komutan Nogay Mirza bu döneme âdeta damgasını vurmuştur. Nogay Mirza'nın kökeni meselesi tarihçiler arasında tartışmalı bir konu olsa da onun Cengiz Han oğlu Cuci Han'ın torunlarından biri olduğu düşünülmektedir.⁶ Burada tezimizle alakalı olan nokta ise Nogay Mirza'nın köken olarak Türk olmamasına rağmen emri altında bulunan askerlerinin Türk kökenli olduğu ve bu askerî gücün zamanla Altın Orda Devleti içerisinde giderek güçlenmesi konusudur. Nogay Mirza, köken olarak Mangıt⁶ olmakla birlikte Berke Han'ın da desteği ile yanına Türk kökenli askerlerini toplamış ve bu güçle birçok coğrafyada başarılar kazanarak Türkler arasında da büyük bir saygı kazanmıştır.⁶ Nogay Mirza, askerî kariyerinin ilk döneminde İlhanlı-Altın Orda sınırında kazandığı başarılarla giderek kendine bağlı asker sayısını arttırmıştır. Nogay Mirza'nın

⁶ Kalan, *Nümismatik Materyallere Göre İslâmlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)*, s.26.

⁶ Vasary, *Osmanlı Öncesi Balkanlarda Doğulu Askerler: Kumanlar ve Tatarlar*, s.83.

⁶ Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, s.34.; Mehmet Alpargu, "Nogaylar", *DİA*, C.XXXIII, 2007, s.202.; "Mangıtlar, köken olarak Moğol ırkına mensuptur. Cengiz Han zamanında Tayciyutlar ile birlikte yaşayan Mangıtlar, Cengiz Han'ın Türkistan seferleri sırasında bu seferlere destek olmuş ve Cuci Han'a babası tarafından verilen bölgelerde nüfus olarak etkili olmuşlardır. Nogaylar, Deşt-i Kıpçak coğrafyasında kaldıkça Türklerle kaynaşmış ve özellikle İslâm'ı kabul ettiklerinde de yeni bir etnonim oluşturmuşlardır." Bkz.: Hayrunnisa Alan, "Mangıtlar", *DİA*, C.XXVII, 2003, s.570.; Yakubovskiy, *a.g.e.*, s.133.

⁶ Rizaeddin Fahreddin, *a.g.e.*, s.47.; Yakubovskiy, *a.g.e.*, s.66.

komutasında zamanla toplanan bu ordu genellikle bölgedeki Türk boylarından oluşmuştur. Zamanla siyasî olarak da kuvvetlenen Nogay Mirza, Berke Han ile sıkı dost olan Sultan Baybars'a 1270 yılında bir mektup yollamıştır. Bu mektup Berke Han'ın ölümü sebebiyle ikili ilişkilerin sekteye uğramasından korkan Baybars'ın yüreğine su serpmiştir. Nogay Mirza, Sultan Baybars'a yolladığı mektupta kurulan bu samimi ilişkilerin aynen sürdürülmesi gerektiğini belirterek "...maksadımız şunu bildirmektir ki, biz İslâm dinine girdik. Allah'a ve onun tarafından gelene ve Allah'ın peygamberine inandık. Dediğimize itimat edilsin ki biz babamız Berke Han'ın gittiği yolu tutuyoruz, hakka tâbi olup batıldan kaçınıyoruz. Mektup göndermek hususu inkıtaa uğramasın. Biz seninle elin parmakları gibiyiz, sana uygun olana biz de uygunuz karşı gelene de karşı geliriz." demiştir.⁶ XIII. yüzyılın son çeyrğinde Deşt-i Kıpçak coğrafyasında Nogay Mirza'nın gücü o kadar artmıştır ki çevre ülkelerde onun adının sonuna artık "Han" unvanı dahi koyulmuştur.⁶ Bu artan güçle birlikte Nogay Mirza, ordusuyla⁵ Hazar'ın üstünden Karadeniz sahillerine kadar büyük bir sahanın kontrolünü kendi elinde tutmuştur. Nogay Mirza'nın Müslüman olması ordusunda asker olarak bulunan Müslüman Türklerin ona olan bağlılığını daha da arttırmıştır. Zira Türkler arasında yayılan İslâmiyet, Türklerin siyasî ve ekonomik hayatlarını da etkilemiş Müslüman olan yöneticilere sadakat hissini kuvvetlendirmiştir. Nogay Mirza'nın ordusunda olan Türklerin büyük bir çoğunluğu Müslüman Kuman/Kıpçak Türklerinde oluşmuştur.⁶ Buna rağmen Nogay Mirza'nın ordusunda Peçenek, Kengeres, Uygur, Kereyit, Kıtay, Kanglı, Kongirat, Bulgar, Kalmık, Kumuk, Başkurt gibi farklı boylardan askerler de bulunmuştur.⁶ Sultan Baybars'a yolladığı mektuptan da anlaşıldığı gibi Müslüman olmayı siyasî işlerinde göz önünde bulunduran Nogay Mirza, bu doğrultuda Deşt-i Kıpçak coğrafyasının batısındaki kâfir devletlere karşı saldırgan bir politika gütmüştür. Nogay Mirza XIII. yüzyılın sonuna doğru Balkan coğrafyasına seferler yapmış ve bu seferler sonucu Balkan coğrafyasındaki Türk-Müslüman etkisi de artmıştır.⁶ Mengü Timur'un 1280 yılındaki ölümünden⁶ sonra Altın Orda tahtına geçen Tuda Mengü⁹ zamanında da etkisini sürdüren Nogay Mirza, bu han değişimi ile devlet yönetiminde artık tamamen kendi başına politikalar gütmeye başlamıştır. İslâm'ı seçtikten sonra sûfîlerin etkisinde kalan ve devlet işlerini iyice boşlayan Tuda Mengü'nün 7 senelik hanlık döneminde

⁶ Tarih-i Baybars'dan naklen Tiesenhausen, a.g.e., s.169-170.

⁶ Mehmet Alparı, "Nogay Ordası", *Avrasyanın Sekiz Asrı Çengizogulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Ötüken Yay., 2016, s.409.

⁶ Rızaeddin Fahreddin, a.g.e., s.49.

⁶ Arzu Akpunar, *Nogayların Altın Orda Üzerindeki Etkisi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans, Konya, 2019, s.49.; Derya Derin Paşaoğlu, "Nogayların Hanlık veya Ulus olma Sorunsalı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXXV, S.60, 2016, s.282-284.

⁶ Vasary, a.g.e., s.90.

⁶ Tiesenhausen, a.g.e., s.179.

de kendi gücüne güç katan Nogay Mirza, bu siyasî otorite boşluğundan faydalanıp sadece kendi bölgesinde değil sarayda da devlet işlerini tamamen eline almıştır. Nitekim Tuda Mengü'nün, kardeşi Tula Buka lehine tahttan çekilmesi ile Nogay, tahtta değişiklik yapacak kadar güçlenmiş ve 'kukla' hükümdarları tahta çıkarmaya başlamıştır. Hatta vergi toplamak için kendi adına çalışan Türk-Müslüman darugaları⁶ (Türkçesi: Başkak) devletin çeşitli yerlerine kendi tayin etmeye başlamıştır. Bu başkaklardan en bilineni Tula Buka Han ile Nogay Mirza'nın arasının açılmasına neden olan Türk kökenli Ahmed Başkak'dır. Ahmed Başkak gönderildiği Kursk şehrinde halkın şikayetine sebep olunca Tula Buka, ona ait yerleri ateşe verdimiş ve onu cezalandırmıştır. Fakat Nogay Mirza'nın gücü o dönemde o kadar artmıştır ki bu olayların sonucu Nogay Mirza'nın yardımını isteyen Ahmed Başkak onun han ile savaşmasına neden olmuştur.⁶ Bu savaşlar sonucunda Cengiz soyundan bir han olan Tula Buka Han, Türk ve Moğol töresine aykırı bir şekilde Nogay Mirza'nın emriyle öldürülmüştür.⁶ Her ne kadar devlet içerisinde karışıklığa sebep olsa da Nogay Mirza'nın başarıları, Altın Orda devletinin Balkan coğrafyasındaki gücünü arttırmıştır. Nogay Mirza'nın hareketli ordusu devletin batı yönlü genişlemesine ve Kuman/Kıpçak Türklerinin daha büyük bir sahaya yayılmasına neden olmuştur. Onun bu politikası en sonunda Altın Orda devletinin Avrupa içlerine kadar sokulmasını da sağlamıştır. Bu dönemde Bizans ve Bulgarlar arasındaki siyasî çekişmeyi fırsat bilen Nogay Mirza, Bizans kralı VIII. Mikhael'in kızıyla da evlenmiş ve bölgedeki gücünü uluslararası bir boyuta taşımıştır.⁶ Mengü Timur Han, ölmeden önce Nogay Mirza'nın yükselen gücünü fark etmiş ve bu bağımsızlık içeren hareketlerini kısıtlamak istemişse de ne onun döneminde ne de ondan sonraki hanların döneminde bu güç tamamen kontrol altına alınabilmiştir.⁶ Nogay Mirza daha da ileriye giderek Bulgar tahtına da Smileç adında birini çıkartmış ve bu dönemde hâkimiyeti altında bulunan bölgesinin menfaati için Bizans ve Bulgar devletleri arasında denge politikası oluşturmuştur.⁶ Fakat kardeşi Tula Buka Han'ı öldürüp 1291 yılında Nogay Mirza'nın da desteğini alarak Altın Orda tahtına çıkan Tokta Han, bağımsız tavırları ile dikkat çeken Nogay Mirza'nın başına buyruk hareketlerine daha fazla müsamaha göstermemiştir. Nogay Mirza'nın büyüyen çocukları Çaka ve Teke de Nogay'ın ardından

⁶ Darugalar, Cengizsoylu devletlerde vergileri toplamakla görevli devlet yetkilileridir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Vladimirtsov, **a.g.e.**, s.152.; Kemalöglu, **Altın Orda ve Rusya**, s. 159-161.

⁶ Rizaeddin Fahreddin, **a.g.e.**, s.47-48.

⁶ Rizaeddin Fahreddin, **a.g.e.**, s.48.

⁶ Vasary, **a.g.e.**, s.91.; Kemalöglu, **Altın Orda Devleti**, s.111.

⁶ İlyas Kamalov, "Osmanlı Öncesi Avrupa'daki Türk Hâkimiyeti: Altın Orda", **Avrasya Fatih Tatarlar**, ed. İlyas Kamalov, İstanbul, Kaknüs Yay., 2007, s.89.

⁶ Kamalov, "Altın Orda- Bizans Münasebetleri (1261-1453)", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, C.I, S.4, 2005, s.11.

Balkan coğrafyasında söz sahibi olmaya başlayınca⁶ onun aleyhine politikalar planlamaya başlayan Tokta Han, 1292 yılında Sırbistan ve Macaristan düzlüklerini hakimiyetine almaya çalışan Nogay Mirza'nın devlet ile ilişkisini kesmek istemiştir.⁶ Altın Orda Devleti içinde saygın bir hatun olan Mengü Timur'un karısı, Tokta Han'ın annesi olan Çiçek Hatun'un Nogay Mirza tarafından 'kendine rakip görülmesi' bahanesiyle öldürülmesiyle Tokta Han ve Nogay Mirza arasındaki köprüler kesin olarak yıkılmıştır.⁶ Fakat burada dikkati çeken nokta şudur ki Tokta Han, Tula Buka Han'a karşı tahta çıkma isteği içindeyken Nogay Mirza'nın desteğini istemiş ve Nogay Mirza'nın karısı Baylak Hatun'un elindeki 'ölüm listesi'ni gözeterek devlet içindeki Nogay karşıtı beyleri öldürmüştür.⁶ Bu tarz siyasî cinayetler dönüp dolaşıp Nogay⁹ Mirza'nın gücüne güç katmıştır ki nitekim Tokta Han, Altın Orda Devleti için büyük bir siyasî beceriksizliğe sebep olurken Nogay Mirza lehine "yol açma" hareketine de sebep olmuştur. Bu 'temizlik' Nogay Mirza'nın karısı Baylak Hatun'un ölüm listesini hana verirken Tokta Han'a neden onun yanına geldiğini söylemesinden de anlaşılmaktadır. "*Babanın hanlığında biraz diken kalmıştır, yolunu temizleyesin.*" Kilitkay, Yotuk, Karaküyük, Macar, Barintokta, Kübi, Yokü, Turatemir, Altemir, Tuka, Baytara, Bay Meliktemir, Bay Tuktemir, Bay Gur, Baruh, Malcuku, Burulgi, Güncik, Sodak, Karaçin, Haçeri, İşaka, Bayancı gibi beyler ise bu hatanın bilinen kurbanları olmuştur.⁶ Çok büyük ihtimalle bu beyler arasında Türk ve Moğol beyler karışık halde bulunmuş ve Tokta Han bu beylerin kendileri ile boylarının siyasî sonlarını getirmiştir. Artan gerilimin ardından Nogay Mirza'nın Türkleşmiş ordusu ile Tokta Han'ın merkez ordusu en sonunda birbirlerine girmiş ve 1299-1300 yılları arasında Poltava (Kağanlık) şehrine yakın bir yerde yapılan savaşta Nogay Mirza, merkez orduda paralı asker olarak bulunan bir Rus askeri tarafından başı kesilerek öldürülmüştür.⁶ Bu savaş sonrasında Nogay Mirza'nın esir alınan askerlerinden anlaşılıyor ki özellikle Kuman/Kıpçak Türkleri Nogay Mirza'nın komutasında neredeyse tüm Nogay kuvvetini oluşturmuştur. Din ve siyasetin arasındaki bağı iyi kullanan Nogay Mirza, bir yandan Altın Orda devletinin batı yönlü genişlemesini ve Türklerin Balkanlardaki gücünün artmasını sağlarken en sonunda da kendi sonunu hazırlayan merkez ile yaşanan iktidar kavgasında askerlerini Tokta Han'a esir etmiştir. Bu Kuman/Kıpçak kökenli esirler ya ülkenin çeşitli bölgelerine dağıtılmış ya da Mısır'a köle olarak satılmıştır.⁶ Nogay Mirza'nın yanındaki Mangıt kökenli askerlerin bazıları da Tokta

⁶ Vasary, a.g.e., s.105.

⁶ Kamalov, Osmanlı Öncesi Avrupa'daki Türk Hâkimiyeti: Altın Orda, s.90-93.

⁶ Tarih-i Baybars'dan naklen Tiesenhausen, a.g.e., s.197.; Kemaloğlu, Altın Orda Devleti, s.112.

⁶ Yakubovskiy, a.g.e., s.69.

⁶ Tiesenhausen, a.g.e., s.195.

⁶ Kemaloğlu, Altın Orda Devleti, s.113.

⁶ Tiesenhausen, a.g.e., s. 212; Rızaeddin Fahreddin, a.g.e., s.49.

Han'ın merkez ordusuna dahil edilmiştir.⁶ Nogay Mirza'nın orduşuna dahil ettiği Türklerden etkilenmesi her ne kadar onun döneminde açık olmasa da onun torunlarında kendini göstermiş ve Nogaylar gittikçe Türkler arasında asimile olmuşlardır. Zira Nogaylar, Türklerin etkisiyle önce İslâm'ı kabul etmiş ardından da özellikle Kuman/Kıpçakların etkisiyle de Türkleşmişlerdir.⁶ Böylelikle Moğolistan'dan Deşt-i Kıpçak'a geçen bir Moğol boyu daha Türk-İslâm boyu olmuştur. Rizaeddin Fahreddin bu durumu şu sözlerle özetlemiştir: “*Bugün Hazar ile Karadeniz arasında yaşayanlar ve yine Kuban ile Terek bozkırları arasında göçebe hayat sürenler büyük bir ihtimalle Nogay Mirza'nın birlikleri içerisinde yer alan Nogayların soyundandır. Bu bölgede yaşayanların hepsi (şu an) Kıpçak Türklerindendir.*”⁶

7

3.1.4. ÖZBEK HAN DÖNEMİNDE TÜRKLEŞME SÜRECİ

Altın Orda Devleti, Berke Han ile başlayan ve Nogay Mirza ile devam eden Türk-İslâm etkisinin ardından dinî açıdan başka bir dönüm noktası yaşamıştır ki birçok tarihçi tarafından bu dönem (Özbek Han dönemi) İslâm dininin resmî devlet dini olduğu dönem olarak yorumlanmıştır.⁶ Nogay Mirza'nın kuvvettli etkisi ile uğraşan Tokta Han, Uygur atalığı Bacır Tok Buka'nın da tesiriyle kendisinden sonra oğlu dışında herhangi bir veliaht bırakmamak için tüm Cengizsoylu erkek çocuklarını öldürtmüştür.⁶ Tokta Han'ın veliahtı olan oğlu İlbasar,⁶ Tokta Han'ın bu düşüncesiz davranışlarının üzerine babasından önce ölünce Altın Orda Devleti içerisinde bir ‘soy kıtlığı’ patlak vermiştir. Tokta Han'ın kardeşi Tuğrulca da ondan çok daha önce ölünce⁶ Tuğrulca'nın karısı Bayalın Tokta Han'ın yanına gitmiş ve Özbek adlı çocuğunun ondan habersiz şekilde Çerkes diyarındaki (Karaçay civarı) İnal Bey'in yanında yetiştiğini söylemiştir.⁶ Ötemiş Hacı'nın aktardığına göre Tokta Han'ın⁰ tek veliaht bırakma isteğini haber alan ve Tokta Han'ın çocuğunu öldürmesinden korkarak hamile halde kaçan

7

⁶ Yakubovskiy, a.g.e., s.82. ⁷

3

⁶ Yakubovskiy, a.g.e., s.192.; Kültürel olarak bir değerlendirme için bkz.: Yaşar Kalafat, “Karşılaştırmalı Nogay-Türk Halk Kültürü”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, C.III, S.9, 2006, s.111-126.

⁶ Rizaeddin Fahreddin, a.g.e., s.50. ⁵

⁶ Davletşin, a.g.e., s.217. ⁷

6

⁶ Ötemiş Hacı, **Çengiz-nâme**, s.49. ⁷

7

⁶ ‘İlbasar’ ismi ‘İl’ ve ‘Basar-Basar’ kelimelerinin birleştirilmesi ile oluşturulan Türkçe bir isimdir. Bu isim İltutan gibi ‘Fatih, Toprak alan, Yurt alan’ anlamındadır. Türk tarihinde ‘İl’ kelimesi ile oluşturan birçok isim türetilmiş ve bu isimler halk tarafından da kullanılmıştır. İltutmuş, İltilge, İlteriş, İlteber, İlalmış, İlbuga, İlaşmış, İlinanç, İlkirmiş, İlyıgmiş, İlkudatmış, İlkatmış, İlkatır vb.; Ayrıntılı bilgi için bkz.: Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler**, s.75-76.; Abdülgaflar Kırımî'nin *Umdet ül-Ahbar* adlı eserinde bu isim İlbişyar (İlbars) olarak geçmektedir.; Derin Paşaoğlu a.g.t., s.246.

⁶ Ötemiş Hacı, Tuğrul'un ağabeyi Tokta Han tarafından öldürüldüğünü ya da bir hastalıktan öldüğünü belirtmektedir.; Ötemiş Hacı, a.g.e., s.4.

⁶ Derin Paşaoğlu, a.g.t., s.248. ⁰

0

Bayalin, kaçtığı topraklarda oğlunu doğurmuş ve onun kimliğini yıllarca saklamıştır. Gelin Bayalin'in doğurup sakladığı oğlu Özbek Han'ın haberini alan Tokta Han, oğlunun da ölümü ile yastan ve kederken hasta bir şekilde yatağında ölümünü beklerken yeğeninin varlığını duyunca yine Ötemiş Hacı'nın ifadesiyle 'hiç hastalanmamış gibi' sevinmiştir. Tahta varis olan tüm akrabalarını öldüren ve kendi soyunun devamlılığı konusunda büyük bir bunalıma giren Tokta Han, dönemin ileri gelen iki Moğol beyini kendi nikâhına aldığı Bayalin Hatun ile Özbek Han'ın saklandığı yere yollamıştır. Özbek Han ise amcasının vefatına yakın bir zamanda Altın Orda başkentine gelmiştir. Tokta Han'ın 1313 yılındaki ölümünden sonra bu esnada yukarıda da bahsedildiği gibi Uygur atalık Bacır Tok Buka'nın tahtı ele geçirme girişimi meydana gelmiştir. Fakat Özbek Han'ı 23 yaşındayken 40.000 kişilik bir ordu ile Altın Orda devletine tâbi Çerkeslerin yaşadığı bölgeden başkent Saray'a getiren Kıyat İsatay ve Sicut Alatay adlı Moğol beyler, atalık Bacır Tok Buka'yı bir saray suikastı ile öldürünce Özbek Han Altın Orda tahtına kesin olarak geçmiştir.⁶

8

1

1313 yılında Özbek Han'ın tahta geçmesiyle birlikte Altın Orda devletindeki Türk-İslâm etkisi çok büyük bir ivme almış ve bu etki hızlıca devlet içerisinde yayılmıştır. Çünkü Berke Han ve ondan sonraki Müslüman hanlar halka karşı ya da siyasî işlerde İslâm dininin etkisini kesin bir şekilde yansıtmamışlardır. Özbek Han'dan sonra ise bu siyasî anlayış değişikliğe gitmiş ve İslâm dininin gerektirdikleri ile Müslüman bürokratların gücü devlet katında açık bir şekilde artmıştır. Bu anlayış Ötemiş Hacı'nın ve El-Ömerî'nin aktardığı bilgilerden de anlaşılabilir. Ötemiş Hacı, eserine “*Berke Han zamanında Özbek Ulusu (Deşt-i Kıpçak halkı) Müslüman olmuştu. Onlar arasında yine eski dinine dönüp kâfir olanlar da olmuştu. Özbek Han Müslüman oldu ve ondan sonra Özbek'in taifesi dinlerinden dönmediler.*”⁶ notunu düşmüştür. El-Ömerî ise Özbek Han'a kadarki Altın Orda vatandaşlarını göz önünde bulundurarak “*Bu insanlar her ne kadar İslâmiyet'i kabul etseler de onun şer'i kurallarına pek de riayet etmezler. Cengiz yasalarını diğerlerinden daha titiz bir şekilde uyguladılar.*” demiştir.⁶ Özbek Han'ın Müslüman olmasındaki en önemli unsurların başında yine Ötemiş Hacı'nın aktardığına göre Türk kökenli olduğu tahmin edilen Baba Tükles ve üç derviş

⁶ *Tarih-i Baybars*'dan naklen⁸Tiesenhausen, **a.g.e.**, s.28.; Rizaeddin Fahreddin, **a.g.e.**, s.51.; Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.67.; Kafalı, **Özbek Han**, s.107.

⁶ Ötemiş Hacı, **a.g.e.**, s.54. ⁸

2

⁶ El-Ömerî, **Mesaliku'l Ebsâr**, s.119.

3

arkadaşının irşad hareketi gelmektedir.⁶ Bu dervişler Abdülgaḥḥar Kırımı'nin aktardığına göre Şeyh Mecidüddin Şirvanî, Şeyh Ahmed ve Şeyh Hasan Gürgani'dir.⁶ 8

Ötemiş Hacı'ya göre Özbek Han tahta geçtiğinde ve hanlığının ilk dönemlerinde Müslüman değildi. Özbek Han, özellikle Budist sihirbazlar ve rahiplerin etkisinde kalmış bir şekilde (ki kendisinden önceki han olan Tokta da bir Budisttir) onları kendi sarayında misafir ederken her gün yapılan bir sihirbazlık gösterisi bir gün beklenen son ile tamamlanamamıştır. Bunun üzerine Özbek Han sihirbazlara ve rahiplere bu gösterinin neden olmadığını sormuştur. Bu olay sonrasında ise Ötemiş Hacı şöyle devam etmektedir:

“...Büyücüler, sihirbazlık gösterisini yapamayınca ‘Galiba bu yakınlarla Muhammediler gelmiştir. Bu onun alametidir’ dediler. Han emir verdi ki: ‘Sırasıyla gidip arayın ve Muhammedî bulursanız alıp getirin.’ Sarayın dışında 4 farklı görünümlü kişi, başları önlerinde bükük oturlardı. Görevliler dediler ki: ‘Sizler nasıl kişilersiniz?’ Bunlar dediler: ‘Bizleri Özbek Han’ın huzuruna alıp götürünüz.’ Onlar gittiklerinde hanın gözü onlara kaydı. Allah Taala, hanın kalbini gerçek dinin ışıyla aydınlatığından, onları görür görmez kalbinde (onlara karşı) meyl ve muhabbet oldu. (Han) sordu ki: ‘Sizler kimsiniz? Ne işle uğraşıyorsunuz? Şimdi hangi işle geldiniz?’ Onlar dediler: ‘Bizler Muhammedîyiz (Müslümanız). Allah Taala’nın emriyle, sizleri Müslüman yapmak için geldik.’ Bu esnada hanın şeyhleri (Ötemiş Hacı burada Budist rahipleri kastetmektedir.) bağırp dediler: ‘Bunlar, kötü kişilerdir. Bunları konuşturmak değil, öldürmek gerek.’ Han dedi ki ‘Niçin öldüreceğim? Ben hükümdarım. Sizlerin hiçbirinizden korkum yoktur. Hanginizin dini hak ise onunla olurum. Eğer onların dini haksız olsa, sizin bugünkü işiniz niçin hakikatsiz olup gerçekleşmedi ve konuşunuz hanginizin dini hak olsa ona tâbi olacağım’ dedi.”⁶ 8 6

Bu olayların ardından Özbek Han bu iki grubu kendi sarayında dinî bir tartışmaya davet etmiştir. Ancak bu tartışmalar da sonuçsuz kalınca Özbek Han, hem Budist rahiplerin hem de Müslüman dervişlerin birer tandır içine girmelerini ve ateş içinde yanmadan çıkmaları halinde onların dinine inanacağını ilan etmiştir. İşte bu sırada Müslüman dervişler arasında Baba Tükles olarak bilinen bir derviş, içi odun ve kor ateşle dolu tandıra üzerine

⁶ Ötemiş Hacı, a.g.e., s.54. 8

⁶ Bu dört âlim hakkında bkz.⁸ Derya Derin Paşaoğlu, “Kırım Yerli Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı’nda Meşâyih Makamı”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, S.20, 2016, s.95-96.

⁶ Ötemiş Hacı, a.g.e., s.53. 8

çamur sürülü halde ve göğsüne zırh giymiş şekilde girmiştir. Tandırların kapakları kapandığında ve aradan bir süre geçtiğinde tandırın içindeki Budist rahibin sadece külleri kalırken Baba Tükles'in kendisine "Tükles" lakâbının verilmesine sebep olan aşırı uzun 'tüylerine' (vücut kılları) bile bir şey olmamış, tandırın kapağı açıldığında da tandırdan sapasağlam çıkmıştır. Deşt-i Kıpçak bölgesindeki Türkler arasında Baba Tükli, Tükli Baba, Tulaş Baba, Şaşlı Aziz, Baba Tüklük olarak da tanınan bu derviş, hanın önünde kerametini göstererek Özbek Han'ın Müslüman olmasını sağlamıştır.⁶ Özbek Han'ın Müslüman olmasında etkili dervişlerin bağlı olduğu tarikatın ise Yesevîyye tarikatı olduğu bilinmektedir. Bu dört Türk dervişin üzerinde ünlü Yesevîyye şeyhi Zengi Ata'nın öğretilerinin etkili olduğu bilinmektedir. Hatta Sadr Ata olarak bilinen bir dervişin⁶ Özbek Han'a keramet gösterip onun gözlerinin önüne Kabe'nin görüntüsünü getirdiği ve böylelikle Özbek Han ile birlikte 70.000 kişinin de Müslüman olduğu da rivayetler arasındadır.⁶ Tüm bu bilgilerden de anlaşılacağına göre Altın Orda Devleti hanlarının üzerinde Türk kökenli Kübrevîyye ile Yesevîyye tarikatlarına bağlı şeyh ve dervişler oldukça etkili olmuştur. Hatta Berke Han'dan Özbek Han'a kadar tahta çıkan ve Müslüman olan hükümdarların hâkim olduğu 60 senelik dönemde Kübrevîyye tarikatına bağlı şeyhlerinin etkili olduğu sonra da Yesevîyye tarikatının şeyhleri ve dervişlerinin bu etkiyi sürdürdüğü söylenebilir. Nitekim Altın Orda coğrafyasındaki Türklerin çoğu da Türkistan'daki en etkili tarikat olan Yesevîyye tarikatının anlayışı içinde hayatlarını sürdürmüştür.⁶ Özbek Han'ın din olarak İslâmiyet'i seçmesinden sonra daha önce de Altın Orda devletine gelen ve irşad faaliyetlerine devam eden Türkmen şeyh ve dervişlerin sayısı da artmıştır. Bu sayede Deşt-i Kıpçak sahasındaki Türkler, Türkmen ve Kuman/Kıpçak dervişlerin liderliğinde şehirden köye kadar kademe kademe tüm Altın Orda coğrafyasında İslâmiyet'i tanımıştır. Özbek Han döneminde bu irşad faaliyetlerine devam eden başka bir derviş ise özellikle Altın Orda devletine tâbi Başkurtların Müslüman olmasını sağlayan Hüseyin Bek adlı bir şeyhtir. Bu şeyh, Özbek ve onun oğlu Canibek Han döneminde yaşamıştır ve Başkurtların Müslüman olmasında büyük uğraşlarda bulunmuştur.⁶ Özbek Han zamanında Altın Orda Devleti içerisinde şeyh ve dervişlerin etkisi kendisini yönetimde de hissettirmiştir. Orta Çağ'ın en büyük seyyahlarından İbn Battûta'nın (1304-1369) seyahatnâmesinde de Deşt-i Kıpçak'ın dinî durumu ve Özbek Han'ın sarayındaki şeyhler ile dervişlerin etkisi açık bir şekilde görülmektedir. İbn

⁶ Devin De Weese, "Baba Tükles", **DİA**, C. Ek-1, 2.Basım, 2016, s.160.

⁶ Bu dervişin Baba Tükles olduğu hakkında bkz.: Korkmaz,⁸ **Altın Orda Devleti'nde Din**, s.151.

⁶ Necdet Tosun, "Yesevîyye", **DİA**, C.XLIII, 2013, s.488.

⁶ Korkmaz, **a.g.e.**, s.158.

⁶ Korkmaz, **a.g.e.**, s.153.

Battûta'nın Kırım sahiline ayak basarak başladığı Deşt-i Kıpçak seyahatinde ilk dikkat çeken nokta, kiliselerin ve camilerin yan yana olduğu, Altın Orda devrinde yaşayan farklı milletlerin dini hoşgörü içinde yaşadığıdır.⁶ Müslümanların da farklı mezhepleri ile kendi imam ve kadıları önderliğinde bu devlet içerisinde rahat bir şekilde yaşadığı anlaşılmaktadır. Özbek Han'ın yakın dostlarından ve onun tahta çıkmasında da büyük destekçisi olan Kutluğ Temür'ün eşliğinde seyahatine devam eden seyyah Battûta, dönemin din adamlarından Sadeddîn, Hatip Ebubekir, Kadı Şemseddîn, Fakih Şerefüddîn Musa gibi isimlerin devlet yönetiminde etkili olduğunu ve onu bu din adamlarının Özbek Han'ın sarayına götürdüklerini anlatmıştır. Bölgedeki Kuman/Kıpçak varlığından da bahseden İbn Battûta, Özbek Han'ın sarayındaki mecliste sık sık Kur'an-ı Kerim'in okunduğunu ve sonra da meclise okunan bu Kur'an-ı Kerim'in Türkçe olarak tercüme edildiğini söylemektedir.⁶ Özbek Han'ın Müslüman olduktan sonra Muhammed adını aldığını söyleyen Battûta, Özbek Han'ın eşlerinin ve evlatlarının da samimi birer Müslüman olduğunu belirtmektedir. Taytuğlî Hatun, Kebek Hatun, Bayelun Hatun, Orduca Hatun'un Türk dervişlerine ve şeyhlerine yardımlar yaptığını da belirten İbn Battûta, özellikle Kebek Hatun'un çok güzel Kur'an-ı Kerim okuduğunu belirtmektedir.⁶ Özbek Han zamanında Türk-İslâm kültürü sadece Özbek Han'ın çevresi ile sınır kalmayıp devlet sistemine de yansımıştır. Altın Orda Devleti içerisinde yeni kurumlar ve memurluklar oluşturulmuştur. Özbek Han döneminde İslâm hukukuna aykırı düştüğü düşünülen 'Ortaklık' teşkilatı da kaldırılmış ve dönemin sivri yöneticisi Bacır Tok Buka'nın da boyu olan Uygur Türklerinden birçok büyücü ile sihirbaz da yakalanıp öldürülmüştür.⁶ Böylelikle Altın Orda'da İslâm hukuku merkezden yerele her yerde kesin bir 'kılavuz' olarak görülmüştür.

Altın Orda Devleti, Özbek Han zamanında bilimsel olarak en parlak dönemini yaşamıştır ki bu da ülkede ticarî, edebî ve kültürel olarak bir sıçramanın yaşanmasını sağlamıştır.⁶ Özbek Han kendi döneminde bilim insanlarının yetişmesi için büyüklü küçüklü medreseler kurdurtmuştur.⁶ Özellikle Bulgar, Hârezm, Kırım, Kuzey Kafkasya kültür merkezleri olmak üzere Sibiryâ bölgesinde de her anlamda kayda değer gelişmeler

⁶ İbn Battûta Seyahatnâme'si, çev. A.Sait Aykut, 2.Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2004, s.463.

⁶ İbn Battûta Seyahatnâme'si, s.469.

⁶ İbn Battûta Seyahatnâme'si, s.474-478.

⁶ En-Nüveyrî'den naklen Tiesenhäusen, a.g.e., s.316.; El Mufaddal'ın *Ennehcüssedid* eserinden naklen Tiesenhäusen, a.g.e., s.344.

⁶ Kemaloğlu, Altın Orda Devleti, s.139.

⁶ Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*, Pennsylvania, Pennsylvania State University Press, 1994, s.90.; El-Ömerî, *Mesaliku'l Ebsâr*, s.112.; Davletşin, a.g.e., s.217.

yaşanmıştır.⁶ Özbek Han döneminde Mısır da dahil olmak üzere⁶ birçok bölgedeki Müslüman ülkeden eğitim için öğrenci gelmiş ve bazıları da tekrar yurtlarına dönerek Altın Orda kültürünü memleketlerine götürmüşlerdir. Bu dönemde özellikle başkent Saray (el-Cedid) ve Bulgar şehirleri Orta Çağ İslâm şehirleri arasında gözde bir eğitim merkezi konumuna gelmiştir. İbn Arabşah, bu gelişmeleri şöyle anlatmaktadır: “*Saray el-Cedid, bilim ve bereket ocağına dönüştü ve kısa süre içinde burada o kadar çok bilim adamı, dilci, usta ve çeşitli unvanlara sahip meşhur olan insan toplanmıştır ki, Mısır’ın ne kalabalık bölgelerinde ne de köylerinde böyle bir durum söz konusu değildir.*”⁷ Akdes Nimet Kurat, Saray ve Bulgar şehirlerinin Özbek Han döneminde en gelişmiş çağlarını yaşadığını söylerken yıllardır Türk-Müslüman nüfusa sahip Bulgar şehrinin zamanla Saray şehrinin gölgesinde kaldığını da söylemektedir.⁷ Özbek Han döneminde Memlûklar ile mektuplaşmalar da -eskisi kadar sık olmamasına rağmen- devam etmiştir. Altın Orda devletinin ezeli râkibi İlhanlıların giderek zayıflaması ve Altın Orda devletinin bölgede daha güçlü bir konuma gelmesiyle seyrekleşen Memlûk-Altın Orda ilişkisi, 1321 yılında elçi olarak gidip-gelen Emir Seyfeddin ve Toksoba⁷ Zahirî ile hediyeleşmeler yoluyla daha çok kültürel olarak devam etmiştir.⁷ Özellikle Özbek Han döneminde el-Harezmi olarak bilinen Numanüddin el-Harezmi, Altın Orda ve Memlûk devletleri arasındaki ilişkilerin gelişmesi için elçi olarak da çalışmıştır. El-Harezmi, han ile samimi bir arkadaşlık kurmuş⁷ ve Özbek Han’ın akrabalarından bir hatunun Mısır’a gelin olarak gitmesini de sağlamıştır.⁷ Bu ilişkiler sayesinde her iki ülkenin içinde barındırdığı Türk kültürü birbiri arasında etkileşime girmiş ve Mısır’ın tarihinde Türklerin etkisiyle bir kültür değişimi yaşanmıştır.⁷ Özbek Han’ın Türk tarihindeki başka bir rolü de günümüzdeki Özbek Türklerine kendi ismini vermesi olmuştur. Moğol kökenliğinden daha çok Türk-İslâm hükümdarı olarak öne çıkan Özbek Han’ın himayesi altında olan Altın Orda devletindeki bozkır boyları, kendilerini ‘Özbek’ olarak adlandırmıştır ve böylelikle ‘siyasî’ olarak yeni bir Türk boyu oluşmuştur.⁷

⁶ Cevat İzgi, “Canı Bek Han⁹Devrinde (1342-1357) Altınordu Hanlığında Bilim Hayatı”, **Divan Dergisi**, S.2, 1996, s.152.

⁶ Davletşin, **a.g.e.**, s.284.

⁷ Davletşin, **a.g.e.**, s.283.

⁷ Kurat, **Bulgar**, s.222.

⁷ Toksoba isminin bir Kumani/Kıpçak boyu olduğu bilinmektedir.

⁷ En-Nüveyri’den naklen Tießenhausen, **a.g.e.**, s.310.

⁷ İzgi, **a.g.m.**, s.160.

⁷ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.149.

⁷ Bu konu hakkında özel bir çalışma için bkz.: Süleyman Özbek, “Memluk Devletinin Siyasi ve Kültürel Hayatında Rol Alan Moğol Asıllı Bir Aile (Şâhin eş-Şeyhî ve Ailesi)”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.27, 2010, s.529-552.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Zëbiniso Kamalova, “Özbeklerin Ulusal Oluşumu”, **Millî Kültür Araştırmaları Dergisi**, C.I, S.2, 2017, s.160-173.

Özbek Han'ın 1341 yılındaki ölümünden sonra Altın Orda tahtına veliaht olarak düşündüğü oğlu Tinibek Han geçmiştir. Tinibek Han, İbn Battûta'nın tarifiyle "Allah'ın en endamlı kullarından" olmasına rağmen zamanla bu özelliğinin ışığına kapılarak İbn Battûta'nın ifadesiyle "*tahta çıktıktan sonra uygunsuz hareketlerinden dolayı*" öldürülmüştür.⁷ Tinibek Han zamanında kültürel olarak bilinen tek şey ise Tinibek Han'ın sarayında bulunan şair Kutb'un *Hüsrev ile Şirin*'in Türkçe tercümesini Tinibek Han'a ve eşi Melike Hatun'a ithaf ettiği bilgisidir.⁷ Bu tercüme Altın Orda döneminde yazılan en eski eserlerden biri olma özelliği taşımaktadır. Tinibek Han'ın bir yıllık kısa süreli hanlığından sonra tahta dindar bir kişi olarak bilinen kardeşi Canibek Han geçmiştir. 1342 yılının sonunda tahta geçen Canibek Han'ın yanında sürekli olarak bulunan bir din adamı takımı oluşmuştur. Seyyid Şerif b. Abdülhamid adlı bir atalığın yanında yetişen Canibek,⁷ Sadüddin et-Taftazânî, Kutbuddin er-Râzî,⁰ Necmüddin el-Cânevî gibi önemli bilim insanlarını başkent Saray'a çağırmıştır.⁷ Özellikle astronomi alanında büyük eser veren bilim insanları Bulgar şehrinin kuzey kutbuna yakın olmasından dolayı Altın Orda devletinin kuzey sınırlarında çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Bu bilim insanları Canibek Han tarafından da büyük destek görmüşlerdir. Canibek Han'ın karısı da tıpkı kocası gibi kendi himayesinde olan bilim insanları ve din insanlarını sürekli desteklemiştir. Bu anlayış içerisinde olan Canibek Han'ın karısı Kuman/Kıpçak asıllı Tay Tuğluk Hatun, İtil ırmağının yakınındaki Ükek şehrine de bir medrese yaptırmıştır.⁷ Özbek ve Canibek Han dönemindeki Türk-İslâm kültürünün etkisi sadece Horasan ve Harezm merkezli olmamıştır. Anadolu'daki Oğuz kökenli Türklerden oluşan şeyh ve derviş gruplarının daha Berke Han döneminde Altın Orda coğrafyasına geldiği bilinmektedir. Fakat Özbek Han'ın İslâm dinini daha geniş kitlelere tanıtmasıyla birlikte Anadolu'dan da daha fazla dervişin gelmesi devam etmiştir. Bu dervişlerin arasında en bilinen isim Aksaray şehrinde doğan ve medrese eğitimini aldıktan sonra Uşşakiye tarikatını kuran şeyh Ebu Bekir Kalender Aksarayî'dir. 1320-1340 yılları arasında Kırım bölgesindeki Solhat şehrine geldiği tahmin edilen şeyhin, Anadolu Selçuklu sufizminin etkisinde yetiştiği bilinmektedir. Bu yüzden özellikle Kırım bölgesindeki Türklerin Anadolu kültürü ile tanışmasını sağlayan Aksarayî, gittiği bölgelerde Anadolu Türk-İslâm kültürünün temsilcisi olmuştur. Ebu Bekir Kalender Aksarayî, uzun yıllar içinde hazırladığı *Kalendername* adlı eseri ile tanınmaktadır.⁷ Şeyhin

⁷ İbn Battûta Seyahatnâme'si, s.480.; Rizaeddin Fahreddin⁸, a.g.e., s.57.

⁷ Kemaloğlu, Altın Orda Devleti, s.121.; <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kutb> (Erişim tarihi: 17.10.2021)

⁷ İbn Battûta Seyahatnâme'si, s.480.

⁷ İzgi, a.g.m., s.163.

⁷ İzgi, a.g.m., s.165.

⁷ Telli Akhun Korkmaz, "Altın Orda Devleti'nin İslamlaşmasında Bilinmeyen Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Kalender Aksarayî ve "Kalendername" Adlı Eseri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.V, S.16, 2018, s.205-217.

Kırım coğrafyasındaki etkisi seyyah İbn Battûta'nın notlarında da kendisini hissettirmektedir. İbn Battûta'nın eserinde “Kırım’ın Şâfiî hatibi Ebubekir’i görmek, onlarla (diğer mezhepten kadılarla birlikte) görüşmek fırsatına eriştim. Şâfiî hatibi Ebubekir, Memlûk sultanı Melik Nâsır’ın burada inşa ettirdiği büyük caminin hatipliğini yapıyordu.”⁷ şeklinde geçen paragrafta Aksarayî’nin yanında, önceden Rum asıllı Hristiyan iken Müslüman olduğu söylenen başka bir şeyh de dikkati çekmektedir. İbn Battûta’nın yorumuyla oldukça donanımlı bir şeyh olan Muzafferüddîn de Anadolu’dan Altın Orda coğrafyasına gelen şeyh ve dervişlerin etkisini gözler önüne sermektedir.

3.2. ALTIN ORDA DİLİ VE EDEBİYATINDA TÜRKLERİN ETKİSİ

3.2.1 ALTIN ORDA DİLİ VE TÜRKLEŞME SÜRECİ

Altın Orda devletinin kurulduğu sıralardaki kaynaklarda Moğolların dili ve onların Deşt-i Kıpçak’a getirdiği edebî anlayış hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Moğolların konargöçer yaşayış tarzından dolayı nadiren yazılı bir eser ortaya koymaları da Moğolların dili ve edebiyatı hakkında ayrıntılı bir araştırma yapmayı zorlaştırmıştır. Büyük Moğol hanı Ögeday Han döneminde (1229-1241) yazarı bilinmeyen *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserin yazılması bu alan hakkında yapılan araştırmaların merkez noktasını oluştursa da daha sonraki dönemler için bu kitabın varlığı, özellikle Cengizsoylu devletlerin kurulduğu XIII. yüzyılın ikinci yarısı için dil bakımından akıllardaki soru işaretlerini giderememiştir. Fakat Moğolca olarak Uygur harfleri ile yazılan *Moğolların Gizli Tarihi*’nde tarihi bilgilerin yanında efsanevî olayların da anlatılması Moğol dili ve edebiyatı hakkında -kısıtlı da olsa- bir bilgi birikimi oluşturmuştur.⁷ Moğolların özellikle Cengiz Han döneminde Uygur Türklerinin etkisinde kalması ve Uygur Türklerinden eğitilmiş birçok kişinin Moğolların içinde hocalık yapması Moğolların Uygur alfabesini kullanmasına neden olmuştur. Bu dönemden itibaren Moğolcaya özellikle bürokratik anlam taşıyan birçok Türkçe kelime geçmeye başlamıştır. Bu yaklaşma dönemi içerisinde Moğolcadan da Türkçeye bazı kelimeler geçmiştir.⁷ Fakat edebî eserler ve konuşma dili

⁷ İbn Battûta Seyahatnâmeşi, s.464-465.

⁴

⁷ Tuncer Gülensoy, “Moğolların Gizli Tarihi Üzerindeki Çalışmalar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.XXIV-XXV, 1986, s.274.; Ayrıca bkz.: Tuncer Gülensoy, “Moğolların Gizli Tarihi ve Altan Topçı’nın Türk Dili ve Kültür Tarihi Açısından Değerlendirmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.76, 1992, s.151-155.

⁷ Nicholes Poppe, “Orta Moğolca’daki Türkçe Kelimeler”, çev. Günay Karaağaç, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.27, 1983, s.255-262.; Clauson, *14.Yüzyıl Moğolcasındaki Türkçe Unsurlar*, s.233.; Temir, *Moğolca*

bazında Altın Orda devletinin kuruluş zamanındaki bu etkileşim incelenememiştir. Bunun nedeni Altın Orda devletinin kurulduğu sırlarda Altın Orda edebiyatçılarının eğer eser verdilerse eserlerinin günümüze kadar ulaşamaması ve konuşma dili olarak Moğolların dili ile Türklerin dili arasında farkı anlatan bir kaynağın gün yüzüne çıkamamasıdır. Bu yüzden ilk dönem Altın Orda tarihinin dil özellikleri incelenirken Türkçenin Moğolca üzerindeki ya da tam tersi Moğolcanın Türkçe üzerindeki etkisinin nasıl olduğunu incelemek zor olmuştur. Özbek Han dönemine kadar olan dönemde edebiyatın ve sanatın hanlar tarafından desteklenmesinin sürekli bir hal alamamış olması ve bu dönem içerisinde yazılan herhangi bir eserin de günümüze kadar ulaşamamış olması bu konunun üzerindeki sis perdesini de dağıtamamıştır. Özbek Han döneminde, devlet içinde tüm zamanların zirve noktasına ulaşan sanatın ve edebiyatın oluşturduğu verimli ortamın içinde han ve ailesi tarafından desteklenen bilim insanları ile yazarlar belli başlı konularda kitaplar yazmıştır.⁷ Bu kitaplardan bazılarıhın günümüze kadar ulaşmasıyla bu kitapların dili ve üslûbu, Altın Orda devletinin dili ve edebiyatı alanında yapılan bilimsel çalışmalara konu olmuştur. Edebiyat tarihçileri Altın Orda devletinin kuruluşu sırasında devlet yöneticilerinin konuştuğu dilin çoğunlukla Moğolca olduğunu ama çok kısa bir zaman içerisinde Türkçenin Moğolcaya üstün geldiğini tahmin etmektedirler. En azından XIV. yüzyıldan itibaren Altın Orda Devleti içerisinde Türkçenin resmî bir dil olarak kabul edildiği varsayılmaktadır. Zira Berke Han döneminde yazılan mektupların Moğolca olması Moğolların dillerini hemen unutmadıklarını göstermekle birlikte yine Berke Han döneminde Memlûk devletinden gelen mektupların Türkçe olarak çevrilmesi de halk ve devlet içerisinde konuşulan dilin Türkçe ve Moğolca karışık olduğunu göstermektedir. Fuad Köprülü, Türkçenin Özbek Han döneminde han ve ailesi dahil herkes tarafından bilindiğini, yarlık ve bitiklerden edebî metinlere kadar her alanda yazılı olarak kullanıldığını söylemektedir. Köprülü, bu dönemden sonra Moğolca yazılan resmî belgelerin olduğu konusuna da o belgelerin günümüze kadar ulaşamamasından ve sadece ‘duyum’ olarak kalmalarından dolayı şüphe ile yaklaşmaktadır.⁷ Nitekim yoğun Türk nüfusunun içerisinde hızla  rimeye başlayan Moğollar, Türk hatunları ile evlendik e de Türkçe konuşmak zorunda kalmıştır. Bu iki milletin karışımı sonucunda yeni bir Türkçe dönemine de girilmiştir. Bu dönem ‘Harezmi Türkçesi Dönemi’ olarak bilinen Karahanlı Türkçesi ve  a atay Türkçesi dönemlerinin arasındaki bir dönem olmuştur. Harezmi sahasında da varlığını sürdüren Altın Orda devletinde bu Türkçenin

ile Türkçe İlişkileri, s.298.; Tuncer Gülensoy, “Eski ve Orta Türkçede Mo olca Kelimeler ve Mo olca-Türkçe Müşterek Kelimeler  zerine Notlar”, *Türkoloji Dergisi*, C.VI, S.1, 1974, s.235-259.

⁷  zgi, *a.g.m.*, s.150.

⁷ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 2. Baskı, haz.⁸Orhan F. Köprülü-Nermin Pekin,  stanbul, Ötüken Yay., 1980, s.298-299.

etkisi altında yazılan eserlerde de günümüze ulaşmıştır.⁷ Bu bakımdan Altın Orda devletinin edebî dil ve edebiyat tarihi Harezmi Türkçesi dönemi altında incelenmiştir.⁷

Moğolların önce Uygur sonra da Kuman/Kıpçakların etkisinde kalması onların dilini de etkilemiştir. Uygurcanın etkisinin resmî evraklarda hissedilmesi özellikle yarlık ve bitiklerde Uygurlara ait terimlerin kullanılmasından da anlaşılmaktadır.⁷ Yukarıda da bahsedildiği gibi yabancı ülkelere ya da devlet kurumlarına yollanan ferman niteliğindeki yarlıklarda ve bilgilendirici metinler özelliğindeki bitiklerde Uygur geleneklerine ait dil ve gramer yapısı mevcuttur.⁷ 1393 yılında Lehistan kralına yollanan Toktağ Han'ın yarlığı, dört köşeli kırmızı mürekkepli kûfî bir tamgayı da barındırırken yarlık tamamen Uygur harfleri ile yazılmıştır. 1397 yılında Temir Kutluk Han tarafından Muhammed isminde birisine verilen tarhanlık belgesinin duyurulması için yazılan yarlıkta ise hem Uygur hem de Arap alfabesi kullanılmıştır. Kelimelerin altına Arapça olarak da çevirisi yazılan bu yarlığın diğer nüshası ise yine sadece Uygur harfleri ile yazılmıştır.⁷ Bu yarlıkların ikisinde de Uygur Türkçesinin çoğul ekleri ve diğer gramer özellikleri kullanılmıştır. “Ogla-lar, kişi-ler, il-ler-ning, bekler-ni, ilçiler-ni süsünçi-ler, birildi, bolgay, çıkarup, kelti erti” gibi Uygur Türkçesinin fonetik özellikleri bu yarlıklarda bolca görülmektedir.⁷

3.2.2. ALTIN ORDA EDEBİYATI VE TÜRKLEŞME SÜRECİ

Altın Orda zamanında yazılan edebî eserlerde çoğunlukla Kuman/Kıpçak Türkçesinin hâkim olduğu görülmektedir.⁷ Harezmi Türkçesi olarak adlandırılan bu dönem⁵ Türkçesinde, Kuman/Kıpçakların, Oğuzların ve daha önce Harezmi bölgesinde yaşayan çeşitli Türk boylarının etkisi bulunmaktadır.⁷ Bu bakımdan çeşitli kelime dağarcığına ve gramer yapısına sahip olan Harezmi Türkçesi ile yazılmış eserler, Altın Orda devletinin edebî külliyatını

⁷ Aysu Ata, **Harezmi-Altın Ordu Türkçesi**, 2.Baskı, Ankara Üniversitesi Yay., 2014, s.17-18.

⁷ Özyetkin, **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi**, s.12.

⁷ Köprülü, **a.g.e.**, s.300. ² ¹

⁷ Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, s.130. ²

⁷ Özyetkin, **a.g.e.**, s.18. ² ³

⁷ Özyetkin, **a.g.e.**, s.26-27. ² ⁴

⁷ Köprülü, **a.g.e.**, s.302-303. ² ⁵

⁷ “Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyılda Kuman/Kıpçak ve Oğuzların dillerini aynı saymıştır. Fakat Oğuzların (Türkmenler) daha güney ve batı yönünde göç edip Kuman/Kıpçakların ise kuzey yönlü göçler gerçekleştirmeleri bu iki Türk boyunun konuştuğu lehçeler arasında bir farkın oluşmasına neden olmuştur. Yine de bu farka rağmen iki lehçe arasında bolca ortak kelime bulunmaktadır.”; Bkz.: Karamanoğlu, **Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi**, s.177.

oluşturmuştur.⁷ Altın Orda devletinde²kullanılan bu Türkçe, ilk⁷ olarak W. Barthold'un öne sürdüğü ve sonra da edebiyat tarihçileri tarafından da kabul edilen Çağatay Türkçesinin temellerinin atıldığı bir Türkçe özelliği taşımaktadır.⁷

2

8

Altın Orda Devleti döneminde Türkçe olarak yazılan bazı eserler ise şunlardır: Altın Orda sarayı şairi Kutb tarafından Türkçeye çevrilen *Hüsrev-ü Şirin*, Kerderli Mahmud b. Ali tarafından yazıldığı tahmin edilen *Nehcü'l-Feradis*, yazarı bilinmeyen fakat Harezmlî bir Türk ozanı tarafından yazıldığı tahmin edilen *Muînü'l-Mürîd*, Harezmî tarafından yazılan *Muhabbet-nâme*, Hüsâm Kâtib tarafından yazılan *Dâsitân-ı Cumcuma*.

İran edebiyatının büyük eserlerinden olan ve Genceli Nizamî tarafından yazılan bir aşk mesnevisi özelliğindeki *Hüsrev-ü Şirin*⁷ adlı eseri Altın Orda Hanı Tini Bek ve onun karısı Melike Hatun'a ithafen çeviren saray şairi Kutb, bu mesneviyi çok kısa bir zaman içerisinde Harezmi ve Kuman/Kıpçak etkisinin hissedildiği bir Türkçeye çevirmiştir.⁷ Fuad Köprülü, şair Kutb'un ön sözünü değerlendirerek yazarın bu aşk hikâyesini Tini Bek Han ve karısı arasındaki meşhur aşktan etkilenerek çevirdiğini söylemektedir.⁷ Birebir Farsça-Türkçe çevirinin olmadığı anlaşılan ve Altın Orda geleneklerine uyarlandığı görülen bu eser, Altın Orda devletinin şu ana kadar bilinen ilk edebî ürünüdür.⁷ Şair Kutb'un çevirisinin tek nüshası ise Paris Bibliothèque Nationale Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁷ Bu nüshanın 1383 yılında İskenderiye'de Kuman/Kıpçak kökenli Berke Fakih adından biri (Berke ibn. Berakiz ibn-i Kandud İbn-i Edgü) tarafından çoğaltıldığı anlaşılmaktadır.⁷ Altın Boga Bek adında birinin himayesinde bulunan Berke Fakih tarafından çoğaltılan bu nüshanın bir dördlüğünde ise şu sözler geçmektedir.

“Bitidim kitabnı hatasın bakıp/ Bu zahmet çekgenim bilgey sen okıp

Atagım ma Berke Fakih tip ancak/ Özüm mü'min ve müslim aslım Kıpçak”⁷

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz.: A.Ş. Samoyloviç, “Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebî Dili”, çev. Abdülkadir İnan, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, C.I, S.12, 1935, s.35-49.

⁷ Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, s.130.; Aysü Ata, “Harezmi Türkçesi”, **Yeni Türkiye Dergisi**, C.VIII, S.43, 2002, s.346.

⁷ Mustafa Erkan, “Hüsrev ve Şirin” **DİA**, C.XIX, 1999, s.53-55.

⁷ A. Azmi Bilgin- Necmettin Hacıeminoğlu, “Kıpçak Türkçesi” **DİA**, C.XXV, 2002, s.424.

⁷ Köprülü, **a.g.e.**, s.304.

⁷ Ata, **a.g.e.**, s.49.

⁷ Köprülü, **a.g.e.**, s.303.; Daha sonra yazılan nüshalar hakkında bkz.: Faruk K. Timurtaş, “Hüsrev ü Şirin ve Ferhad u Şirin Hikâyesi”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.IX, 1959, s.65-89.

⁷ Köprülü, **a.g.e.**, s.315.

⁷ Ata, **a.g.e.**, s.50.; Ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdülkadir İnan, “XII-XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve ‘Halis Türkçe’”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, C.I, S.57, 1953, s.53-71.

Kerderli Mahmud b. Ali tarafından yazıldığı tahmin edilen *Nehcü'l-Feradis* adlı eser, dinî ve öğretici bilgiler vermek amacıyla yazılmıştır. Dili ve üslûbu sade olan eser⁷ Hz. Muhammed'in ve dört halifenin hayatını, hadislerin önemini ve onların Türkçe anlamlarını da işlemektedir.⁷ Ayet ve hadislerle başlayan konu girişlerinde verilen Türkçe tercümeler, Altın Orda devletinde İslâm dininin Türkçe olarak da anlaşılması ve halkın inandığı dini daha rahat yaşaması için de önem arz etmektedir. Eserin yazılma tarihinin 1358 yılından önce olduğu tahmin edilmektedir.⁷ Eserin İstanbul nüshası, Ş. Mercani, Paris Bibliothèque Nationale, Yalta, Kazan ve Leningrad (St. Petersburg) nüshası olmak üzere toplam 6 nüshası bulunmaktadır.

Ebûlgazi Bahadır Han'ın aktardığına göre Şeyh Şeref tarafından yazıldığı söylenen⁷ ama halen yazarının kim olduğu kesin olarak bilinmeyen *Muînü'l-Mürîd* adlı eser, dinî ve tasavvuf konularının işlendiği öğretici, manzum bir eserdir. Halkın anlayacağı bir Türkçe ile yazılması bakımından sade ve anlaşılır bir eser olan *Muînü'l-Mürîd*'in tek nüshası Bursa Orhan Kütüphanesi'nde bulunmuştur.⁷ Ebûlgazi Bahadır Han bu eserin özellikle Türkmenler tarafından okunduğunu şu cümle ile anlatmıştır. “.. (Arsarı Bay, Şeyh Şeref'e gidip) *Biz Türküz, Arapça kitapları okuyup manasını anlayıp amel kılmak çok müşkül oluyor. Eğer Arapça meseleleri Türkçeye tercüme edip inayet kalsaydınız sevaba ortak olurdunuz dedi. Bunun üzerine Şeyh Şeref Hoca da bütün dinî meseleleri tercüme edip bir kitap söyleyip Muînü'l-Mürîd adını koyup Arsarı Bay'a verdi. O zamandan bugüne kadar bütün Türkmenler o kitabın meselelerine göre amel kılıyorlar.*”⁷

4

1

1353 yılında Harezmî (ya da Horezmî) tarafından Sıgnak şehrinde Kongrat boyuna mensup Mehmet Hacı Bek adlı bir yöneticinin sarayında yazılan *Muhabbet-nâme*⁷ konu olarak sevgi, aşk ve bunların önemini işlemektedir.⁷ Köprülü, şair Harezmî'nin Türkçenin yanında Farsça olarak da şiirler yazdığını, donanımlı bir yazar olduğunu ve hacca gitmek üzere yola çıkmışken hac yolunun üzerinde Mehmet Hacı Bek adlı birisinin yanında bulunarak bu kişinin himayesinde kalmış olabileceğini söylemektedir. Nitekim yazarın, Mehmet Hacı Bek'e

3

⁷ E. N. Nadjip, “Nehcü'l-Feradis ve Dili Üzerine”, çev. Nafiz Hoca, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.XXII, 1976, s.33.; Ali Fehmi Karamanlıoğlu bu eserin dili üzerine bir dizi makale yazmıştır. Bu makaleler çeşitli yıllarda “*Nehcü'l-Feradis'in Dil Husûsiyetleri*” adıyla Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi'nde yayınlanmıştır.

⁷ A. Azmi Bilgin, “Nehcü'l-Feradis”, **DİA**, C.XXXII, 2006, s.540.

⁷ Ata, **a.g.e.**, s.32.

⁷ Ebûlgazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime**, s.92.

⁷ Ata, **a.g.e.**, s.42-43.

⁷ Ebûlgazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.92.

⁷ Köprülü, **a.g.e.**, s.305.

⁷ Ata, **a.g.e.**, s.52.

“Kongrat uruğuna mensup, arslan yürekli, yaşı küçük olmasına rağmen uluların ulusu” şeklindeki methiyesi bu eserin patronaj sonucunda yazıldığına işaret etmektedir. Harezmi’nin el yazması olan nüshaları British Museum’da bulunmaktadır.⁷ Eserin dili Altın Orda dönemindeki Harezmi Türkçesinden Çağatay Türkçesine bir geçiş özelliği taşımaktadır.

Hüsâm Kâtib tarafından 1368-1369 yılları arasında halkın anlayabilmesi için sade bir dille yazılan *Dâsitân-ı Cumcuma*, (ya da *Cümcümename*) konu olarak dinî öğretiler ve ahlâkî öğütleri işlemektedir. Özellikle Hz. İsa ile konuşan bir kurukafa temasından başlayan hikâyeler, eserin sade ve anlaşılır olmasından dolayı asırlar boyunca okunmuştur. 1548 yılında Kırım hanı Sahip Giray bin Hacı Giray adına Anadolu Türkçesine çevrilen bu eser, Fuad Köprülü’ye göre İslâm dünyasındaki diğer mesnevilerden öykünen bir eser olmuştur.⁷

4

⁷ Sir Gerard Clausen, “Harezmi’nin Muhabbet-nâmesi”,⁴ çev. Ayşe Gül Sertkaya, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.XXXVII, 2009, s.192.; Ayrıntılı bilgi bkz.: Osman F. Sertkaya, “Harezmi’nin Muhabbet-nâmesi’nin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine”, **İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Dergisi**, C.XVII, 1972, s.185-208.

⁷ Köprülü, **a.g.e.**, s.308.

⁴

⁵

SONUÇ

Türkistan sahasının kuzey bölgesini oluşturan Deşt-i Kıpçak sahası, M.Ö. 2500'lü yıllardan itibaren içinde birçok Türk medeniyetini ve boyunu barındıran bir coğrafya olmuştur. Bilinen ilk Türk kültürlerinden olan Afanasyevo ve Andronovo kültürlerinden itibaren bölgede Türk varlığının hissedilmesi ile Deşt-i Kıpçak sahası doğudan batıya doğru birçok Türk boyunun uğrak noktası olmuştur. Türkler, özellikle İskitler ve Hunların batı yönlü göç yollarını keşfetmesi ile Avrupa önlerine kadar ulaşmışlardır. Karadeniz bölgesinin kuzeyindeki bereketli otlaklar, konargöçer tarzda hayatlarını sürdüren Türk boyları için bir cazibe merkezi olmuştur. Bölgede Hun Kağanlığı zamanından itibaren gittikçe artan Türk varlığı, Ogur, Sabir ve Avar gibi Türk boylarının bölgede güçlenmesini de beraberinde getirmiştir.

Türkler, Hazar Kağanlığı zamanından itibaren Deşt-i Kıpçak bölgesinde yerleşik hayata geçiş denemelerine başlamış ve Bulgarların da çabaları ile ticaret rotaları oluşturmuşlardır. Bozkır töresi gereğince güçlü olan boyun siyasî olarak güçsüz olan boyu kendine bağlaması ile Türkistan'daki Türk varlığı kartopu misali büyümeye devam etmiştir. X. yüzyıldan sonra doğudaki siyasî hareketliliğin etkisi ile batıya doğru göçlerini hızlandıran Türkler, Peçenek ve Kuman/Kıpçak akınları ile Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki kalıcılıklarını arttırmıştır. Özellikle XI. yüzyılda bölgeye gelen Kuman/Kıpçaklar Macaristan'dan Kazakistan'a kadar uzanan büyük coğrafyanın kaderini değiştirmişler ve XIII. yüzyılda Türkistan sahasına gelen Moğollar ile bu bölgenin hâkimiyeti konusunda kanlı mücadelelerde bulunmuşlardır.

Cengiz Han komutasında 1220-1227 yılları arasında Türkistan üzerine yapılan Moğol seferleri özellikle Harzemşah devletinde bulunan birçok Türk askerin Moğol ordusuna dahil edilmesine sebep olmuştur. Bölgede bulunan Kuman/Kıpçak, Oğuz ve Bulgar Türklerinden birçok boy 'I. Deşt-i Kıpçak Seferi' sonucu Cuci Han'ın hâkimiyeti altına girmiştir. Fakat Moğolistan ile Deşt-i Kıpçak arasındaki coğrafi uzaklık sonucu bölgede kesin bir Moğol hâkimiyetinin kurulamaması Ögeday Han'ın emriyle 'II. Deşt-i Kıpçak Seferi' olarak bilinen seferlerin düzenlenmesine sebep olmuştur. Bu sefer sonucu Deşt-i Kıpçak'taki Türk boylarını teker teker itaat altına alan Batu Han, 1242 yılında Saray şehrini kendine başkent ilan edip Altın Orda devletini kurduktan sonra bölgedeki milletler üzerinde kesin bir otorite sağlamıştır. Altın Orda devletinin Türkleşme süreci ise bu dönemden başlayarak farklı Türk boyları aracılığı ile çeşitli alanlarda kendini hissettirmiştir. Özellikle ordu içerisinde bulunan ve askerî vali olarak da atanarak askerî güçlerini hissettiren Kuman/Kıpçak boyları, nüfus bakımından Moğollara

üstün gelmiş ve kuruluş devri Altın Orda döneminde zaten azınlık halde bulunan Moğollar zaman içerisinde Türkleşmeye başlamıştır. Moğollar, evlilik yolu ile de devam eden bu Türkleşme süreci sonucu millî kimliklerini kaybederek Türk-İslâm anlayışı içinde hayatlarını sürdürmüşlerdir. Özellikle Berke Han ile Özbek Han dönemleri arasında Türk şeyh ve dervişlerin etkisiyle dinlerini değiştiren Moğollar, Türk-Moğol tarihinde etno-kültürel bir dönüşüme de imza atmışlardır. Uygur Türklerinin bürokratik deneyimlerinden yararlanan Altın Orda hanları devletin kuruluşundan sonuna kadar Uygur yazım geleneklerini de devam ettirmişlerdir. Devlet içinde memur olarak çalışan Uygur bitikçilerin etkisiyle de birçok resmî belgede Uygurca kelime kullanılmıştır. Son olarak ülkelerindeki nüfus çoğunluğuna karşı Moğol dilini de unutmaya başlayan Altın Orda Moğolları, kökeni Türkçe olan birçok kelimeyi de zamanla benimsemişlerdir. Özbek Han döneminden itibaren ise Türkçe devletin tüm kademelerinde resmî dil olarak kullanılmıştır. Dildeki bu etkileşim, edebî eserlere de yansımış ve bu dönemde hem Altın Orda Moğolları için hem de bu devletteki Türkler için tercüme yapıp özellikle dinî konularda birçok eser yazılmıştır.

KAYNAKÇA

- Agacanov, S.G.:** **Oğuzlar**, Çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, İstanbul, Selenge Yay., 2002
- Agajanov, S.G.:** “The States of the Oghuz, the Kimek and the Kıpçak” **History of Civilizations of Central Asia**, C.IV, Unesco Publishing, 2005, s.66-77.
- Ağaldağ, Sebahattin:** “Moğol Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.265-277.
- Ahincanov, Sercan M.** **Türk Halklarının Katalizör Boyları Kıpçaklar**, 3.Baskı, Çev. Kürşat Yıldırım, İstanbul, Selenge Yay., 2019
- Ahmetbeyoğlu Ali:** **Grek Seyyahı Prisko (V. Asır)’a Göre Avrupa Hunları**, İstanbul, TDAV Yay., 1995
- Ahmetbeyoğlu, Ali:** “Avrupa Hunları”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, 3. Baskı, Ed. Osman Karatay – Serkan Acar, İstanbul, Kitabevi Yay., 2016, s.107-181.
- Ahmetbeyoğlu, Ali:** “Attila’nın Oğlu Dengizek’in Devleti İhya Mücadelesi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XVIII, S.2, 2012, s.301-314.
- Ahmetbeyoğlu, Ali:** “Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devletinin Kuruluşu”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.13, 2007, s.35-41.

- Akbıyık, Hayrunnisa A.:** “Cengiz Han Sonrası Asyasın’da Politik Geleneğe Dair”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.287-296.
- Aknerli Grigor:** **Moğol Tarihi**, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1954
- Akpunar, Arzu:** **Nogayların Altın Orda Üzerindeki Etkisi**, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2019
- Aksoy, Mustafa:** “İpek Yolunda Türk Kültürünün İzleri: Tamgalar”, **İpek Yolu’nda Türk Mirası**, Ed. Fatih Aksoy, İstanbul, Türk Yurdu Yay., 2014, s.146-155.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî:** **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, TTK Yay., 2013
- Alan, Hayrunnisa:** “Altın Orda Hanlığında Hakimiyet Anlayış ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi**, S.54., 2011, s.1-20.
- Alan, Hayrunnisa:** “Mangıtlar”, **DİA**, C.XXVII, 2003, s.570-571.
- Alasania, Guili:** “Gürcistan Kıpçakları”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.793-797.
- Alinge, Curt:** **Moğol Kanunları**, Çev. Coşkun Üçok, Ankara, Sevinç Matbaası, 1967

- Alpargu, Mehmet:** “Nogaylar”, **DİA**, C.XXXIII, 2007, s.202-204.
- Altan, Ebru:** “Çaka Bey’in Peçeneklerle Beraber İstanbul’u Kuşatma Girişimi”, **Byzantion’dan Constantinopolis’e İstanbul Kuşatmaları**, Ed. Murat Arslan- Turhan Kaçar, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay., 2017, s.299-310.
- Anna Kommena:** **Alexiad**, Çev. Bilge Umar, İstanbul, İnkılâp Yay., 1999
- Anzerlioğlu, Yonca:** “Bizans İmparatorluğu’nda Türk Varlığı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VI, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.218-232.
- Arat, Reşit Rahmeti:** “Kıpçak”, **İA**, C.VI, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1977, s.713-716.
- Arıcanlı, İsenbike Togan:** “Cengiz Han Devleti’nin Kuruluş Safhaları ve Devlet Geleneği”, **Tarihte Türk Devletleri II**, Ankara, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yay., 1987, s.530-541.
- Arslan, İhsan:** **Moğollar Arasında İslâmiyetin Yayılışı**, İstanbul, Okur Akademi Yay., 2014
- Arslantaş, Yüksel:** “Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Ortadoğu Tarihine Etkileri”, **Belleten**, C.LXVII, S.250, 2003, s.782-800.
- Arvas, Abdulselam:** "Türk Destanlarında Ant İçme Ritüeli Üzerine Bazı Tespitler", **Folklor/Edebiyat Dergisi**, C.XV., S.100, 2019, s.997-1009.

- Astaykin, A.A.:** “Altın Orda: Büyük Batı Seferleri”, **Tartarica**, Çev. İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Feoriya Yay., 2017, s.208-218.
- Ata, Aysu:** **Harezm-Altın Ordu Türkçesi**, 2.Baskı, Ankara Üniversitesi Yay., 2014
- Avirmed, Enkhbat:** “Juan-Juanların Çöküşü ve Dağılışı”, **TEKE Dergisi**, C.I, S.4, 2012, s.240-245.
- Avirmed, Enkhbat:** “Kök-Türk Çağındaki Ku-mo-hı (Tatabı) Kabilesi”, **Türk-Moğol Tarihi**, Ed. Kürşat Yıldırım, İstanbul, Yeditepe Yay., 2018, s.61-83.
- Ayan, Ergin:** “Selçuklu-Kıpçak İlişkileri”, **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi**, S.3, 2009, s.105-127.
- Aykut, Altan:** “İgor Destanı Üzerine”, **Türk Dili Dergisi**, S.43, 1984, s.308-311.
- Aykut, Altan:** “Batu Han’ın Ryazan Seferi ile İlgili “Ryazan’ın Batu Han Tarafından Yakılıp Yıkılması Hikayesi”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.XXXI, S.1-2, Ankara, 1987, s.1-23.
- Aynakulova, Gülnisa:** “İslam Coğrafyacıları ve Tanrı Dağlı Kırgızlara Dair İlk Bilgiler”, **XV. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.II, Ankara, TTK Yay, s.329-335.
- Aynakulova, Gülnisa:** “Gregoryan Kıpçaklar’a Dair”, **Belleten**, C.LXIV, S.256, 2005, s.825-840.

- Ayönü, Yusuf:** “Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI.XII.Yüzyıllar)”, **Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.25, Konya 2009, s.53-69.
- Ayönü, Yusuf:** “Batı Anadolu’daki Türk Yayılışına Karşı Bizans İmparatorluğu’nun Kuman-Alan Topluluklarını Balkanlardan Anadolu’ya Nakletmesi”, **Belleten**, C.LXXVI, S.276, s.403-418.
- Azamat, Nihat:** “Kâdiriyye”, **DİA**, C.XIV, 2001, s.131-136
- Bahar, Hasan:** “Türkistan’ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.1, 1994, s.233-244.
- Bal, Mehmet Suat:** “Türkiye Selçukları, Mısır Memlûkleri ve Altın Orda Devletinin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.17, 2005, s.295-310.
- Bal, Mehmet Suat:** “Türkiye Selçuklu Devleti Tarihinde Bir Dönüm Noktası; II.İzzettin Keykavus Dönemi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XXIV, S.38, 2005, s.239-258.
- Barthold, V. V.:** **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK Yay., 1990
- Barthold, V.V.** **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, Haz. Hüseyin Dağ, Ankara, Çağlar Yay., 2004

- Barthold, V.V.:** **Orta Asya**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2010
- Baştav, Şerif:** “Sabir Türkleri”, **Belleten**, C.V, S.17-18, 1941, s.53-99.
- Berta, Arpat:** “Kumanların Kökeni, (Macaristandaki Kumanların Kökeni)”, Çev. Emine Yılmaz, **Türk Dünyası İncelemeleri Prof. Kemal Eraslan Armağanı**, İstanbul, 1998, s.133-142.
- Bıro, Marget:** “Hunların Kafkasyadaki Varlığı”, Çev. Savaş Eğilmez, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.22, 2003, s.223-231
- Bilgin, A. Azmi** - “Kıpçak Türkçesi”, **DİA**, C.XXV, 2002, s.422-424.
Hacıeminoğlu,
Necmettin:
- Bilgin, A. Azmi:** “Nehcü’l-Ferâdis”, **DİA**, C.XXXII, 2006, s.540-541.
- Bilici, Kenan:** “Anadolu Taş Tezyinatında Hayvan Üslubu”, **Sanat Tarihi Dergisi**, C.II, S.2. 1983, s.10-27.
- Biran, Michal:** “The Mongol Empire and Inter-Civilization Exchange”, **The Cambridge World History**, C.V, Ed. Benhamin Z. Kedar- Merry E. Wiesner-Hanks, Cambridge University Press, 2015, s.534-558.

- Bostancı, Fatih:** “Altın Orda Devleti’nde Yerleşik Hayatın İzleri: Saray Şehri”, **Genel Türk Tarihi Dergisi**, C.III, S.6, 2021, s.229-240.
- Boswell, A. Bruce:** “The Kipchak Turks”, **The Slavonic Review**, C.VI, S.16, 1927, s.65-85.
- Bulduk, Üçler - İsakov, Abdrasul:** “Bahaeddin Ögel’in Kırgızlar Hakkındaki Düşünceleri”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.IV, S.1, 2019, s.124-142.
- Caferoğlu, Ahmet:** “Uygurlarda Maliye ve Hukuk İstılahları”, **İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası**, C.IV, 1934, s.1-44.
- Ceylan, Alparslan:** “Doğu Anadolu’da İlk Türk İzleri”, **XV. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Eylül 2006**, Ankara, C.I, s.215-236.
- Cihan, Cihat:** “Türkler ve Moğolların İrkî Münasebetleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.278-286.
- Clausen, Sir Gerard** “Harezmi’nin Muhabbet-nâmesi”, Çev. Ayşe Gül Sertkaya, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.XXXVII, 2009, s.211-250.
- Clauson, Gerard:** “14.Yüzyıl Moğolcasındaki Türkçe Unsurlar”, Çev. Günay Karaağaç, **Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, İzmir, S.7, 1993, s.215-234.

- Czegledy, Karoly:** **Turan Kavimlerinin Göçü**, Çev. Günay Karaağaç, İstanbul, Turan Kültür Vakfı Yay., 1999
- Çakan, Varis:** “Uygur Türklerinin Moğol imparatorluğundaki Rolü”, **Asya Araştırmaları Dergisi**, C.III, S.1, 2019, s.19-28.
- Çakmak, Mehmet Ali:** “Moğol İstilas ve Harezmsahlar İmparatorluğu’nun Yıkılışı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.IV, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.904-916.
- Çalışkan, Mehmet:** “Nâsır-ı Hüseyin’e Göre Türkler”, **Yeditepe Üniversitesi Tarih Araştırma Dergisi**, C.I, S.2, 2017, s.72-86.
- Çandarlıoğlu, Gülçin:** **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, İstanbul, TDAV Yay., 2003
- Çandarlıoğlu, Gülçin:** **Uygur Devleti Tarihi ve Kültürü**, İstanbul, TDAV Yay., 2004
- Çoğ, Mehmet:** “Ortaçağ’da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, C.X, S.19, s.57-74.
- Çoruhlu, Yaşar:** “Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği”, **Tarih ve Medeniyetler Tarihi**, C.I, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Kültür Kurumu Yay., 2012, s.1051-1071.
- Çoruhlu, Yaşar:** “Eski Türklerde Ölüm Kültü ve Sembolizmde Atın Yeri”, **Z Dergi**, (At Sayısı) İstanbul, S.3,2018, s.154-164.

- Daim, Falko:** “The Avars: Steppe People of Central Europe”, **Archaeological Dergisi**, C.XXXVIII., S.2., 1984, s.38-43.
- Davletşin, Gamirzan.** **Türk Tatar Kültür Tarihi**, Çev. Albina Tuzlu, Ankara, TTK Yay., 2013
- Demir, Muzaffer:** “İskitli Okçuların Atina’ya Getiriliş Tarihi Üzerine Yeni Bir Yorum (M.Ö. 5. Yüzyıl)”, **Belleten**, C.XLV., S.244., 2001, s.905-910.
- Demir, Necati:** “Karadeniz’in Kuzeyinde Peçenekler”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.709-713.
- Demirkent, Işın:** “1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans’ın Askeri ve Siyasi Durumu”, **Tarih Dergisi**, S.33, 1982, s.133-146.
- Demiroğlu, Hasan - Vorontsov, Vladimir Andreviç:** “İgor Alayı Destanında Türk İzleri” **Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı**, Haz. Gülden Sarıyıldız-Niyazi Çiçek-İshak Keskin-Sevil Pamuk, İstanbul, 2011, s.89-96.
- Deniz Baykuzu, Tilla:** **Asya Hun İmparatorluğu**, Konya, Kömen Yay., 2012
- Derin, Derya:** **Abdülaffar Kırımî’nin Umdet’ül-Ahbar’ına (Umdet’üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003

- DeWeese, Devin:** **Islamization and Native Religion in the Golden Horde**, Pennsylvania, Pennsylvania State University Press, 1994
- Dıykanbayeva, Mayramgül:** “Kırgız Adı Üzerine”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C.XVII, S.43, 2010, s.205-210.
- Dilâçar, A.:** “Batı Türkçesi”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, C.I, S.1,1953, s.73-92.
- Diyarbakirli, Nejat:** **Hun Sanatı**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1972
- Donuk, Abdülkadir:** “İlk Türk Milliyetçisi Çi-Çi Tanhu”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 1987, S.3, s.44-45.
- Donuk, Abdülkadir:** **Türk Hükümdarı**, İstanbul, TDAV Yay., 1990
- Donuk, Abdülkadir:** “Kuruluşunun 2200. Yıldönümünde Türk Ordusu”, **Türk Kültürü Dergisi**, S.340, 1991, s.531-546.
- Donuk, Abdülkadir:** “Cüveynî ve Moğol Mezalimi”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S.47, 2008, s.47-57.
- Donuk, Abdülkadir:** **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler**, İstanbul, TDAV Yay., 1988
- Drobny, Jaroslav:** “Etnonim ve Toponim Arasında Kumanlar ve Kıpçaklar”, Çev. Ebru Emine Oğuz, **Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi**, C.IV, S.1, 2020, s.155-166.
- Durak, Neslihan:** “Moğolların İtil ve Çevresindeki Faaliyetleri”, **Turkish Studies**, C.IX, S.4, 2014, s.401-411.

- Durmuş, İlhami:** **İskitler (Sakalar)**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2008
- Durmuş, İlhami:** “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”, **Belleten**, C.LXI, S.231., 1997, s.273-286.
- Eberhard, Wolfram:** **Çin Tarihi**, 5.Baskı, Ankara, 2019
- Ebülgazi Bahadır Han:** **Şecere-i Terakime**, Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser Kervan Yay., (y.y), (y.t.)
- Eğilmez, Savaş:** “Hun-Alan Mücadelesi ve Yeni Bir Çağın Başlangıcı”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.II, S.28-29, 2002, s.191-199.
- Ekrem, Mehmet Ali:** “Kırım ve Nogay Türklerinin Osmanlı Devrinde Dobruca'ya ve Tüm Rumeli'ye Geçmeleri ve Yerleşmeleri”, **VIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.III, Ankara, TTK Yay., 1983, s.1599-1606.
- Ekrem, Nuraniye H.:** “Çin Kaynaklarına Göre Milattan Önceki Türklerin Yurdu”, **Erdem Dergisi**, C.IX, S.27., 1997, s.1013-1032.
- Erdoğan, Mehmet Akif:** “Cengizlilerin Tarihi Üzerine Arapça Bir Parça: Tarih-i Selâtin-i Tatar Han”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.V, S.1, 2020, s.1-26.
- Erdy, Miklos:** “Hsiung-nu ve Hunlar Arasındaki Üç Arkeolojik Bağlantı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, Ed.Hasan Celal

Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.928-941.

Eren, Hasan: **Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar,** Ankara, TDK Yay., 1988

Ergin, Muharrem: **Orhun Abideleri,** 3.Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1975

Erkan, Mustafa: “Hüsrev ve Şirin”, **DİA**, C.XIX, 1999, s.53-55.

Esin, Emel: **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş (Türk Kültürü el- Kitabı II Cild I/b'den Ayrı Basım),** İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978

Esin, Emel: **Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler,** Haz. Ergun Kocabıyık, İstanbul, Kabalcı Yay., 2004

Fahreddin, Rizaeddin: **Altın Ordu ve Kazan Hanları,** Çev. İlyas Kamalov, İstanbul, Kaknüs Yay., 2003

Fehrer, Geza: **Bulgar Türkleri Tarihi,** (Çev. Kolektif), Ankara, TTK Yay., 1984

Fehrer, Geza: “Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Milletlerin Kültürü- Türk Kültürünün Avrupaya Tesiri”, **II. Türk Tarih Kongresi 20-25 Eylül 1937,** İstanbul, s.290-320.

Fettich, Nander: “Hunlar Zamanına Ait Olup Szeged-Nagyszeksas'ta Bulunan Prens Mezarı Hafriyatında Bulunan Eşya”, **II.**

Türk Tarih Kongresi 20-25 Eylül, İstanbul, 1937,
s.321-328.

Findley, Carter Vaughn: **The Turks in World History,** New York, Oxford University Press, 2005

Fono Rusça-Türkçe Sözlük: Haz. Ali Bayram-Galina Stoletneya, İstanbul, Eko Ofset, 2005

Forsyth, James: **A History of the Peoples of Siberia,** Cambridge, Cambridge University Press, 1998

Gedikli, Fethi: “Yasa”, **DİA**, C.XLIII, 2013, s.336-337.

Gemil, Tasin: “Altın Orda’nın Türk Tarihindeki Yeri ve Dünya Uygarlığına Katkısı”, **Crimean Historical Review**, C.III, 2015, s.8-20.

Geybullayev, Gıyaseddin: **Kadim Türkler ve Ermenistan,** Haz. Hüseyin Adıgüzel, İstanbul, Turan Kültür Vakfı Yay., 2009

Golden, Peter B.: “Qıpçaq”, **Turcology and Linguistics**, Ed. Nurettin Demir-Birsel Karakoç-Astrid Menz, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yay., 2014, s.182-202.

Golden, Peter B.: **Dünya Tarihinde Orta Asya,** Çev. Yahya Kemal Taştan, 3.Basım, İstanbul, Ötüken Yay., 2018

Golden, Peter B.: “Güney Rusya Bozkırlarının Halkları”, Çev. Ayda Arel, **Erken İç Asya Tarihi**, 8.Baskı, Ed. Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yay., 2017, s.345-373.

- Golden, Peter B.:** **Türk Halkları Tarihine Giriş**, 2.Basım, Çev. Osman Karatay, Çorum, Karam Yay., 2006
- Golden, Peter B.:** “Hazar Dili”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, C.IXX, 1971, s.147-157.
- Golden, Peter B.:** “Rusya’nın Orman Kuşağı Halkları”, Çev. Mete Tunçay, **Erken İç Asya Tarihi**, 8.Baskı, Ed. Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yay., 2017, s.311-345.
- Golden, Peter B.:** “Kimekler ve Yemekler”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.757-766.
- Golden, Peter B.:** “Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpçaqs”, **Archivum Eurasiae Medii Aevi**, 1995-1997, S.9, s.99-122.
- Golden,P.B.-Zuckerman C.- Zajaczkowski, A.:** **Hazarlar ve Musevilik**, Çev: Osman Karatay, Çorum, Karam Yay., 2005
- Göhçe Salim:** “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar’ın Rolü”, **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986 Bildiri Kitabı**, Haz. Mehmet Sağlam- Bayram Kodaman, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 1988, s.477-484.
- Gökbel, Ahmet:** **Kıpçak Türkleri**, İstanbul, Ötüken Yay., 2000

- Gökbulut, Süleyman:** **Necmeddîn Kübrâ ve Kübrevîlik**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2009
- Gömeç, Saadettin:** “Attila’nın Çocuklarının Adları”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XIII, S.36, 2004, s.117-122.
- Gömeç, Saadettin:** “Çingiz-nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han’ın Soy ve Mogol Tarihinin İlk Devirleri”, **Belleten**, C.LXXXII, S.294, 2018, s.407-481.
- Gömeç, Saadettin:** **Kök Türkler**, 2.Baskı, Ankara, Akçağ Yay.,1999
- Gömeç, Saadettin:** “Türklerin ve Moğolların İki Boyu”, **Omeljan Pritsak Armağanı**, Ed. Mehmet Alpargu- Yücel Öztürk, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Basımevi, 2007, s.463-471.
- Gömeç, Saadettin:** “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları” **Turkish Studies Dergisi**, C.I, S.2, 2006, s.1-13.
- Gömeç, Saadettin:** **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yay., 1997
- Grignaschi, Mario:** “Sabirler, Hazarlar, Göktürkler” **VII. Türk Tarih Kongresi, 25-29 Eylül 1970**, C.I, Ankara, s.250-271.
- Gryaznov, M.P.:** “Öteki Dünya İçin Hazırlanan Atlar”, **Unesco’dan Görüş**, S.12, 1976, s.38-41.

- Gumilev, Lev Nikolayeviç:** **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, 3.Baskı, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2003
- Gundogdiyev, Ovez A.:** “Oğuzlar ve Kiev Rusyası”, Çev. Yusuf Akbaba-Dastanbek Razakov, **Selçuklu Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S.13, 2020, s.249-262.
- Gurevich, Caroline:** **The Image of the Cumans in Medieval Chronicles: Old Russian and Georgian Sources in the Twelfth and Thirteen Centuries**, Yüksek Lisans Tezi, Budapest, 2017
- Gül, Muammer:** “Moğolların Kafkasya İstilas ve Yakınoğu Üzerindeki Tesirleri” **Yeni Türkiye Dergisi**, S.72. Ankara, 2015, s.337-345.
- Gülensoy, Tuncer:** “Moğolların Gizli Tarihi Üzerindeki Çalışmalar”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.XXIV-XXV, 1986, s.273-282.
- Gülensoy, Tuncer:** “Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar”, **Türkoloji Dergisi**, C.VI, S.1, 1974, s.235-259.
- Gündođu, Abdullah:** “Altın Orda ve Osmanlı Devleti’nin Yükselişinde Türk Tasavvufu ve Yeseviliğinin Rolü Üzerine Bazı Düşünceler”, **Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu**, 26-28 Eylül 2016, C.I, İstanbul, TİKA, İstanbul Üniversitesi, Türk Ocağı Yay., s.31-48.

- Hacıgökmen, Mehmet Ali:** “Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları”, **Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof Dr. Nejat Göyünç’e Armağan**, Ed. Hasan Bahar- Mustafa Toker- Mehmet Ali Hacıgökmen- H. Gül Küçükbezci, Konya, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Yay., 2013, s.393-422.
- Han, Junhi:** “Impact of the Climate on the Frozen Tombs in the Altai Mountains”, **Heritage at Risk**, S.5, 2015, s.215-217.
- Hasanov, Zaur:** **Çar İskitler**, Çev. İlyas Topsakal, İstanbul, TDAV Yay., 2009
- Hasanov, Zaur:** “İskitlere ve Türk-Moğol Halklarına Ait Aynı Gelenekler, Kültler ve Psikolojik Özellikler”, Çev. Bağdagül Musa, **Belleten**, C.LXXX, 2018, s.639-662.
- Heiduk, Matthias:** “Ortaçağ’da Avrupalıların Göçebe Topluluklara Bakışı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.324-333.
- Hersak, Emil:** “Avarlar: Etnik Yaradılış ve Tarihlerine Bir Bakış”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.641-657.
- Horvarth, Andras Paloczi:** “Pechenegs, Cumans, Iasians”, Ed. Istvan Bona, Budapest, Kneer Printing House, 1989, s.1-140.

- I. Molodin, Vyacheslav:** “The Frozen Scythian Burial Complexes of the Altai Mountains: Conservation and Survey Issues” Çev. Lise Sellem, **Unesco: Preservation of the Frozen Tombs of Altai Mountains**, Ed. David Tresilian, Paris, y.y, 2008, s.25-31.
- İlgin, Fatma Aysel Dıngıl:** **Türk Tarihinin Bizans Kaynakları ve Byzantinoturcica Işığında Avrupa Hunları**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2018
- Ionnas Zonaras:** **Tarihlerin Özeti**, Çev. Bilge Umar, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yay., 2008
- Isakov, Abdrasul:** "Yenisey Kırgızları ile Cengiz Oğullarının Siyasi Münasebetleri (XIII. Yüzyıl)", **Siberian Studies Dergisi**, C.I, S.3, 2013, s.43-60.
- Isakov, Abdrasul:** **Kırgız- Moğol İlişkileri (IX-XV.YY)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2014
- İbn Battûta** Çev. A.Sait Aykut, 2.Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yay.,
Seyahatnâmesi: 2004
- İbn Fadlan** 3.Baskı, Haz. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yay.,
Seyahatnamesi: 2012
- İbn Fazlullah el- Ömerî:** **Mesâlikü'l-Ebsâr**, 2.Baskı, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay, 2014

- İnan, Abdülkadir:** **Tarihte Şamanizm**, Ankara, TTK Yay., 1986
- İnan, Abdülkadir:** **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 3. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1986
- İnan, Abdülkadir:** “Yasa, Töre-Türe ve Şeriat”, **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**, S.1, Ankara, 1964, s.104-110.
- İnan, Abdülkadir:** “A. Yakubovski: Doğuda Feodalizm: Altın Ordu Payitahtı, Bereke’nin Sarayı”, **Türkiyat Mecmuası**, C.III, 1935, s.307-310.
- İnan, Abdülkadir:** “XII-XV. Yüzyıllarda Mısır’da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve ‘Halis Türkçe’”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, C.I, S.57, 1953, s.53-71.
- İzgi, Cevat:** “Canı Bek Han Devrinde (1342-1357) Altınordu Hanlığında Bilim Hayatı” **Divan Dergisi**, S.2, 1996, s.147-172.
- İzgi, Özkan:** “Harzemşah ve Moğolların İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi”, **Türk Kültürü Dergisi**, C.XV, S.170, Ankara, 1976, s.28-35.
- İzgi, Özkan:** “Kuruluş Devrinde Uygurlar’ın Kitanlar’a Tesirleri ve Uygur, Gazne ve Kitanlar Arasındaki Münasebetler”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.7-8, 1976-1977, İstanbul, s.7-16.
- İzgi, Özkan:** “Tatar Adı Hakkında”, **Emel Dergisi**, S.147, 1985, s.11-20.

- İzgi, Özkan:** “Moğol İstilasında Sonra Orta Asya’da Yerleşik Hayat”, **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**, C.XVII, S.2, Ankara, 1989, s.125-139.
- İzgi, Özkan:** “Moğolların Batı İstilas ve Türk Tarihi Bakımından Önemi”, **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**, C.I, S.2, Ankara, 1985, s.323-339.
- Jackson, Peter:** **The Mongols and Islamic World**, New Haven-London, Yale University Press, 2017
- Kafalı, Mustafa:** **Altın Orda Devletinin Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul, İÜEF Basımevi, 1976
- Kafalı, Mustafa:** “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S.25, İstanbul, 1971, s.179-188.
- Kafalı, Mustafa:** **Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulusu’nun Tarihi**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 2009
- Kafalı, Mustafa:** “Cuci Han”, **DİA**, C.VIII, İstanbul, 1993, s.78-79.
- Kafalı, Mustafa:** **Çağatay Hanlığı**, Ankara, Berikan Yay., 2005
- Kafalı, Mustafa:** “Batu Han”, **DİA**, C.V, 1993, s.208-210.
- Kafalı, Mustafa:** “Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın Orda) Gök-Orda Hanlıkları”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S.24, 1970, s.59-68.

- Kafalı, Mustafa:** “Özbek Han”, **DİA**, C.XXXIV, 2007, s.107-109.
- Kafesoğlu, İbrahim:** **Eski Türk Dini**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1980
- Kafesoğlu, İbrahim:** **Türk Millî Kültürü**, 34.Baskı, İstanbul, Ötüken Yay., 2012
- Kafesoğlu, İbrahim:** **Türk Bozkır Kültürü**, Ankara, TKAE Ayyıldız Matbaası, 1987
- Kafesoğlu, İbrahim:** **Türk İslam Sentezi**, 7.Baskı, İstanbul, Ötüken Yay., 2018
- Kafesoğlu, İbrahim:** “Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi**, C.V, S.8, 1953, s.105-136.
- Kafesoğlu, İbrahim:** “Türk-Bulgar’ların Tarih ve Kültürüne Bir Bakış”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S.10-11, 1982, s.91-123.
- Kafesoğlu, İbrahim:** **Selçuklu Tarihi**, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1972
- Kafesoğlu, İbrahim:** **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, 2.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1984
- Kafesoğlu, İbrahim:** **Türk Bozkır Kültürü**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1987
- Kalafat, Yaşar:** “Karşılaştırmalı Nogay-Türk Halk Kültürü”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, C.III, S.9, 2006, s.111-126.

- Kalan, Ekrem:** “Moğollar’da Yazı Geleneğinin Kökenleri ve Çengiz Taş”, **Türkbilig Dergisi**, S.35, 2018, s.1-16.
- Kalan, Ekrem:** “Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357), **Karadeniz Araştırmaları: Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi**, C.XXXIII, 2012, s.23-34.
- Kalan, Ekrem:** “Altın Orda Kent Kültürü: Saray el-Cedid (Yeni Saray) Örneği”, **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Ankara, C.XXIX, 2009, s.448-462.
- Kalkan, Mustafa:** “Kırgızların Diğer Orta Asya Kavimleri İle Etnik Temasları”, **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, S.25, 2009, s.101-117.
- Kalkan, Mustafa:** “Türk-Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi”, **Türk Kültürü Dergisi**, C.XXXIV, S.393, 1996, s.11-18
- Kalkan, Mustafa:** “Türk ve Moğol Kavimleri Arasında Kırgızların Demografik-Etnik Erime Seyirleri”, **Bilig Dergisi**, S.57, 2011, s.83-114.
- Kamalov, İlyas:** “Tatar Adının Tarihçesi”, **Avrasya Fatihi Tatarlar**, Ed. İlyas Kamalov, İstanbul, Kaknüs Yay., 2007, s.11-35.
- Kamalov, İlyas:** “Altın Orda Devleti’nin Adı Üzerine”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.141, 2002, s.115-120.

- Kamalov, İlyas:** “Altın Orda Hanlığı’nda Hanedan Kadınlar”, **Ortaçağda Kadın**, Ankara, Lotus Yay., 2011, s.593-604.
- Kamalov, İlyas:** **Moğolların Kafkasya Politikası**, İstanbul, Kaknüs Yay., 2003
- Kamalov, İlyas:** “Osmanlı Öncesi Avrupa’daki Türk Hâkimiyeti: Altın Orda”, **Avrasya Fatih Tatarlar**, s.79-101.
- Kamalov, İlyas:** “Altın Orda- Bizans Münasebetleri (1261-1453)”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, C.I, S.4, 2005, s.3-20.
- Kanar, Mehmet:** **Büyük Türkçe-Farsça Sözlük**, Tahran, Şirin Yay., t.y.
- Kanat, Cüneyt:** “Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri 1260-1277”, **Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XVI, 2001, s.31-45.
- Karamanoğlu, Ali Fehmi:** “Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.XII, 1962, s.175-186.
- Karatay, Osman:** “Ziezi ex quo Vulgares: Orta Asya’da Bulgar Aramak”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, C.III, S.5, 2008, s.48-67.
- Karatay, Osman:** “Oğurlar”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, 3. Baskı, Ed. Osman Karatay – Serkan Acar, İstanbul, Kitabevi Yay., 2016, s.241-250.

- Karatay, Osman:** "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.X, S.1, 2010, s.99-116.
- Karatay, Osman:** "Kafkaslarda Göktürk ve Hazarlar", **Yeni Türkiye Dergisi**, S.72, 2015, s.214-223.
- Karatay, Osman:** "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları: Altın Orda Öncesi Dönem", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.3, 2004, s.1-70.
- Kardaras, Georgios:** **Byzantium and the Avars**, Leiden-Boston, Brill Pub. 2018
- Kardoss, Samuel Szadeczky:** "Avarlar", Çev. Ruşen Sezer, **Erken İç Asya Tarihi**, 8.Baskı, Ed. Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yay., 2017, s.286-306.
- Kâşgarlı Mahmud** **Dîvânu Lugâti't- Türk**, 3.Baskı, Haz. Ahmet B. Ercilasun- Ziya Akkoyunlu, Ankara, TDK Yay., 2018
- Kayapınar, Ayşe:** "Kumanlar ve İkinci Bulgar Devleti", **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.810-819.
- Kazakistan İlimler Akademisi:** **Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar**, Çev. Abdolvahap Kara, İstanbul, Selenge Yay., 2013

- Keleş, Erol:** “Harezmşah- Kıpçak Münasebetleri ve Harezmşah Ordusunda Kıpçak Unsurlar”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.34, 2021, s.153-173.
- Kemaloğlu, İlyas:** “Büyük Moğol İmparatorluğu”, **Avrasyanın Sekiz Asrı Çengizogulları**, Haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Ötüken Yay., 2016, s.29-68.
- Kemaloğlu, İlyas:** **Rusların Gözüyle Türkler**, İstanbul, Kaknüs Yay., 2015
- Kemaloğlu, İlyas:** **Altın Orda ve Rusya**, İstanbul, Ötüken Yay., 2015
- Kemaloğlu, İlyas:** “Saray”, **DİA**, C.XXXVI, 2009, s.122.
- Kemaloğlu, İlyas:** “Yarlık”, **DİA**, C.XLIII, 2013, s.334.
- Khakimov, R.S.:** "The Combination of Nomadic and Hierarchic Principles Within The State Organization in the Golden Horde, **Golden Horde Review**, C.VI, S.2, 2016, s246-255.
- Kıldıroğlu, Mehmet:** **Kırgızlar ve Kıpçaklar**, Ankara, TTK Yay., 2013
- Kıldıroğlu, Mehmet:** “XII. Yüzyıldan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Gürcistan Kıpçakları”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.41, 2020, s.228-245.
- Kıldıroğlu, Mehmet:** “Kıpçakların Çortan/Çoron/Curtan/Cordan/Yortan/Yordan Boyu Hakkında”, **Belgü Dergisi**, S.2, 2015, s.123-136.
- Kılıç, Emel:** **Türkiye Selçuklu- Altın Orda İlişkileri: Siyasi, Ekonomik, Sosyo-Kültürel (1242-1308)**, Ankara

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış
Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005

Kır Şimşek, Semra: “Pazırık Kurganlarında At”, **Z Dergi** (At Sayısı), s.148-154.

Kırzioğlu, Fahrettin: **Yukarı Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar**, Ankara, TTK Yay. 1992

Kızıltoprak, Süleyman: “Asya ve Kafkaslardan Ortadoğu’ya Memlûk Kölelerin Ticareti ve Köle Ticaret Yolları”, **Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, 9-10 Mayıs 2002, Bildiriler**, C.I, İstanbul, Dünya Basım Evi, 2003, s.153-164.

Klyashoniy, S.G.: “Runik Abidelerde Kıpçaklar”, Çev. Eşref Bengi Özbilen, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.89. İstanbul, 1994, s.31-41.

Klyashorniy, Sergey G.: “Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi”, Çev. Egemen Çağrı Mızrak, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C.I, S.1, 2014, s.195-201.

Kmosko, Micheal: “Araplar ve Hazarlar”, **Türkiyat Mecmuası**, C.III., 1935, s.133-155.

Koca, Salim: “Eski Orta Asya’da Tabiat, İklim, İnsan Unsuru”, **Asya Araştırmaları Dergisi**, C.I, S.1, Ankara 2017, s.1-18.

- Koç, Dinçer:** “Süryani Tarihçi Efesli John (Ioann Ephesus)’un Gök-Türkler ve Avarlar Hakkında Verdiği Bilgiler”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.198, 2012, s.93-109.
- Koç, Dinçer:** **Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgarları**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010
- Koç, Dinçer:** “Bulgar Boylarının Orta İdil Bölgesine Göçü ve Novinkovsk Kurganları”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.27., 2010, s.37-58.
- Koçak, Fatma - Özkan, Murat:** “Bizans’tan Ruslara Miras: Hristiyanlık”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.VIII, S.37, 2015, s.367-383.
- Koçak, İnci:** “Arap Kaynaklarında Türk Memluk Sultanı Baybars”, **X. Türk Tarihi Kongresi Ankara 22-26 Eylül 1986 Bildirileri**, C.III, Ankara, TTK Yay., 1991, s.1101-1116.
- Koçak, Kürşat:** “Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz’deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı”, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi**, C.I, S.25, s.66-78.
- Koçsoy, Şevket:** “Türk Tarihi Kronolojisi”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.73-188.
- Komonov, Andrey N.:** “Kıpçak, Kuman, Kumuk Kavim Adlarının Etimolojisi Üzerine”, Çev. Mustafa Uğurlu, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S.10, 2000, s.518- 524.

Koprman, Kâzım “Baybars I”, **DİA**, C.V, 1992, s.221-223.

Yaşar:

Korkmaz, Asım: **Orta Çağ Doğu Avrupasının Güçlü Cengâverleri Kuman/Kıpçaklar**, İstanbul, Ötüken Yay., 2019

Korkmaz, Telli Akhun: **Altın Orda Devleti’nde Din**, Ankara, Berikan Yay., 2018

Korkmaz, Telli Akhun: “Altın Orda Devleti’nin İslamlaşmasında Bilinmeyen Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Kalender Aksarayî ve “Kalendername” Adlı Eseri”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C.V, S.16, 2018, s.205-217.

Koşay, Hâmit: “İdil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei Hakkında”, **V. Türk Tarih Kongresi Ankara 12-17 Nisan 1956 Bildiri Kitabı**, Ankara, TTK Yay., 1960, s.232-243.

Kovacs, Szilvia: “The Cuman Campaigns 1091”, **Golden Horde Review**, S.3, 2014, s.174-189.

Köprülü, Fuad: **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, 3.Baskı, Haz. Orhan Köprülü, Ankara, TTK Yay., 1976

Köprülü, M.Fuad: **Türk Edebiyatı Tarihi**, 2. Baskı, Haz.: Orhan F. Köprülü-Nermin Pekin, İstanbul, Ötüken Yay., 1980

Kumekov, B.E.: “XII-XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak’taki Kıpçak Boy Birliklerini Etnonimleri Hakkında”, Çev. Mehmet

Kıldıroğlu- Çıngız Samuddinov, **KTMU Sosyal Bilimler Dergisi**, S.1, Bişkek, 2001, s.58-70.

Kumekov, Bolat: “Kimekler”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.767-775.

Kumekov, Bolat: “Kıpçak Hanlığı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.776-784.

Kumru, Nurdan: **P.V. Golubovskiy ve Eseri: Peçenegi, Torki İ Polovtsi Do Naşestyive Tatar: (Moğol İstilasına Kadar Peçenekler, Uzlar ve Kuman/Kıpçaklar)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016

Kurat, Akdes Nimet: **IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara, TTK Yay., 2019

Kurat, Akdes Nimet: **Peçenekler**, Haz: Ahsen Batur, TTK Yay., Ankara, 2016

Kurat, Akdes Nimet: “Sibir (Sibirya) Hanlığı”, **Makaleler**, C.III, Haz. Nihat Yazılıtaş-Ahmet Vurgun, Ankara, TTK Yay., 2015, s.437-450.

Kurat, Akdes Nimet: **Rusya Tarihi**, 6. Baskı, TTK Yay., Ankara, 2014

Kurat, Akdes Nimet: “Batu Han ve Fütuhâtı”, **Yeni Türk Mecmuası**, C.I, S.32, 1935, s.2033-2045.

- Kurat, Akdes Nimet:** “Bulgar”, **Makaleler**, C.I, Haz. Nihat Yazılıtaş-Ahmet Vurgun, Ankara, TTK Yay., 2015, s.203-233.
- Kurat, Akdes Nimet:** **Çaka Bey**, 3.Baskı, Ankara, TKAE Yay., 1966
- Kurat, Akdes Nimet:** “Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri”, **Makaleler**, C.III, s.633-650.
- Kurat, Akdes Nimet:** **Topkapı Müzesi Arşivinde Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarlık ve Bitikler**, İstanbul, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Yay., 1940
- Kuzmin, Yakov - Yumanadi-Kuleshov, Pavel V.:** “Hazarlar”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.464-472.
- Laypanov Kazi T.- M.Miziyev İsmail:** **Türk Halklarının Kökeni**, Çev. Hatice Bağcı, İstanbul, Selenge Yay., 2008
- Ligeti, L.:** **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. Sadrettin Karatay, Ankara, TTK Yay., 1986
- Ligeti, Lajos:** “Attila Hunlarının Menşei” **Attila ve Hunları**, Ed.Gyula Neméth, Türkçeye Çev. Şerif Baştav, Ankara, Ankara Üniversitesi Yay., 1982, s.11-30.
- Ligeti, Lajos:** “Asya Hunları”, **Attila ve Hunları**, Ed.Gyula Neméth, s.25-50.

- Melyukova, A.İ.:** “İskitler ve Sarmatlar”, Çev. İsenbike Togan, **Erken İç Asya Tarihi**, 8.Baskı, Ed. Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yay., 2017, s.141-167.
- Moğolların Gizli Tarihi** 4.Baskı, Çev. Ahmet Temir, Ankara, TTK Yay., 2010
- Moravcsik, Gyula:** “Hunlar Meselesinin Bugünkü Hali”, Çev. Şerif Baştav, **Tarih Dergisi**, C.II S.3-4, 1952, s.109-117.
- Mori, Masao:** “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.9, 1978, s.613-616.
- Mozolevsky, Boris:** “Scythians İdyll On A Royal Breastplate”, **The Unesco Courier**, S.12, s.19-21.
- Muratayev Kurman - Asembayuly Erlan - Kojagulov Tokkoja :** "Symbolism of Ceramics of the Bronze Age Kazakhstan" **Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi**, C.IV, S.9, s.343-353.
- N. Taaffe, Robert:** “Coğrafi Ortam”, Çev. Mete Tunçay, **Erken İç Asya Tarihi**, 8.Baskı, Ed. Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yay., 2017, s.33-55.
- Nadjip, E. N.:** “Nehcü’l- Feradis ve Dili Üzerine”, Çev. Nafiz Hoca **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.XXII, 1976, s.29-44.
- Namık, Hüseyin:** **Peçenekler**, İstanbul, Remzi Kitaphanesi, 1933
- Naumov, Igor V.:** **The History of Siberia**, Ed. David N. Collins, New York, Routledge Publishing, 2006

- Neméth, Gyula:** “Hunların Dilleri”, **Attila’nın Hunları**, s.187-194.
- Nicolle, David:** **Kalka River 1223**, Osprey Publisher, 2001
- Niketas Khoniates:** **Historia**, Çev. Fikret İşıltan, Ankara, TTK Yay., 1995
- Noonan, Thomas S.:** “Rus’, Pechenegs, and Polovtsy: Economic Interaction Along The Steppe Frontier in the Pre-Mongol Era”, **Russian History**, 1992, S.19, s.301-327.
- Ocak, Ahmet Yaşar:** **Türk Suffiliğine Bakışlar**, İstanbul, İletişim Yay., 1996
- Oda, Juten:** “Moğol-Yunan Devletindeki Uygurlardan Yol Temür Üzerine” **Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi İstanbul, 23-28 Eylül 1985: Tebliğler**, C.II, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987, s.155-163.
- Okladnikov, A.P.:** “Tarihin Şafağında İç Asya”, Çev. Alaeddin Şenel, **Erken İç Asya Tarihi**, 8.Baskı, Ed. Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yay., 2017, s.61-141.
- Onat, Ayşe – Orsoy, Sema – Ercilasun, Konuralp:** **Han Hanedanı Tarihi Bölüm 94 A/B Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, 2.Basım, Ankara, TTK Yay., 2015
- Onat, Ayşe:** **Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri**, Ankara, TTK Yay., 2012
- Onat, Ayşe:** “Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206- M.S. 220)”, **Belleten**, C.XL, S.200, 1987, s.611-624.

- Onat, Ayşe:** “Han Döneminde Bazı Türkistan Devletleri”, **Belleten**, C.LV, S.212,1991, s.71-78.
- Orkun, Hüseyin Namık:** **Türkçüğün Tarihi**, 2. Baskı, Ankara, Kömen Yay.,1977
- Orkun, Hüseyin Namık:** **Attila ve Oğulları**, İstanbul, Bilge Karınca Yay., 2013
- Orkun, Hüseyin Namık:** **Oğuzlara Dair**, Ankara, Ankara Ulus Matbaası, 1935
- Ortekin, Hasan:** “Basma’ya ve Basya’ya Dair”, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, C.II, İstanbul, Bürhaneddin Matbaası, 1939, s.65-75.
- Ostrogorsky, Georg:** **Bizans Devleti Tarihi**, 8.Basım, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, TTK Yay., 2015
- Ögel, Bahaeddin:** **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1984
- Ögel, Bahaeddin:** **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C.I, 2.Baskı, Ankara, TTK Yay., 2015
- Ögel, Bahaeddin:** **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 4.Baskı, İstanbul, TDAV Yay., 2001
- Ögel, Bahaeddin:** “Yüe-çi’ler”, **Ankara DTCF Dergisi**, C.XV, S.1-3, 1957, s..247-278.

- Ögel, Bahaeddin:** “İlk Töles Boyları”, **Belleten**, C.XII, S.48., 1948, s.795-831.
- Ögel, Bahaeddin:** **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1982
- Ölmez, Mehmet:** “Soyurgal”, **DİA**, C.XXXVII, 2009, s.388-389.
- Ötemiş Hacı:** **Çengiz-name**, 3.Baskı, Haz. İlyas Kemaloğlu, Ankara, TTK Yay., 2018
- Özaydın, Abdülkerim:** “Hârizm”, **DİA**, C.XVI, 1997, s.217-220.
- Özbek, Süleyman:** “Memluk Devletinin Siyasi ve Kültürel Hayatında Rol Alan Moğol Asıllı Bir Aile (Şâhin eş-Şeyhî ve Ailesi)”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.27, 2010, s.529-552.
- Özcan, Altay Tayfun:** **Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2010
- Özcan, Altay Tayfun:** “Chronica Maiora’da Moğol imajı”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXVII, S.2, s.427-458.
- Özcan, Altay Tayfun:** “Macar Papaz Julian’ın 1237 Tarihli Moğol Raporu”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XIX, S.48, 2010, s.89-99.
- Özcan, Altay Tayfun:** **Moğollar Avrupa’da**, İstanbul, Kronik Yay., 2020

- Özcan, Altay Tayfun:** “Chorica Maiora’da Moğollara Dair Kayıtlar”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XXVIII, S.2, 2012, s.427-458.
- Özcan, Altay Tayfun:** “Korykoslu Hayton’un Flos Historiarum Terre Orientis Adlı Eserinde Altın Orda Hanlığı ile İlgili Bilgiler Üzerine”, **The Legends Journal of European History Studies**, S. I, 2020, s.11-19.
- Özcan, Altay Tayfun:** “Sartak Han”, **Tarihin ve Tarihçinin İzinden: Kazım Yaşar Kopruman Armağanı**, Ankara, TKAE Yay., 2014, s.171-190.
- Özdemir, Ahmet:** “Moğol İstilasının Sebepleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, C.VIII, s.298-311.
- Özdemir, Ahmet:** “Tatarların Kökeni Meselesi”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.434-440.
- Özdemir, H. Ahmet:** “Moğol İstilâsından Bazı Öğrenilmiş Çaresizlik Örnekleri”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XXIX, S.29, 2010, s.21-40.
- Özel, Haşim:** **Kıpçak Uruk ve Boyları Üzerine**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2017
- Özen, Şükrü:** “Zâhidî”, **DİA**, C.XLIV, 2013, s.81-85.

- Özer, Yusuf Ziya:** “Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar”, **II. Türk Tarih Kongresi 1937**, 1943, s.115-125.
- Özergin, M.Kemal:** “Kimekler”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C.I, 2.Baskı, Ankara, 1992, s.156-177.
- Özgüdenli, Osman Gazi:** “Moğollar”, **DİA**, C.XXX, 2005, s.225-229.
- Özgüdenli, Osman Gazi:** "Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu", **Ortaçağ'da Türkler, Moğollar ve İranlılar**, İstanbul, Ötüken Yay. 2020, s.211-245.
- Özgül, Oktay - Ceylan, Nezahat:** “Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent), **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C.IV, S.13, 2017, s.24-67.
- Özgül, Oktay:** “Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer-İskit Yer Adları”, **Belgü Dergisi**, S.2, 2015, s.159-179.
- Öztürk, Mürsel:** **Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2001
- Özyetkin, A. Melek:** “Altın Ordu ve Osmanlı Devletlerinde Tütün Vergisi”, **Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Osmanlı Özel Sayısı, 2000, s.93-104.
- Özyetkin, A. Melek:** “Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri”, **International Journal of the Central Asian Studies**, C.XIII, 2009, s.441-459.

- Özyetkin, A. Melek:** “14. Yüzyılda Ünlü Arap Filologu Ebu Hayyan’ın Bilgisi Dahilinde Türk Dünyası”, **Türkoloji Dergisi**, C.XVI, S.2, 2003, s.31-55.
- Özyetkin, A. Melek:** **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi**, Ankara, TDK Yay., 1996
- Özyetkin, A. Melek:** “Altınordu Hanlığı’nın Resmî Yazışma Geleneği”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.819-830.
- P. Zavitukhina,** “Pazyryk”, **The Unesco Courier**, S.12, s.31-34.
Mariya:
- Paşaoğlu, Derya Derin :** “Nogayların Hanlık veya Ulus olma Sorunsalı”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XXXV, S.60, s.277-289.
- Paşaoğlu, Derya Derin:** “Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XXXIII, S.56, 2014, s.147-190.
- Paşaoğlu, Derya Derin:** “Bozkır Kültüründen ve Altın Orda Hanlığı’ndan Devralınan Miras:Kırım Hanlığı’nda Kabile Aristokrasi ve Karaçu Beyleri”, **Crimean Historical Review**, S.1, 2021, s.51-82.

- Paşaoğlu, Derya Derin:** “Kırım Yerli Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı’nda Meşâyih Makamı”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 2016, S.20, s.89-120.
- Paul Roux, Jean:** **Altay Türklerinde Ölüm**, Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul, Kabalcı Yay., 1999
- Paydaş, Kâzım:** “Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran’a Yerleşen Harezmliler”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.150. İstanbul, 2004, s.155-163.
- Paydaş,Kazım-Bostancı, Fatih:** “Han Sultan’ın Berke’nin Annesi Olup Olmadığı Hususunda Mutâlaalar” **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C.VI, S.4, 2020, s. 1344-1355.
- Plano Carpini’nin Seyahatnâmesi** Çev. Ergin Ayan, (y.y.), Gece Kitaplığı Yay., 2015
- Plokhy, Serhii:** **Avrupa’nın Kapıları: Ukrayna Tarihi**, Çev. Gözde Erdoğan- Emre Güler- Malhun Deniz Yıldız, İstanbul, Feylesof Yay., 2017
- Pohl, Walter:** **The Avars**, New York, Cornell University Press, 2018
- Poppe, Nicholes:** “Orta Moğolca’daki Türkçe Kelimeler”, Çev. Günay Karaağaç, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.27, 1983, s.255-262.
- Pritsak, Omeljan:** “Hazar Hakanlığı’nın Museviliğe Geçışı”, Çev. A.Tayfun Özcan, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.13., 2007, s.15-34.

- Radlof, Wilhelm:** **Türklük ve Şamanlık**, Haz. Nurer Uğurlu, İstanbul, Örgün Yay., 2008
- Radloff, W.** **Sibirya'dan**, C.I, Çev.Ahmet Temir, İstanbul, Maarif Basımevi, 1954
- Rasonyi, Laszlo :** **Tarihte Türklük**, 3.Baskı, Ankara, TKAE Ankara Üniversitesi Yay., 1993
- Rasonyi, Laszlo:** **Doğu Avrupada Türklük**, 3.Baskı, Haz. Yusuf Gedikli, İstanbul, Selenge Yay., 2019
- Rasonyi, Laszlo:** **Tuna Köprüleri**, Çev. Hicran Akın, Ankara, TKAE, 1984
- Rasovskiy, D.A.:** “Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları”, Çev. Mualla Uydu Yücel, **Tarih Dergisi**, S.40., 2004, s.159-186.
- Riasanovsky, Nicholas v.- Steinberg, Mark D.:** **Rusya Tarihi**, 2.Baskı, Çev. Figen Dereli, İstanbul, İnkılâp Yay., 2017
- Richard, Jean:** “Berke Han’ın İslâm’a Girişi ve Altınordu Hanlığında İslâmiyetin Yayılışı”, Çev. Abdulkadir Yuvalı, **Türk Kültürü Dergisi**, S.306, 1988, s.37-48.
- Rodoplu, Fatma:** **Bulgar Tarih Yazımında II. Bulgar Devletinin Kuruluşu ve Kuman/Kıpçaklar**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2019
- Rodoplu, Fatma:** “İkinci Bulgar Devletinin Kuruluşunda Kumanlar”, **Avrasya Etüdleri Dergisi**, C.L, S.2, 2016, s.214-236.

- Safran, Mustafa:** “Kuman/Kıpçaklar”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.785-792.
- Safran, Mustafa:** **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar’da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 1989
- Samoiloviç, A. N.:** “Cucu Ulusun’nda Payza ve Baysa’ya Dair: Ahmet Han’ın Basması Meselesi”, çev. Hasan Ortekin, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, C.II, İstanbul, Bürhaneddin Matbaası, 1939, s.53-64.
- Samoyloviç, A.N.:** “Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebî Dili”, Çev. Abdülkadir İnan, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, C.I, S.12, 1935, s.35-49.
- Sarıtaş, Eyüp:** “Arkeolojik Kazılarda Ortaya Çıkarılan Hun Damgaları”, **Doğu Araştırmaları Dergisi**, S.6, 2010, s.26-37.
- Sarıtaş, Eyüp:** “Çin Kaynaklarından T’ung Tien ve Bunun Türk Tarihi Açısından Önemi”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S.4, s.219-223.
- Schamiloglu, Uli:** “Altın Ordu”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.412-428.

- Sertkaya, Osman F.:** “Horezmi’nin Muhabbet-namesi’nin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine”, **İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Dergisi**, C.XVII, 1972, s.185-208.
- Sevim, Ali- Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi**, Ankara, TTK Yay.,2014
- Erdoğan:**
- Shagdar, Bira:** “The Mongol Empire in the Thirteenth and Fourteenth Centuries” **The Silk Roads**, Ed. Vadime Elisseeff, New York- Oxford, Unesco Publishing, 2000, s.127-146.
- Sinor, Denis:** “Hun Dönemi”, Çev. Mete Tunçay, **Erken İç Asya Tarihi**, 8.Baskı, Ed. Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yay., 2017, s.245-283.
- Sizdikov, Bagdaulet:** “M.Ö. 1. Binde Avrasya Bozkırlarında Yaşayan Atlı Göçebe Kavimlerin Zırhları”, **Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S.90, 2019, s.1-19.
- Slavs and the East** Ed.Mikhail Tikmohirov-Babadjan Gafurov, Paris, Unesco Publishing, 1965
- Spuler, Bertold:** **İran Moğolları**, 3.Baskı, Çev. Cemal Köprülü, Ankara, TTK Yay., 2011
- Stoyanov, Valeri:** “Bulgar Tarihinde Kumanlar”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.798-809.
- Sümer, Faruk:** “Oğuzlar”, **DİA**, C.XXXIII, 2007, s.325-330.

- Sümer, Faruk:** “Peçenekler”, **DİA**, C.XXXIV., 2007, s.213-214.
- Sümer, Faruk:** **Oğuzlar**, 2.Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay.,1972
- Sümer, Faruk:** “Tatarlar”, **DİA**, C.XL, 2011, s.168-170.
- Sümer, Faruk:** “Keykâvus II”, **DİA**, C.XXV, 2002, s.335-337.
- Şamiyeva, Hayat:** “El-İstahrî’nin Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-Memâlik Adlı çalışmasında Hazarlar ve Diğer İtil Halkları”, **Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi**, C.II, S.1, 2020, s.25-31.
- Şamşidenova, Fakiya Meşvedenkızı:** “Kıpçakların Türk Halklarının Etnogenezindeki Rolü”, Çev. Almagül İsina, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.153, 2004, s.155-166.
- Şen, Mesut:** “Sibirya İsminin Menşei Üzerine”, **Sibirya Araştırmaları Dergisi**, İstanbul, C.?, 1996, s.17-24.
- Şeşen, Ramazan:** **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2.Baskı, Ankara, TTK Yay., 2001
- Şeşen, Ramazan:** **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İSAR Yay., İstanbul, 1998
- Takaca, Balint Zoltan:** “IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar” **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.497-505.

- Tamer Tarhan M.:** “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, **Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri**, C.I, Ankara, 1984, s.109-120.
- Tamim, Elmewali:** “Cumans and Russians (1055-1240)”, **Chronica**, C.XI., Hungary, 2011, s.198-210.
- Taneri, Aydın:** “Hârizmşahlar”, **DİA**, C.XVI, 1997, s.228-231.
- Tarhan, Taner:** “İskitler’in Dini İnanç ve Adetleri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S.23, 1969, s.145-170.
- Taşagül, Ahmet:** “Türk Askerî Teşkilatının Başlangıcı: Hun Ordusu”, **Hunlardan Günümüze Türk Askerî Tarihi**, Ed. A.Sefa Özkaya, İstanbul, 2019, Kronik Yay., 2019, s.142-159.
- Taşagül, Ahmet:** **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, 2.Basım, Ankara, TTK Yay., 2013
- Taşagül, Ahmet:** **Eski Çin Kaynaklarında Türk Boyları**, 2.Baskı, Ankara, TTK Yay., 2013
- Taşagül, Ahmet:** **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara, TTK Yay., 2012
- Taşagül, Ahmet:** “Hazarlar”, İstanbul, **DİA**, C.17, 1998, s.116-120.
- Taşagül, Ahmet:** “İdil Bulgar Hanlığı”, **DİA**, C.21, 2000, s.472-474.
- Taşagül, Ahmet:** “Göktürk Dönemi Türk Moğol Boy İlişkileri (542-745)”, **Belleten**, C.LIX, S.1, 2011, s.100, s.81-104.

- Taşagül, Ahmet:** “Karahıtaylar”, **DİA**, C.XIV, 2001, s.415-416.
- Tellioğlu, İbrahim:** **Doğu Karadeniz’de Türkler**, Trabzon, Serander Yay., 2004
- Tellioğlu, İbrahim:** “Doğu Karadeniz Kıpçakları”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.48, 2015, s.58-79.
- Tellioğlu, İbrahim:** “Gürcü İllerinde Siyasî Birliğin Sağlanmasında Kıpçakların Rolü”, **Türk Kültürü Dergisi**, C.XLII, S.489-490, 2004, s.453-464.
- Tellioğlu, İbrahim:** “Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C.XI, S.27.2005, s.237-245.
- Temir, Ahmet:** “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.265-264.
- Temir, Ahmet:** “Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât”, **Türk Kültürü Dergisi**, S.118, 1972, s.190-202.
- Temir, Ahmet:** “Moğolca ile Türkçe İlişkileri”, **Türk Dili Yıllığı Belleten**, C.XXXVII, 1989, s.295-300.
- Temizsu, Habibe:** **Yasak**, İstanbul, Ötüken Yay., 2018

- Tiesenhausen, W. De:** **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941
- Timokhin Dimitry, - Tishin, Vladimir:** “Khwarezm, the Eastern Kipchaks and Volga Bulgaria in the Late 12- Early 13th Centuries” **The Golden Horde in the World History**, Ed. Rafael Khakimov-İlnur Mirgaleyev..., Kazan, 2017, s.25-40.
- Timurtaş, Faruk K.:** “Husrev ü Şirin ve Ferhad u Şirin Hikâyesi”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.IX, 1959, s.65-89.
- Togan, A. Zeki Velidi:** **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 2.Baskı, Haz. Emre Yalçın-Pınar Güven, İstanbul, İş Bankası Kültür Yay., 2019
- Togan, A. Zeki Velidî:** **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, 2.Baskı, İstanbul, Enderun Yay., 1981
- Togan, İsenbike – Kara, Gülnar – Baysal, Cahide** **Çin Kaynaklarında Türkler Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-shu) 194a**, 2.Basım, Ankara, TTK Yay., 2017
- Togan, İsenbike:** “Orta Asya’da Bir Geçiş Dönem: 14-15. Yüzyıllar”, **İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan**, Ed.: Hayrunnisa Alan-Abdulahap Kara-Osman Yorulmaz, İstanbul, Doğukütüphanesi Yay., 2008, s.275-289.
- Togan, Nazmiye:** “Temür Zamanında Aristokrat Türk Kadını”, **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, C.V, S.1-4, 1973, s.3-14.

- Togan, Zeki Velidî:** “Çengiz’in Soyu ve Kendisine Yakın Kabileler”, **Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, C.I, S.13, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Basım Evi, 1985, s.y.
- Togan, Zeki Velidî:** **Moğollar, Çingiz ve Türkler**, İstanbul, Arkadaş Matbaası, 1941
- Toksoy, Ahmet:** “Celal Ed-Din Harezmsah’ın Gürcistan’daki Faaliyetleri”, **Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.IX, S.1, 2007, s.137-150.
- Tomilov, N.A:** **Batı Sibirya Türkleri**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2013
- Topsakal, İlyas:** **Sibirya Tarihi**, İstanbul, Ötüken Yay., 2017
- Topsakal, İlyas:** **İdil Bulgarları ve İslamiyet**, İstanbul, Ötüken Yay., 2019
- Tosun, Necdet** “Orta Asya’da Tasavvuf”, **Orta Asya’da İslam**, C.I, ed. Muhammed Savaş Kafkasyalı, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara-Türkistan, 2012, s.491-568.
- Tosun, Necdet:** “Yusuf el- Hemedânî”, **DİA**, C.XLIV, İstanbul, 2013, s.12-13.
- Tosun, Necdet:** “Yeseviyye”, **DİA**, C.XLIII, 2013, s.487-490.
- Tuncay, Bahtiyar - Çataoluk, Osman:** - “Orta Asya Türk Hikaye ve Destanlarında Türk Halklarının Etnik Gelişim Aşamalarının İzleri ve

Türklerin İlk Ana Yurdu Meselesi”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C.I, S.2, 2014, s.1-49.

- Tural, Murat:** **Seyahatnameler Göre Moğollar ve Katolik Dünyası - Dini İdealler ve Politik Kaygılar-**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015
- Turan, Osman:** “Türkler ve İslamiyet”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.IV, S.4, Ankara, 1946, s.457-480.
- Uludağ, Süleyman:** “Seyfeddin Bâharzî”, **DİA**, C. IV, İstanbul, 1991, s.474-475.
- Usmanov, M.A.:** “XIV-XVI. yüzyıllarda Coçi Ulusunun Osmanlı Devleti’yle Kançılarya İşlerindeki Temaslarının İncelenmesi Üzerine”, **X. Türk Tarihi Kongresi 22-26 Eylül 1986**, C.III, Ankara, s.903-907.
- Usmanov, Mirkasım A.:** “Coçi Ulusunun Etnik Tarihinin Erken Gelişmesindeki Özellikleri Hakkında”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.429-433.
- Usta, Aydın:** “Moğol İstilas Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Harezmşahlar Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.IV, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.897-903.

- Uydu, Muallâ:** “İlk Rus Yıllıklarının Türk Tarihi Açısından Önemi”, **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri 6-7 Haziran İstanbul**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1997, s.126-143.
- Üren, Umut:** “Suvarlar”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, 3. Baskı, Ed. Osman Karatay – Serkan Acar, İstanbul, Kitabevi Yay., 2016, s.181-193.
- Üstün, Abdullah:** **Geç Roma Tarihyazımında Hunlar**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2013
- Üstün, Abdullah:** “Hunlar Anadolu’da: Bir Seferin Dört Edebiyattaki İzleri”, **Çukurova Araştırmaları Dergisi**, C.I, S.1, 2015, s.16-36.
- Vasary, Istvan :** “Origins and Possible Cuman Affiliations of the Asen Dynasty”, **Archivum Ottomanicum**, S.13, Wiesbaden, 1994, s.335-345.
- Vasary, Istvan:** **Osmanlı Öncesi Balkanlarda Doğulu Askerler: Kumanlar ve Tatarlar**, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2008
- Vasary, Istvan:** “Cuman Warriors in the Fight of Byzantium with the Latins”, **Acta Orientalia Hungarica**, S.57, Budapest, 2004, s.263-270.
- Vasary, Istvan:** “The Jochid Realm: The Western Steppe and Eastern Europe” **The Cambridge History of Inner Asia**, C.II,

Ed. Peter B. Golden- Nicola di Cosmo- Allen Frank,
Cambridge, Cambridge University Press, 2009, s.67-86.

Vasary, Istvan: “Orthodos Christian Qumans and Tatars of the Crimea in the 13th-14th Centuries”, **Central Asiatic Jurnal**, C. XXXII, S.3-4, 1988, s.260-271.

Vasary, Istvan: “Berke b. Jochi Han”, **The Encyclopaedia of Islam Three**. Ed: Kate Fleet – Gudrun Krämer –Denis Matringe – John Nawas – Everett Rowson. Boston Brill: Leiden, 2015, s.44-47.

Vasiliev, A.A.: **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Arif Müfid Mansel, C.I, Ankara, Maarif Matbaası, 1943

Vernadsky, George: “Cengiz Han Yasası”, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, C.I, s.107-132.

Vladimirtsov, B.Y.: **Moğolların İçtimaî Teşkilatı**, 2.Baskı, Çev. Abdülkadir İnan, Ankara, TTK Yay., 1995

Weese, Devin De: “Baba Tükles”, **DİA**, C. Ek-1, 2.Basım, 2016, s.160-161.

Wilhelm von Rubruk: **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, 2.Baskı, Çev. Ergin Ayan, İstanbul, Ay Işığı Yay., 2012

Yakubovski, A.: “İbn-i Bibi’nin, XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi”, Çev. İsmail Kaynak, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. XII, s.206-227.

- Yakubovskiy, A.J.:** “IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar’ın Tarihi Topografisi Meselesine Dair”, Çev. Abdülkadir İnan, **Belleten**, C.XVI. S.62., 1952, s.273-297.
- Yakubovskiy, A.Yu.:** **Altın Ordu ve Çöküşü**, 2.Baskı, Çev. Hasan Eren, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1976
- Yalkın, A.:** “Altın Orda’nın Payitahtları: Saray Şehirleri”, **Yeni Türk Mecmuası**, C.I, S.30, 1935, s.1880-1888.
- Yaltırık, Mehmet Berk:** **Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferleri**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2014
- Yasin, Yusufcan:** “Kıtan Devletinde Uygur ve Uygur Kültürü”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.34, s.315-327.
- Yazıcı, Nesimi:** “İlk Türk-İslâm Devleti: İtil (Volga) Bulgar Hanlığı (VII-XV.YY)” **Diyanet İlmi Dergisi**, C.29, S.1, 1993, s.57-69.
- Yazıcı, Nesimi:** “İlk Türk-İslâm Devleti İdil (Volga) Bulgar Hanlığında İslâmiyet ve Bağımsızlık Meseleleri”, **Volga-Ural Bölgesinde İslâm Medeniyeti Beşinci Uluslararası Sempozyumu Kazan, 14-16 Haziran 2012**, İstanbul, 2015, s.149-172.
- Yeremeyev, Dimitri:** “Orta Çağ’da Rus-Türk İlişkileri”, **Erdem Dergisi**, C.XII, S.35, 2000, s.655-677.

- Yıldırım, Elvin:** **Andronovo Kültürü**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2017
- Yıldırım, Kürşat:** "Altın Orda Tarihine Dair Çin Kaynakları Üzerine Bazı Değerlendirmeler", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.248, 2020, s.115-120.
- Yılmaz, Salih:** **XVI.-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi**, Ankara, TTK Yay., 2006
- Yorulmaz, Osman:** "Moğol İstilasına Kadar Kanklılar/Kanklılar", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.165, 2006, , s.69-88.
- Yorulmaz, Osman:** "Moğol İstilasası Sonrası Kanklılar/Kanklılar", **Bilig Dergisi**, S.40, 2007, s.195-222.
- Yunusoğlu, Mafiret Kemal:** "Moğol Döneminde Çeviri ve Uygur Mütercimler", **Türk Dili Belleten Dergisi**, S.68, 2019, s.7-20.
- Yusufoğlu, Hicran:** "Macarlarda Hun-Macar Akıbalığı Geleneğı", **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Dergisi**, S.387, 1995, s.397-406.
- Yuvalı, Abdulkadir:** **İlhanlılar Tarihi**, C.I, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yay., 1994
- Yuvalı, Abdülkadir:** "Mengü Timur", **DİA**, C.XXIX, 2004, s.38.

- Yücel, M.Uydu:** “Hazar-Bizans İttifakları ve Sonuçları”, **Türk Tarihinde Balkanlar**, C.I, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkez Yay., 2013, s.145-162.
- Yücel, Muallâ Uydu** “Cengiz’in Batı Siyasetinde Kalka Savaşının Yeri ve Önemi”, **Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na 75. Yaş Armağanı**, ed. Erman Şan, İstanbul, TDAV Yayınları, 2017, s.319-336.
- Yücel, Mualla Uydu:** “Kuman/Kıpçaklar”, **Ortak Türk Tarihi**, C.II, Ed. Bilgehan Atsız Gökdağ-Osman Karatay-Saadettin Gömeç, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2019, s.479-528.
- Yücel, Muallâ Uydu:** **Türkistan’dan Tuna’ya Peçenekler**, İstanbul, Doğukütüphanesi Yay., 2020
- Yücel, Muallâ Uydu:** “Hazar Hakanlığı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.445-463.
- Yücel, Muallâ Uydu:** **İlk Rus Yıllıklarında Türkler**, İstanbul, Doğukütüphanesi Yay., 2020
- Yücel, Muallâ Uydu:** “Karadeniz’in Kuzeyinde Oğuz-Guz-Uzlar”, **Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyum Bildirileri**, Ed. Tufan Gündüz-Mikail Cengiz, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., 2015, s.385-404.

- Yücel, Muallâ Uydu:** “Karadeniz’in Kuzeyinde Bilinmeyen Bir Türk Boyu: Berendiler”, **Türkiyat Mecmuası**, C.XIV, 2014, s.163-188.
- Yücel, Muallâ Uydu:** “Kıpçaklar”, **DİA**, C.XXV, Ankara, 2002, s.420-421.
- Yücel, Muallâ Uydu:** “Rus Kaynaklarına Göre: Kuman/Kıpçakların Güney Rus Bozkırlarına Yaşadıkları Sahalar”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.132, 2001, s.59-68.
- Yücel, Muallâ Uydu:** “Selçuklu Çağında Kuman/Kıpçaklar”, **TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi**, S.12, 2014, s.67-85.
- Yücel, Muallâ Uydu:** “Kuman/Kıpçaklar’ın Tarihinde İgor Destanı’nın Yeri ve Önemi”, **Belleten**, C.LXX, S.258. 2006, s.523-559.
- Yücel, Muallâ Uydu:** “Balkanlar’da Peçenekler”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.714-726.
- Yücel, Muallâ Uydu:** “Rusların Hristiyanlığı Kabulü ve Rus Kilisesi’nin Kuruluşu”, ed. S. Sarı, E. Vatansever, K. Erim, **PIESS**, 6-7 Haziran 2020, **Ortodoks Kiliseleri Tarihi Kongre Kitabı**, Eskişehir, 2020, s.46-81.
- Yüksel, Zühâl:** “Kırım’da Sarı Saltuk” **IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 18-20 Ekim 2018**, Ed. Orhan Kurtoğlu-Ayşe Çamkara Erginer, C.II, Ankara, s.778-782.

- Zekiyev, Mir Fatih:** “Ön ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz’in Kuzeyi, İdil-Ural ve Batı Sibiry’a’daki Eski Türkler”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.424-431.
- Zeren, Münevver Ebru:** “Türkler Arasında Budizmin Yayılmasında İpek Yolu’nun Rolü” **Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri**, Ed. Mustafa Öztürk-Ayşe Değerli, C.III, İzmir Demokrasi Yayınları Yay., İzmir, 2019, s.291-308.
- Zimonyi, Istvan:** “Bulgarlar ve Ogurlar”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.606-616.
- Zimonyi, Istvan:** “Moğolların Batı Seferleri”, Çev. Şeyma Gezer, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.IV, S.1, 2019, s.419-452.
- Zimonyi, Istvan:** “The First Mongol Raid Against the Volga-Bulgars”, Altaistic Studies, **Permanent International Altaistic Conference at Uppsala Jun 7-11 1982**, Ed. G. Jarring-S.Rosen, Stockholm, 1985, s.197-204.
- Zivkoviç, Tibor:** “Avarlar ve Slavlar Arasındaki İlişkiler”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Ed.Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.658-663.

- Ziyai, Alimcan:** “Orişinal Çin Kaynaklarına Göre Hun-Türk Tarihi I”, **Gazi Eēitim Fakültesi Dergisi**, C.XXX, S.3, 2010, s.895-912.
- Zuckerman,**
Constatine: “The Khazars and Byzantium-The First Encounter”, ev. Alper Geçer, **Oēuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi**, C.IV, S.1, 2020, s.167-217.

EKLER

Şekil 1: Özbek Han'a ait payza (<http://nav.shm.ru/en/exhibits/1471/>)

Şekil2: Abdullah Han'ın Ermitaj Müzesi'ndeki Payzası
(<https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/08.+applied+arts/185932>)

Şekil 3: Katalan asıllı Abraham Cresques tarafından XIV. yüzyılda yapılmış El Atlas Catalán adlı eserde bulunan Canibek Han çizimi ve Altın Orda bayrağı (<https://pitt.libguides.com/silkroads/catalanatlas>)